

AHMED ĐONLAGIĆ

PROLETERI ISTOČNE BOSNE

ZAPISI O RATNIM BRIGADAMA

18

Odgovorni urednik
MENSUR SEFEROVIĆ
potpukovnik

RAĐANJE U BURI

BOSANSKI PROLETERI

Pred veče 11. marta 1942. godine u Srednjem, ovećem selu u okolini Sarajeva, bilo je življe nego obično. Toga popodneva s okolnih kosa su pristizale partizanske kolone, svaka sa svojom pjesmom. I kako bi odbornici razveli jedinice na konačište, pjesmu bi zamijenili žagor i dovikivanje. Najbolji borci iz Romanijuskog odreda i odreda »Zvijezda«, umorni od marša po raskvašenom snijegu, brzo su usnuli u toplim sobama.

Izjutra su politički komesari povelili borce koji su bolje pjevali u Dom kulture. U prostranoj polumračnoj dvorani ranijeg sokolskog doma već su se bili okupili: Jovo Cigo — Oskar Danon, raniji komandant odreda »Zvijezda«, Slobodan Princip Seljo, komandant Operativnog štaba za istočnu Bosnu, Pašaga Mandžić Mućrat, politički komesar Ozrenskog odreda, Vojo Ljujić, komandant Cmovrškog bataljona odreda »Zvijezda«, i drugi. Poslije pozdravljanja i rukovanja, Oskar Danon je prešao na posao. Za Prvi istočnobosanski proleterski bataljon komponovao je pjesmu, koju je sad trebalo da hor nauči, uvježba i prenese 'među borce. Probajući glasove i svrstavajući borce u polukrug oko sebe, pjevajući i dirigujući, Oskar je učio hor strofu po strofu. To je trajalo gotovo dva sata. Na kraju je dvoranom skladno odjeknula borbena melodija. Poslije svake strofe ponavljao se refren:

»Jer smo mi, jer smo mi — bosanski proletari«.

Sutradan, 13. marta izjutra, čete su se postrojile ispred Doma kulture. Na desnom krilu bila je Prva četa, sastavljena od boraca Sinjevske omladinske čete Mokranjskog partizanskog bataljona Romanijskog odreda i proletherske čete iz Ozrenskog odreda; u sredini stroja — Druga četa, sastavljena od boraca Crnovrškog bataljona odreda »Zvijezda«, i Treća četa, formirana od boraca iz Muslimanskog bataljona Romanijskog odreda; na lijevom krilu je stajala prateća četa. Nedostajala je još Četvrta četa, koja je trebalo da se formira od Zeničkog partizanskog bataljona; ona je stigla deset dana kasnije, kad se bataljon vratio iz Vlasenice. Tada je bataljon imao ukupno 256 boraca i starješina (93 radnika, 122 seljaka, 32 intelektualca, 8 đaka, 1 trgovca), od kojih su 68 bili članovi KPJ, a gotovo svi ostali članovi Skoja.

U bataljonskom stroju komandiri su poravnali redove četa, pripremajući se da predaju raport štabu bataljona. Stroj je bio šarolik. Šinjeli — domobranski, njemački, ustaški, gunjevi, teški kamgarn kaputi i hubertusi, zategnuti opasačima i naramenicama; preko ramena ponekih boraca sjajili su se redenici njemačkog puškomitraljeza »šarca« koji su služili mjesto fišeklija; na glavama — šajkače, šubare i kačketi, a na nogama svakojake cipele, rjeđe čizme, najviše opanaka. Pala je komanda:

»Bataljon, mimo!«.

Komandant Vojo Ljujić, politički komesar Pašaga Mandžić Murat, zamjenik komandanta Mitar Minić i zamjenik političkog komesara Derviš Numić primili su raport i krenuli duž stroja, koji je bio pun odlučnosti i ponosa što se tog dana prozvao bataljonom proletera.

Pošto je smotra završena, komandant Glavnog štaba Svetozar Vukmanović Tempo proglasio je i pozdravio bataljon i u kraćem govoru iznio njegove zadatke.

Tog dana je počeo život Prvog istočnobosanskog proletherskog bataljona. On je sutradan krenuo prema

Vlasenici s ciljem da sa jedinicama Prve i Druge proleterske brigade učestvuje u razbijanju četnika. Stigao je, međutim, kad je sve bilo gotovo. U Vlasenici je ostao dva-tri dana. Rješavalo se kuda ići dalje. Glavnu četničku grupaciju u istočnoj Bosni razbile su proleterske brigade. Ali četnici su držali Majevicu, gdje je, poslije povlačenje partizanskog odreda, situacija bila teška; jačali su i na Trebavi, kraju između Posavine i rijeka Bosne i Spreče, i na Ozrenu, gdje su petokolonaši proširili svoj uticaj u nekim jedinicama partizanskog odreda. Glavni štab NOP-odreda Bosne i Hercegovine se kolebao. Politički komesar Rodoljub Čolaković zalagao se da proleterski bataljon s jednim ili dva bataljona Prve ili Druge proleterske brigade prvo raščisti s četnicima na Majevici, odatle da produži na Trebavu, a onda da krene na teritoriju Ozrenskog odreda; komandant Svetozar Vukmanović je smatrao da prvo treba početi sa Ozrenom i završiti zadatak na Majevici. Na kraju je riješeno da se sam proleterski bataljon uputi ka Ozrenu. Očekivalo se da će on brzo izvršiti svoj zadatak na Ozrenu i da će se poslije toga na slobodnoj teritoriji kod Zenice sastati s Prvim proleterskim krajiškim bataljonom. Bilo je zamišljeno da se oko 1. maja od tih bataljona i Majevtičkog bataljona u selu Okruglici, u sjedištu odreda »Zvijezda«, formira Treća proleterska bosanska brigada.

Iz Vlasenice je bataljon na daleki put krenuo na krilima samopouzdanja i borbenog oduševljenja. Ali prva borba je bila neuspješna. Sa okolnim dobrovoljačkim jedinicama napao je domobrane i ustaše u selu Petrovićima kod Olova. I pored nekoliko silovitih juriša morao se povući čim je posadi stiglo pojačanje iz Olova i Kladnja. Maršujući prema slobodnoj teritoriji Zeničkog bataljona, na zastancima i konacima, svi su bili pod utiskom minule borbe. Tražio se uzrok neuspjehu.

U zeničkom kraju se osjećao dah proljeća. Snjegovi su se otopili, a njiive prošarale oranjima. Sela su

bila puna ljudi. Bilo je i onih koji su odlazili u okolne varošice, čak i radili u rudnicima i zeničkoj željezari. Popaljenih kuća gotovo i nije bilo. Sve je to izgledalo neobično poslije Romanije, pogotovu kada je bataljon stigao u selo Kamenicu i smjestio se u lijepe drvene kuće, pred sam rat podignute za izletnike. Na jednoj od njih bila je istaknuta crvena zastava i stajala tabla s natpisom: »Okružni komitet KPJ«. Zenički partizani bili su oduševljeni dolaskom bataljona. Mnogi su htjeli da stupe u njegove redove. I bataljonu se dopao zenički kraj, njegovi ljudi i partizani. Osjećao ih je proleterima, svojim.

Dva-tri dana odmora brzo su prošla. Valjalo je produžiti ka Ozrenu. Pred polazak, s desnu stranu rječice Kamenice, pored mosta, bataljon se postrojio. Oko njega se okupio narod i nekoliko desetaka partizana. Na jedan sanduk se popeo Tempo:

»Drugovi, buržoazija nam baca rukavicu klasnog građanskog rata«, počeo je govor. »Drugovi, mi je primamo.«

Iz stroja se čulo složno: »Primamo« i poklik protiv buržoazije.

Tempo je govorio o četničkoj izdaji, o kuririma sa Romanije koje su zaklali petokolonaši na Ozrenu. Bataljon je upijao riječi delegata Centralnog komiteta i u dubini srca i svijesti zaklinjao se tiho, nije-mo, bez riječi, da će tući fašiste i domaće izdajnike.

Sredinom aprila bataljon je stigao na teritoriju Ozrenskog partizanskog odreda, koji je, još od avgustovskih dana 1941, ukotvljen između dolina Spreče, Bosne i Krivaje, često, istrajno i vješto napadao željezničke transporte i neprijateljeve posade na prugama. Da bi ga se riješio, neprijatelj je preduzeo dva velika napada: u decembru 1941. osamnaest domobranskih i ustaških bataljona su gotovo deset dana pokušavali da ga potisnu od pruga — ali nisu uspjeli; krajem januara i početkom februara 1942. to su pokušale njemačka 718. divizija s jednim pukom 342. divizije i dvije nepotpune domobranske divizije — ali

ne samo što nisu uspjele nego su, naročito domobranske jedinice, i pretrpjele znatne gubitke. Iako usamljen, bez neposredne veze s ostalim istočnobosanskim jedinicama, Ozrenski odred se uspješno nosio s njemačkim, -ustaškim i domobranskim snagama. Međutim, od januara i njega je počela da rastače petbokolonaška aktivnost četnika. I na prvom konačistu, i sutradan na maršu prema selu Brezicima, sjedištu štaba odreda, proleter i su susreli nekoliko boraca sa četničkim kokardama. Objašnjavali su im da je kokarda znak izdaje i pozivali ih da je skinu. Dvojici-trojici, koji su na to ostali gluhi, -otrgli su dvoglavog kraljevskog orla nevješto izrezanog od lima čuturice. Jedna desetina je uhapsila jednog komandanta bataljona odreda i još nekoliko bivših partizana koji su u februaru tajno poklali partizanske kurire s Romnije. Poslije kratkog saslušanja svi su osuđeni i odmah strijeljani.

Iz sela Brezika, u kome je predanio i odmorio se, bataljon se uputio prema dolini Spreče, gdje je držao položaje Treći bataljon odreda. U njemu su se samo pojedinci kolebali. Kad su proleter i naišli, i borci i narod su ih srdačno i radoznalo dočekali. Ne zadržavajući se, bataljon je produžio u kraj južno od Doboj, gdje je bio Drugi bataljon, koji se, pod uticajem svog komandanta i još nekolicine petokolonaša, proglasio četničkom jedinicom. To je bio najjači bataljon Ozrenskog odreda. Imao je oko 500 boraca, naoružanih sa 480 pušaka, 26 puškomitraljeza i mitraljeza i 2 minobacača — gotovo dva puta više od proleterskog bataljona. Nije se znalo kako će se držati. Zato su čete išle oprezno, s povećanim odstojanjem u koloni, spremne da prihvate borbu.

Tu otegnutu kolonu posmatrali su dojučerašnji partizani iz zasede i kolebali se da li da je napadnu. Kako se ona primicala, kolebanje d neodlučnost su rasli, i u posljednjem trenutku su odlučili da puste proletere u selo bez borbe. Na položajima preko kojih je prošao bataljon stajali su borci, hladni i namrgo-

đeni. Samo je poneki odgovorio na pozdrave. U selu Striježevici — isto: ljudi ćutljivi, tuđi. Četnički štab je jedva dopustio da se bataljon smjesti na konačište, ali je odbio da se pripremi večera. Tek kasnije poneki domaćin se raskravio. Govorili su kako se pronio glas: »Dolaze neki proleter, Turoi, ustaše — da kolju Srbe«.

Bataljon je noć proveo pod spremom, s udvostručenim stražama, gotovo budan. Sutradan je krenuo prema Brezicima, jer su i otpadnici od odreda pokazali na riječima spremnost da sporove i razloge koji su ih udaljili od oslobodilačke borbe rasprave na konferenciji rukovodilaca odreda.

Rukovodstvo im je povjerovalo i bataljon je 18. aprila izjutra u Brezicima bio iznenađen napadom četnika. Poznajući dobro teren, oni su se neprimjetno privukli selu i u manjim kolonama uputili prema zaseocima gdje su bile smještene čete i štabovi bataljona i odreda. Prva na udaru je bila Peta četa (ranija prateća, koja je ostavila minobacač i mitraljeze na teritoriji odreda »Zvijezda«), Dežurni u jednoj njenoj desetini je javio posljednjem stražaru da se povuče. I tek što je on ušao u kuću i počeo da govori kako dolazi neka jedinica, vrata su se s treskom otvorila i prekinula komesara, koji je zaustio da kaže da to dolaze na zakazanu konferenciju. Četnici su za tren razoružali tu desetinu, istjerali borce napolje i naredili im da se skidaju i izuvaju. U selu je zapucalo. Bataljon je bio iznenađen, ali se brzo snašao i prihvatio borbu. Pojedine čete su krenule na juriš Oštra borba je trajala do poslije podne. Četnici su se na kraju povukli i nestali u gustim šumama. Na poprištu sudara ostalo je osam mrtvih proletera, među njima Franjo Marković, Pero Miljanović i Ljubo Kosorić. Bataljon je dobio borbu, ali umjesto da odmah krene za pokolebanim i razbijenim četnicima — ostao je vi selu. Namjeravalo se tek sutradan poći u potjeru za četnicima. U međuvremenu su stigli kuriri s izvješćajem Glavnog štaba da se situacija u Romanijskom

odredu i u odredu »Zvijezda« pogoršala. Svetozar Vukmanović Tempo, koji je išao s proleterskim bataljonom, riješio je da bataljon napusti Ozren i krene ka zeničkom kraju kako bi mogao, ako zatreba, intervenirati na Zvijezdi i Romaniji.

Sutradan je bataljon krenuo sa Ozrena. S njim je pošlo rukovodstvo odreda i 20—30 boraca iz obližnjih jedinica. Jedna grupa boraca koja se okupila oko Todora Panica, zamjenika komandanta odreda, nije stigla da se povuče i izginula je do sredine ljeta u borbama s četnicima. Nešto drugih boraca i komunista prebacilo se na Trebavu ili Vučjak ili je otišlo u ilegalnost. Ostavljen sam sebi, Ozrenski partizanski odred je došao pod četničku komandu već onoga dana kada se kolona Prvog proleterskog bataljona pela iz doline Krivaje uz strme padine Voštana. Kriza Ozrenskog partizanskog odreda i naponi Prvog proleterskog bataljona imali su neočekivani kraj.

IZ PUCA U PUČ

Ono što nisu uspjele njemačke divizije i domobranski i ustaški pukovi u januaru i februaru 1942. u Birču, na Romaniji, Zvijezdi i Ozrenu — da iz tih krajeva izbace partizanske odrede — uspjeli su četnici na Majevici. Desetak dana po završetku okupatorsko-kvislinške ofanzive na istočnu Bosnu, kojom nije bilo zahvaćeno područje Majevice i Semberije, četnici su napali partizane na Majevici. Napadu je prethodilo više provokacija — među njima i hapšenje i likvidiranje partizanskih kurira i nekolicine komunista. I kad je narod iz nekoliko desetina majevičkih sela jednodušno i odlučno osudio te zločine, četnici su iznenadnim napadom, 20. februara, uništili u selu Vukosavcima štab Majevičkog odreda. Iako obezglavljen, odred je prihvatio borbu i razoružao gotovo dva četnička bataljona. U odlučnom sudaru, međutim, nije uspio da razbije četnike na Majevici, pa je, zbog tes-

kih gubitaka i nedostatka municije, morao, 28. februara, da se sa Majevica povuče u Birač.

U tim teškim danima se Majevički odred pokazao čvrstom partizanskom jedinicom. Od oko 500 boraca, koliko je imao pred četnički napad, u Birač se povuklo oko 240. Ostali su izginuli; manji broj ih nije uspio da se povuče sa Majevica, već je nastavio borbu; samo desetak ih se predalo i stupilo u četničke redove.

Povlačeći se u Birač, rukovodstvo Majevičkog odreda je namjeravalo da se odred s pojačanjima vrati na Majevicu i razbije četnike. Međutim, uskoro su na područje Birča stigle jedinice Prve i Druge proleter-ske brigade i Prvi istočnobosanski proleterski bataljon. U završnoj fazi razbijanja četnika učestvovao je i Majevički odred. Od njega je 20. marta u Drinjači formiran Drugi istočnobosanski udarni bataljon, u čiji je sastav ušlo 140 boraca iz Majevičkog i 40 boraca iz Birčanskog partizanskog odreda. »Preostali Majevčani koji nisu ušli u brigadu«, pisao je tih dana drugu Titu Svetozar Vukmanović, »sačinjavaju jednu četku koja služi kao zaštita Operativnog štaba u Vlasenici. Većina njih je plakala zašto ne ulaze u brigadu... «

Pošto su jedinice Prve i Druge proleter-ske brigade vojnički razbile glavnu četničku grupu u istočnoj Bosni, Vrhovni štab ih je privukao ka Rogatici, u kojoj je bio blokiran neprijateljev garnizon. Vrhovni štab je već tada imao podatke da neprijatelj priprema ofanzivu na slobodnu teritoriju i želio je da oslobodi Rogaticu i bolje poveže partizanske jedinice u tom dijelu istočne Bosne. Na području Vlasenice, Srebrenice i Drinjače ostali su Birčanski odred i Drugi udarni bataljon sa zadatkom da obezbijede i pomognu sređivanje dobrovoljačkih bataljona i odreda koji su se formirali od pripadnika razbijenih četničkih jedinica.

Međutim, sve te zamisli onemogućio je neprijatelj. Prodom ustaške tzv. Crne legije iz Han-Pijeska u Vlasenicu (koju je neprijatelj zauzeo 1. aprila) i

dalje u Srebrenicu i Drinjaču raspale su se dobrovoljačke jedinice u tim krajevima. U isto vrijeme oko područja Romanijskog odreda i odreda »Zvijezda« pristizale su njemačke snage, koje su trebale da uskoro pređu u ofanzivu. S njihovim dolaskom oživio je rad petokolonaša, povezanih s Gestapoom, na pripremi pučeva u partizanskim odredima. Oni su se razmijeli i među narod unosili duh kapitulantstva i izdaje. Pritajeni četnici dizali su glavu i u partizanskim četama, istupajući sve otvorenije protiv dalje borbe s okupatorom.

Komandantu jednog bataljona u odredu »Zvijezda« pisao je tih dana jedan četnički agent sa Romanije kako je »od sigurnih ljudi čuo da Nijemci neće ništa četnicima i da oće da otvore radnje u šumi, a narod će proljetos pocrkat od gladi ako posla ne bude i ako se ne bude imalo oklen žita nabaviti... « , pozivajući ga da pobije političke komesare i komuniste, »koji su se naturili našem narodu za vođe i oće da ga upropaste, kao što su upropastili naš narod na Glasincu, đe je sve sprženo ... «

Zbog takve situacije, na Romaniju je sredinom aprila prebačen Drugi udarni bataljon s jednom omladinskom četom. Trebalo je da pomognu partizanskim odredima i da uđu u sastav Treće proleterske bosanske brigade, čije se svečano proglašenje očekivalo uskoro. Ali već tada crv izdaje sasvim je rastočio partizanske jedinice na Romaniji i Zvijezdi. Nevidljivim nitima strujalo je petokolonaško došaptavanje i harangiranje. Kad bi izbilo na vidjelo i kad bi komunisti i politički komesari na to reagovali — ostajali su usamljeni pred nijemim ili glasnim otporom svojih boraca koji nisu više htjeli da se bore. Njemačke kolone su prolazile — a čete i bataljoni su ih puštali na miru, »jer ne zalaze u sela«. I jedne večeri počelo je u Mokranjskom bataljonu Romanijskog odreda, koji se od početka ustanka više puta istakao u okršajima sa Nijemcima, ustašama i domobranima. Desetak boraca, koje je predvodio komandir jedne čete, upali

su u štab bataljona i naredili mu da napusti bataljon. Kad su se komandant i politički komesar usprotivili, zaprijetili su im da će ih pobiti. Krenuli su potpuno iznenađeni i ošamućeni, ne mogavši odgonetnuti kako se i zašto se to sve tako desilo. Na vijest o tome, Glavni štab je uputio Drugi udarni bataljon da razoruža pučiste. Ali bivši partizani koji su postali četnici nisu htjeli prihvatiti borbu. Poznavajući romanijske staze i bogaze, oni su nestajali upravo onda kad je izgledalo da će ih proleter i dostići. Vidjelo se: goniti odmetnike bio je jalov posao, a ostaviti ih — bilo je još gore, jer je to značilo ohrabriti i druge da pođu putem izdaje.

I dok je trajala neizvjesnost oko toga šta dalje raditi, uoči 1. maja izbili su pučevi u tri bataljona odreda »Zvijezda«. Dok se na Romaniji pučisti nisu usudili da odmah dignu oružje na svoje dotadašnje saborce, u dva bataljona odreda »Zvijezda« petokolonašii su pobili političke komesare u četama i neke komuniste na terenu. U selu Okruglici zarobili su bolnicu, u kojoj je bilo nekoliko desetina ranjenih i bolesnih partizana, među njima i teško ranjeni i nepokretni Pera Stambolić, instruktor CK KPJ pri Pokrajinskom komitetu. Jedinice koje su pučevima prešle u četnike krenule su u napad na preostale partizanske čete d na Drugi udarni bataljon. U sela oko Srednjeg, gdje su se nalazili Glavni štab i Pokrajinski komitet s Drugim udarnim bataljonom, pristizali su pojedini borci, politički komesari, komandiri i komandanti bataljona. U toj maloj oazi nije se moglo duže ostati, jer preostale partizanske jedinice nisu mogle brzo okrenuti situaciju u svoju korist. Bilo je jasno da je ustanak na Zvijezdi i Romaniji privremeno slomljen. Jedino što se moralo i što je trebalo učiniti bilo je: spasti ranjene i bolesne drugove kojima je stajala nad vratom četnička kama. Iako izmoreni neprekidnim marševima, borbama, glađu, borci Drugog bataljona i Omladinske čete našli su u sebi snage da u Okruglicu stignu na vrijeme.

Odmah poslije toga krenula je partizanska kolona od 305 boraca i 28 ranjenika prema vareškoj pruži ka Zeničkom partizanskom odredu, gdje se nalazio Prvi proleterski bataljon. U njoj su bili Glavni štab, Pokrajinski komitet, Drugi udarni bataljon, Romanij-ska i Omladinska četa. Daleko pozadi, u tami, ostajala je Romanija, poprište partizanskih pobjeda i poraza.

PETNAEST MRTVIH PROLETERA

Kada je Prvi proleterski bataljon prolazio zeničkim krajem ka Ozrenskom odredu, izgledalo je da je ustanak na tom području, između Vareša, Kaknja, Zenice i Zavidovića, uhvatio duboki korijen. Zenički partizanski bataljon imao je pet četa, ni kojima su većinom bili radnici iz zeničke željezare, rudnika, sa pruge ili iz pilana. Raspoloženje za dolazak u partizane bilo je veliko, posebno za stupanje u proleterski bataljon. Zbog toga je odlučeno da se Zenički bataljon preformira u partizanski odred od četiri bataljona.

Četnički puč u Ozrenskom odredu i početak neprijateljeve ofanzive na Romariji ubrzali su rad na formiranju Treće proleterske brigade i Zeničkog partizanskog odreda. Pred kraj aprila od jednog bataljona Odreda formiran je Treći proleterski bataljon i u isto vrijeme je naređeno Prvom krajiškom proleterskom bataljonu da se prebaci na slobodnu teritoriju Zeničkog odreda. Već tada je formiran i štab Treće brigade. Zbog neprijateljeve ofanzive u to vrijeme više nije postojala veza između Glavnog štaba Bosne i Hercegovine i Vrhovnog štaba i pretpostavljala se mogućnost, ako okolnosti to budu nalagale, da se Treća proleterska brigada povuče iz istočne Bosne ka Bosanskoj krajini.

U sastav Trećeg proleterskog bataljona ušle su tri čete Zeničkog bataljona i jedna četa Prvog proleterskog bataljona, sastavljena od boraca ranije prateće čete, husinjskih rudara i nekolicine boraca koji

su se priključili batasljonu iz Ozrenskog odreda. Za komandanta bataljona je bio postavljen Melenta Bošnjak, političkog komesara — Josip Jovanović, zamjenika političkog komesara — Vlado Pertić. Bataljon je bio razmješten u kolibama na brdu iznad sela Bijelih Voda, odakle je prvih dana maja izveo dva uspješna napada na željezničku prugu Između Zenice i Zepča.

U posljednjem napadu izvrniut je i zapaljen jedan teretni voz i izazvano je iskliznuće oklopnog voza. Bataljon je pri tom zaplijenio desetak sanduka municije i veliku količinu hrane namijenjene njemačkim trupama u Sarajevu. Oko stotinu konja, koje su odbornici prikupili po selima, izvlačilo je plijen strnim kosama do Bijelih Voda. Bataljon je bio u radosti. Poslije obilne večere 'i pjesme uz goleme vatre čete su krenule na počinak. I tek što se san počeo navlačiti na oči, ispred koliba gdje je bila smještena četa koja je došla iz Prvog proleterskog bataljona začuo se stražarev povik: »Stoj, ko ide«, ii odgovor: »Baja«. a zatim odmah rafali i plotuni.

Meci su kao krupna kiša ili grad zapljuštali po šindranom krovu i izukršтали se svjetlećim tragovima po mraku konačišta proletera. Četa je izletjela u mrak i prihvatila borbu. Pucalo je i oko štaba bataljona. Sa svih strana se čulo: »Naprijed Baja«.

»Majku vam ustašku ... «, jarnosno je viknuo neki od proletera i bacio bombu, misleći, kao i svi ostali, da napadaju ustaše.

Neko vrijeme se četa držala, ali je na kraju bila razbijena. Borci su se po grupama povlačili ka kolibama gdje su bile druge čete bataljona, ne shvatajući zašto i tamo ne puca. Ali povući se nisu mogli. Ubrzo su se svi preživjeli, sem petorice koji su nekako projurili kroz mrak, našli razoružani u jednoj štali pod stražom boraca s kojima su tri-četiri časa ranije večerali i pjevali partizanske pjesme. Za sve zarobljenike bilo je to veliko zaprepašćenje. Ali nedoumice nije bilo. Okupili su se oko Vlade Perića, koji je bio ranjen, i pribili jedan uz drugoga u jed-

mom kraju štale, u kojoj je bio mrak kao u rogu. Nije bilo ni komandira ni političkog komesara — ostali su nekim poslom u štabu bataljona; nedostajalo je petnaestak drugova. Znali su za trojicu-četvoricu da su poginuli i nadali se da su se ostali probili prema Prvom bataljonu, koji je bio pet-šest sati hoda daleko.

četa zarobljenih proletera je bila jedinstvena i odlučna da ne ide kao ovca pod nož. Još je bilo nade za spas. U dvojice boraca, kada su razoružavani, ostala je po bomba, a u desetara Adila Bešlagića pištolj.

Pučisti su s vrata psovali, prijetili i govorili da će izdvojiti i pobiti »Turke« i »šokce«. Iz mraka su dvojica-trojica zarobljenika s buntovnim prkosom odgovarali: »Izdajice, kukavice...«

To se nekoliko puta ponavljalo. Kad je svanulo, čuvari su promijenili ton. Oak je jedan vodnik ušao unutra i pitao:

»Kako ste, drugovi?«

Ubrzo je naredeno da zarobljenici iziđu iz štala. Očekivali su da je kraj blizu i da će ih pokositi puško-mitraljezi. Bilo je dogovoreno: čim se primijeti što sumnjivo, da se bace bombe i da se bježi, pa šta kome bude... Međutim, pučisti su odveli zarobljenike na doručak. Bio je isto tako obilan kao što je bila i sinoćnja večera. Kod kazana je stajao Golub Mitrović, komandir jedne čete iz bataljona.

»Založite se, drugovi, pa ćemo onda porazgovarati«, ponavljao je nekoliko puta dok je kolonica zarobljenika sa snebivanjem i ustezanjem prilazila kazanu.

Majsko sunce je bilo odskočilo. Na ozelenjeloj livadi, pored šume, borci su ćuteći jeli. Dvojica pučista, na čijim su kapama još bile petokrake, prišli su Vladi Periću a povelili ga u hlad. Tad je Golub počeo svoj govor. Prvo je rekao da žali što je došlo do sinoćnje borbe, da nisu htjeli da napadnu četu, nego samo štab, da je to nesporazum, da 'to biva u

ratu, da je on komunista i da će oni nastaviti borbu protiv okupatora i ustaša u svom kraju, da neće da ostavljaju svoje kuće. Na kraju je pozvao zarobljene proletere da im se priključe. Četa je nekoliko trenutaka ćutala i, kao po dogovoru, jedan za drugim borci su tražili da ih puste u njihov kraj, misleći da će tako stići do Prvog bataljona, svog utočišta. Golub je to prihvatio, ali je odbio da im vrati oružje.

Poslije podne kolona zarobljenika je krenula iz Bijelih Voda. Iza njih su ostali da leže na suncu, zauvijek usnuli, petnaest proletera, među njima Ivo Marijanović, Himzo Čatić Safet, Ivo Topalović, Meho Azabagić. Nisu mogli ni da ih vide ni da im odaju posljednju poštu. Kad je kolona zašla duboko u šumu, vodič je na jednom zastanku iznenada rekao:

»Ne bi oni vas pustili da nije došla naka prolećeća brigada. Pred zoru su Golubu stigli kuriri... «

Bila je to istinita vijest. Uoči puča u tek formiranom Trećem proleterskom bataljonu u zenički kraj stiglo je rukovodstvo ustanka s Drugim udarnim bataljonom, Romanijskom i Omladinskom četom. Ali Zeničkog partizanskog odreda tada više nije bilo. U gotovo svim njegovim jedinicama, iste večeri kada i u Trećem bataljonu, petokolonaši su stupili u dejstvo. U nekoliko četa su na spavanju poklali političke komesare, komandire i pojedine komuniste, a 17 nekih su dh otjerali.

KONJUH PLANINO

To što je počelo na Ozrenu, zatim se javilo na Romaniji i Zvijezdi — završilo se u zeničkom kraju. Četnici su zagospodarili partizanskim odredima. Nijemci nisu više imali potrebe da u ovim krajevima izvode operacije koje su planirali, već su se orijentisali prema Goraždu, Kalinoviku i Foči, gdje su takode izbili četnički pučevi u partizanskim i dobrovoljačkim jedinicama.

Dolazak Drugog udarnog bataljona u zenički kraj zbunio je pučiste, koji su se poslije puča, zbog izmijenjenog odnosa snaga, razbježali po šumama. Čak je Golub Mitrović pregovarao sa štabom brigade.

U selima Kamenici i Stojanovićima okupili su se Prvi i Drugi bataljon, četa bivšeg Trećeg bataljona koja je stigla iz Bijelih Voda i borci, komandiri i politički komesari iz Zeničkog odreda, mahom članovi Partije i Skoja, koji su izbjegli ispred pučista. Tih dana je obrazovan i Treći udarni bataljon. Oko 10. maja počeo je život Šeste istočnobosanske brigade. Ona je tada uzela ime Treća proleterska bosanska brigada i nosila ga sve do 2. avgusta.

Glavni štab, Pokrajinski komitet i štab brigade bili su u dilemi: kuda ići? Na Romaniji, Zvijezdi i Ozrenu nadvladali su četnici; u zeničkom kraju nije se moglo ostati zbog njegove slabe naseljenosti i ekonomske pasivnosti; pokret za proleterskim brigadama na slobodnoj teritoriji oko Foče nije se ni uzimao u razmatranje, jer se pretpostavljalo da će se i one i Vrhovni štab morati povući prema Bosanskoj krajini. Zbog toga je prevladalo mišljenje da se i Treća brigada uputi u tom pravcu.

Za prebacivanje preko rijeke Bosne napravljeno je nekoliko čamaca. Brigada je krenula šumovitim planinskim kosama. Ali kada je izmorena prišla rijeci, koja je tih dana bila nadošla, čamci su postali igračke matice i talasa. Ni pokušaj da se sa lijeve obale prebaci skela nije uspio, jer je bila potopljena. Ostalo je da se Bosna nasilno pređe preko mostova oko Kaknja. Ali i od toga se moralo odustati. Neprijatelj je prozreo te namjere i dovukao pojačanje.

Brigada nije mogla preko Bosne. Opet je bila dilema — kuda? Sastali su se Pokrajinski komitet, Glavni štab, štab brigade i štabovi bataljona. Sobica je bila tako zadimljena duhanskim dimom da je u njoj bio polumrak, iako je napolju sijalo sunce. Kuda? Na to pitanje tražio se odgovor, rješenje. Većina članova Pokrajinskog komiteta je bila za to da se opet

ide preko Bosne. Svaki je imao dosta razloga za svoj prijedlog. Kad su Uglješa Danilović i Hasan Brkić iznijeli i obrazložili zašto treba da se ide u Bosansku krajinu, Rodoljub Čolaković im je dobio:

»Koliko ćemo boraca tamo dovesti? Polovinu«.

»Bolje preko Bosne, bar će polovina ostati. Ako krenemo na Majevicu — kako ti, druže Ročko, misliš —, neće ni polovina«, odgovorio mu je Hasan.

Politički komesar Glavnog štaba je iznio svoj prijedlog: ići prvo u Birač, gdje se, vjerovatno, održao odred, tu ostati jedno vrijeme dok se uspostavi veza s partijskom organizacijom na Majevici i u Semberiji, pa onda krenuti na Majevicu. Kad je završio, Tošo Vujasinović je odmahivao glavom.

»Zar si i ti, Tošo, izmijenio mišljenje?« upitao ga je.

»Kolika je neizvjesnost krenuti preko Bosne — nije manja ni ostati ovdje, u istočnoj Bosni... «

Govorili su i drugi. Jedino je komandant, Svetozar Vukmanović, šutio. Pošto se diskusija kretala samo oko dvije alternative — a drugih nije ni bilo — uzeo je riječ:

»Idemo u Birač, pa onda, vidjećemo, — na Majevicu. Sastanak je završen«.

Izišli su iz sobice. Zapljusnulo ih je svjetlo lijepog proljećnog dana i žamor boraca koji su malo dalje, ispod kuće, kraj potočića, na livadi, radili uobičajene vojničke poslove i koji nisu ni slutili koliko je breme odgovornosti pritiskalo drugove koji su im prilazili.

Brigada je krenula u neizvjesnost, ali najveći dio boraca tu neizvjesnost nije osjećao, mada je bio upoznat sa svim što se tih dana dešavalo u istočnoj Bosni. Okupljena tri bataljona, sastavljena od ljudi kojima je smisao života bio revolucija, ulijevala su svakom pojedincu samopouzdanje, snagu, jer mnogi od njih nikad do tada nisu ni vidjeli toliko vojske na jednom mjestu. Taj broj i to uvjerenje u ustanak, u revoluciju, između čega su sviješću ili instinktom stavljali

znak jednakosti, nisu dali da se osjeti, spozna osamljenost i krajnje teška situacija u kojoj su bili. Nje su jedino bili svjesni rukovodeći drugovi, jer su znali mjeru onoga što je tih dana izgubljeno u istočnoj Bosni.

Pravac pokreta je bio: dolina Kriva je—Konj uh planina—Birač. Put do doline Krivaje vodio je preko kosa Zvijezde, kroz dva hrvatska sela, u kojima je zatečeno desetine rudara i radnika koji su radili u vareškom rudniku i željezari, i na kraju, pred veče drugog dana, kroz jedno muslimansko selo, u kome je bila posada legije (milicije). Te formacije neprijatelj je stvarao od mještana po selima i varošicama u istočnoj Bosni već u ljeto 1941. godine radi borbe protiv ustanka i upotrebljavao ih i protiv partizanskih i protiv četničkih jedinica. U nekim krajevima one su bile vrlo nasrtljive i nerijetko i svirepe, pa se po tome nisu mnogo razlikovale od ustaških formacija. Ponegdje su ti milicioneri još u 1941. godini počeli praviti razliku između partizana i četnika i izbjegavati borbu s partizanskim odredima, pogotovu u situacijama kada nisu imali nikakvih izgleda da u njoj postignu neki uspjeh. Ovoga puta takav je slučaj bio i s milicionerima u ovom selu. Kad su Hasan Brkić i Pašaga Mandžić dovikivanjem nekako uspostavili s njima vezu, oni su pristali da brigadu bez borbe puste kroz selo.

»Kad odmaknete — moramo zapucati, onako da se čuje«, tražio je milicijski vodnik.

»Dobro, samo ne šalite se glavom da to učinite prije nego što sidemo na Krivaju«, odgovorili su partizanski delegati i priprijetili da bi u tom slučaju i selo moglo stradati.

Za brigadu nije bila nikakva teškoća da rastjera legionarsku posadu, ali se željelo da se bez borbe izbije na Krivaju i pređe rijeka prije nego što bi neprijatelj s jačim snagama mogao doći do mosta. I kad se čelo kolone uhvatilo prvih kosa Konjuha, u daljini su se čule puške i nekoliko mitraljeskih rafala.

Obasjana punim mjesecom, kolona je ušla u Konjuh. Gladne i umorne proletere, koji su tih dana ispili gorku čašu poraza ustanka i izdaje planina je očarala svojom ljepotom, mirisom bujnih majskih trava i planinskog cvijeća, beskrajnom šumom. Osjetili su se kao u svojoj kući. Ali čim je stala — kolona je zaspala. Samo su dežurni i postavljene zasjede ostali budni.

Sutradan Konjuh više nije bio lijep. Strme kose i duboke jaruge — a stomak prazan, noge teške, kao napunjene olovom.

»Kad ćemo jednom na vrh?« pitali su borci svoje komandire i političke komesare.

»Još malo, još malo«, hrabрили su ih oni, ni sami ne znajući koliko je to malo, d uzimali puškomitraljeze da odmjene one koji su ih nosili.

Na čelu kolone, s prethodnicom, išli su Tempo, Predrag Marković i Rudi Petovar. Vodiča nije bilo i oni su po karti pokušavali da nađu put ih neku stazu. Beskrajna šuma i kose, jedna ista kao i druga. Teško se bilo orijentisati. Kolona je lutala.

»Boga vam, šta radite?« ljutio se Tempo.

Ubrzo je prethodnica naišla na planinsku stazu, izbrisanu snjegovima i kišama, kojom odavno ljudska noga nije prolazila. Oblaci su odavno prekrili planinu. Kiša je počela da rosi. Približavala se noć. Tu gdje se zatekla, kolona se raspemila za konačište. Planule su vatre. Intendanti su sazvali četne ekonome. Zaklana je jedna kravica i pola mesa odvojeno za ranjenike i bolesnike, za iznemogle drugove i drugarice. Ostala polovina je izdijeljena bataljonima i štabu. U brigadnoj intendanturi je bilo tridesetak kilograma kukuruza u zrnju. I to je izdijeljeno. Četna sljedovanja dijelili su politički komesari: svak je dobio svoj dnevni obrok — sitno parčence mesa i četrdeset-pedeset zrna kukuruza.

Ujutru dan je opet bio blještav. Put je vodio dugom kosom. U daljini se vidio goli vrh i na njemu drvena piramida. Kolona je izašla uz strminu, i kad

se njen prvi dio spustio ispod vrha, dat je odmor. Ispod vrha zaustavili su se Drugi bataljon i štab brigade.

»Ovo je vrh Konjuha, drugovi«, reče Murat, komesar bataljona. »Sjećaš li se, Pušo, ov'da smo prošli — i dolje, eno dolje«, pokaza rukom na ivicu šume, »sahranili Peju ... «

Husinjani, od kojih je ostala svega jedna desetina, što je sada bila u Osmoj četi Drugog bataljona, okupiše se sa ostalima oko Murata. U živom sjećanju bili su im jesenji dani 1941. kada su, poslije borbe kod Stupara, borci Ozrenskog odreda nosili smrtno ranjenog Peju Markovića, koji je umro na nosilima i koga su zakopali pod vrhom Konjuha.

Dan je bio vedar i s vrha su se u daljini nazirali obrisi Majevice. Borci Drugog bataljona su čežnjivo gledali dragu im planinu i mislili i pitali: »Kad ćemo tamo?«

»Doći ćemo mi na našu Majevicu i osvetiti naše drugove«, govorio im je Ratko Perić, komandant bataljona.

Među borce ispod piramide stigao je Avdo Hodžić Hodža, kurir Pokrajinskog komiteta. U ruci je nosio smotanu zastavu.

»Da je izvjesimo, drugovi.«

Hodža i još nekoliko boraca se popeše na piramidu.

Planinski povjetarac ubrzo zaleprša crvenu zastavu, i komesar bataljona, osjetivši uzbuđenje boraca, i sam uzbuđen, počeo je spontano da govori...

Malo dalje odmarao se Treći bataljon. Njegov borac Miloš Popović, banjalučki profesor, partizanski obavještajac u štabu Draže Mihailovića u ljeto 1941, komandant udarnog bataljona Ozrenskog odreda, znao je kako je umro Pejo Marković. Još 1941. na Ozrenu je ispjevao nekoliko partizanskih pjesama, a kad je, aprila 1942, došao u zenički kraj, ispjevao je u selu Kamenici i tri prve strofe pjesme »Konjuh planinom«. Lepršanje crvene zastave tog majskog da-

na na piramidi na vrhu Konjuha ostalo je kao brazda u njegovom sjećanju i kasnije se izlilo u završnu strofu pjesme:

*Konjuh planinom vjetar šumi, bruji,
Lišće pjeva žalovite pjesme.
A na vrh planine zastava se vije,
Crvena od krvi proletherske.*

Brigada je krenula Konjuhom prema Birču. Iza nje je ostao utrput i crvena proletherska zastava. Visoko uzdignuta.

PARTIZANSKI BIRAČ

U zoru 28. maja brigada je izbila pred kladanjsku cestu. Na čelu je bio Drugi bataljon. Zasede su krenule desno i lijevo od prelaza. S prethodnicom, Osmom četom, išao je Tempo. Kresnuo je šibicu, upalio cigaretu, povukao nekoliko dimova i dao borcu do sebe. Cigaretu je poslala čelnom desetinom i ugasila se na usnama posljednjeg borca.

Zabjelasao se put. Na njemu nije bilo nikoga. Prethodnica je produžila uz brdo, hrastovom šumom. Svitalo je. Najednom — nekoliko pušaka, dva-tri rafala i opet tišina. Jedna žandarmerijska patrola je naletjela na Šestu četu u zasjedi i za tren oka su je »kurjačići« likvidirali. Pucnjevi su podboli umornu kolonu i ona se brzo uhvatila položaja. Kad se vidjelo da nema neprijatelja, pokret je nastavljen tromo, s očekivanjem da se stane, predahne, pa makar se moralo stupiti u borbu bilo protiv koga. Naređen je zastanak. Čete su pogle. Traženi su dobrovoljci za izvidnice i patrole. Iz svakog bataljona su upućene po jedna-dvije. Kad su polazile, rečeno im je:

»Ispred nas je Birač. Tu je bio naš odred. Budite oprezniji...«

Dva-tri sata kasnije umornu i usnulu brigadu je razbudila vijest o birčanskim partizanima koji su se

nalazili na položajima ispred prvog sela. Uskoro ih je nekoliko stiglo do jedinica. Intendanti su nabavili hranu, a kuhari podložili kazane. Poslije višednevnih marševa od rijeke Bosne prvi susret s partizanima unio je radost među brigadu, koja nije ostala sama.

Po podne je kolona krenula i pred večer, postrojena u četvororedovima po bataljonima, ušla s pjesmom u Šekoviće, središte slobodnog Birča. Poslije tmine u šumama Konj uha i avetne pustoši u korov zaraslog sela Olovaca, iz koga su žitelji pobjegli ispred ustaša i legije iz Kladnja, Šekovići su te večeri izgledali kao varošica, bliska, topla i gostoljubiva.

iDuž drumu se okupio narod i partizani. Čete i bataljoni su pjevali i čekali da se rasporede na konak. Ekonomi i intendanti su nekud otišli. Uskoro se u rukama svakog borca našao još topli kukuruzni hlepić i porcija graha s mesom.

Birač je i u proljeće 1942. godine bio i ostao partizanski. U njemu nije došlo do kolebanja, osipanja, niti do pučeva — kao u ostalim partizanskim odredima istočne Bosne. Birčanski partizanski odred je imao dva bataljona, dvije proleterske čete (koje su narednih dana ušle u sastav Trećeg bataljona brigade) i dvije partizanske grupe — ukupno oko 400 partizana. U odred i u selima se učvrstila partijska organizacija. Rukovodstvo odreda: Miloš Zekić, Cvijetin Mijatović, Brano Savić i drugi, uživalo je povjerenje boraca i naroda. U selima su djelovali narodnooslobodilački odbori. Odbornike su seljani cijevali i poštovali, jer su za tu dužnost izabrali najbolje.

Dolazak brigade u Birač bio je krupan, presudan događaj i za nju, i za taj kraj, i za razvoj ustanka u istočnoj Bosni. Jedina preostala oaza ustanka, spajanjem brigade i odreda, postala je jača, bezbjednija, iako su je opasivali mnogobrojna neprijateljeva uporišta i posade. U Vlasenici, Drinjači, Zvorniku, Capardima i Kladnju bili su jaki garnizoni, sastavljeni od ustaških i domobranskih jedinica, a u Tuzli još i

jedinica njemačkog Vermahta. U okolnim muslimanskim selima nalazile su se formacije legije različite borbene vrijednosti i brojne snage. U srpskim selima preko drumova Vlasenica—Drinjača bile su još nesređene grupice četnika; u selu Paprači jedan bataljon, a u dolini Spreče oko sela Caparda i Osmaka tri-četiri stotine četnika koji su potpisali ugovor s ustaškim vlastima o saradnji i zajedničkoj borbi protiv partizana; između Kladnja i Zivinica nalazio se četnički bataljon malog brojnog stanja; na Malom Polju, između Kladnja, Vlasenice i Han-Pijeska, bila je jedna četnička grupa koja je pokazivala raspoloženje za saradnju s partizanima; najzad, u selima bliže Vlasenici postojao je dobrovoljački (Zalukovački) bataljon, koji je u to vrijeme još bio pod labavom komandom štaba Birčanskog NOP-odreda.

Dolaskom brigade Birač se pretvorio u osnovno žarište ustanka. Brigada i odred — zajedno blizu hiljadu boraca — bili su snaga s kojom se moglo i moralo krenuti u oživljavanje ustanka u istočnoj Bosni.

ODJECI BORBE ISPOD JAVOR-PLANINE

Tih posljednjih dana maja 1942. godine istočnom Bosnom su kružile glasine da su partizani uništeni. Ustaše i četnici, sami, a i s okupatorom, priređivali su gozbe, slavlja, zborove. Veličajući svoje pobjede nastojali su da satru svaku pomisao na ustanak. Gazde po selima i varošicama i četnički štabovi prihvatili su se poslova oko sječe šuma, otkupa žita i voća i pokretanja trgovine. Na Ozrenu, Trebavi, Majevici, u Posavini, u dolini Spreče i zeničkom kraju prestale su borbe između ustaško-domobranskih i četničkih jedinica. U tim krajevima sklopljeni su ugovori o zajedničkoj borbi oružanih snaga NDH i četničkih odreda protiv NOP-a. Na Romaniji i Zvijezdi četnici su sklopili slične dogovore s njemačkim komandantima. Oko Goražda, Čajniča i Foče vaskrsle

su četničke jedinice čim su okupatorske i kvislinške trupe zaposjele slobodnu teritoriju.

Tu poplavu izdaje, kolebanja, malodušnosti, laži i kleveta o komunistima i partizanima, Glavni štab i Pokrajinski komitet su riješili da rezagnaju blijeskom jedne pobjede. Poslije sređivanja jedinica i rastjerivanja legije u selu Cerskoj, odlučeno je da brigada i Birčanski odred napadnu i zauzmu Vlasenicu i okolna uporišta, koja su branile ustaške jedinice i legionari.

Bataljoni brigade su 15. juna krenuli u napad na Vlasenicu svjesni toga da moraju uspjeti, pobijediti, da od toga zavisi sudbina ustanka. Dan-dva prije napada na partijskim i skojevskim sastancima sve je objašnjeno i dogovoreno šta treba raditi. Pred sam napad za bombaše se javilo mnogo više boraca nego što je trebalo. Komandiri i politički komesari četa morali su mnoge vratiti. U Prvoj četi Prvog bataljona Buki Altarac je gundao:

»Zašto ja da ne idem, druže komandire? Zašto ide drug Miljenko? Kako će on pod bunker u mrkloj noći sa cvikerima? Zar ne vidiš da ne vidi?«

Miljenko Cvitković, španski borac, zamjenik komandanta partizanskog operativnog štaba za Bosansku krajinu 1941, politički komesar odreda, tih je dana raspoređen za borca u Prvu čet. Među prvima se javio za bombaša. Kad ga je Buki pomenuo, Miljenko mu odgovori:

»Vidim ja kao i ti, ne brini«.

Borci su podržavali Bukija. Zao im je bilo Miljenka, koji ih je osvojio skromnošću i drugarstvom.

Na kraju je komandir čete Verkić odredio bombaše, među njima i Bukija.

Kada je noć već bila odmakla, kolona Prvog bataljona krenula je šumama Milan-planine na zadatak, u napad na uporište Han-Pogled. Sa svakom četom išla su dvojica-trojica četnika Relje Vaskovića kao vodiči. I sam Relja se priključio bataljonu. Pred zoru Prva i Treća četa su izbile pred Han-Pogled, a Druga

i Četvrta i jedinice Brinačkog bataljona odreda upućene su u zasjede i lijevo i desno od uporišta. Vodiči su doveli čete na predviđena mjesta. Kad je ustaški stražar po pucketanju grančica i šuštanju lišća pod nogama boraca osjetio da mu neko prilazi i povikao: »Stoj«, Suljo Jahić ga je presjekao rafalom prije nego što je stigao da opali metak. U isti tren planule su bombe Prve čete. Buki Altarac je ubacio jednu pa drugu u kuću u kojoj su spavale ustaše. Kad je iz torbe izvadio treću, ostala mu je u ruci neodvrnuta...

Na prve rafale i bombe ustaše su jumule ka bunkerima i rovovima. Ali u njih je već upala Treća četa, likvidiravši brzo obezbjeđenje. Nastala je kratkotrajna, ali oštra, silovita bliska borba. Više od stotinu ustaša zaleгло je pod svoje rovove.

»Čekaj, Jovane, majku ti... «, pocikivao je neki ustaša.

»Evo ti, na«, odgovorio mu je Midhat Ačam Ačim, komandir Treće čete, bacivši bombu.

Svitalo je. Odozdo od puta pritiskivala je Prva četa.

»Udrite, drugovi, za mnom«, čuo se povik Mitra Minića, komandanta bataljona, koji je s puškomitraljezom u rukama poveo četu na juriš.

Ustaše nisu izdržale. Okrenule su naglo niza stranu ka Vlasenici, iznad koje su svjetleći meci parali jutarnje nebo.

Ispod rova ležao je sklopčan Mustafa Alajbegović, izrešetan rafalom. Mrtvom starijem bratu prišao je mlađi — Alija. Srce se kidalo, grlo stezalo, oči vlažile, ali je svijest sve to gušila, razgonila. Krenuo je ćutke u svoju desetinu. Ona je žagorila. Kad joj je prišao, ućutala je, ne znajući u tom trenu kako i kojim riječima da s njim podijeli tugu. Jedan mu je ponudio cigaretu.

Na ledini, oko kuće, ispod rovova i u rovovima tridesetak mrtvih ustaša.

Malo dalje jedan ustaša je bauljao šumom, jaukao i dozivao.

U borbi metak mu je istočio oba oka. Iz ponora digao ga je nagon samoodržanja i posljednja, samrtnička nada. Cuo je razgovor i pošao prema glasovima, misleći da ide svojim. Dva-tri puta je lupio o bukvu. Borci su ga primijetili, i kad im se sasvim približio, Suljo Jahić reče:

»Ma, liči na mog rođaka...«

»Jest, jest, bogme je on«, malo kasnije potvrdiše mu drugovi.

»Treba ga dotući«, reče jedan.

Sunce je već bilo odskočilo. Oko Vlasenice borba se nije stišavala. Na Kik, dominantnu kosu iznad same varošice, napadale su tri čete Drugog bataljona. U prvom jurišu, pred zoru, zauzele su rovove. Ali ustaše su, kad je svanulo, izvršile protivnapad i povratile izgubljene položaje. Ispod rovova ostale su čete. Uz strmi Kik dva puta su se podvlačile i pokušavale da zbacе neprijatelja, ali su bile dočekane bombama i rafalima. U jednom od tih napada borac Ljubo Rikić izletio je na čistinu i počeo da gađa stojeći.

»Nazad, Ljubo, nazad u zaklon«, viknuo mu je komandir Veljko Lukić Kurjak.

On se okrenuo i produžio da puca. Rafal mu je zaprašio ispod nogu. Veljko je skočio do njega, opalio mu šamar i gurnuo ga u zaklon.

»Šta to uradi, Kurjače?« upitao ga je malo kasnije politički komesar Kazo Franković.

»Živog ga možeš politički ubijediti, a mrtvog — nikad.«

»A što ti, Kurjače, ne uzimaš zaklon?«

»Ostavi to, komesaru ...«

Još jednom su čete Drugog bataljona prišle rovovima. Ali uspjeha nije bilo. Morale su se povući noseći mrtvog komandira Pete čete Lazu Lazića.

Ni Treći bataljon brigade i Šekovački bataljon odreda, koji su neposredno napadali na varošicu, nisu uspjeli. Pred prvim kućama dočekali su ih ubitačni ustaški rafali iz rovova, a kad je svanulo, još i jaka minobacačka vatra. Ono što se propustilo dok je bila noć — nije se moglo nadoknaditi po danu, jer je brisanim prostorom teško bilo prići rovovima. Melenta Bošnjak, komandir Devete čete, poveo je svoje borce preko groblja, ali svi naponi da se pride ustašama na domet bombi donosili su nove žrtve. Na samoj ivici groblja pali su, iza jednog nadgrobnog spomenika, Vlado Dragić, komandir voda, i, preko jedne još svježije humke, Branko Ljubinković Španac.

Bilo je jasno da se u varošicu ne može prodrijeti. Naređeno je povlačenje.

Još brže je propao napad na ustaše i legiju u rovovima iznad sela Milića. Kada su pred zoru Osmičeta Drugog bataljona i Zalukovački dobrovoljački bataljon pošli ka rovovima, Zalukovčani su izdaleka otvarali vatru i digli graju, a kad su se približili rovovima i potpali pod rafale, brzo su okrenuli nazad. Ustaše su to osjetile i četa brigade našla se gotovo okružena, pa se iz rovova, u koje je bila prodršla, morala povući i probijati kroz neprijateljeve redove.

U napadu na Vlasenicu poginulo je 17, a ranjeno 40 boraca i rukovodilaca brigade i odreda. Bolnica u konaku manastira Lovnica se napunila. Lijekova i instrumenata je bilo malo. Nekolicinu težih ranjenika počela je da zahvata gangrena. Političkom komesaru čete morala se amputirati ruka. Sredstava za anesteziju nije bilo. Na improvizovanom operacionom stolu brigadni ljekar Dragan Jovanović počeo je operaciju. Sječivo noža zarezalo se u meso, a sa usana ranjenog komesara počele su da teku riječi »Internacionale«. TestERICA, obična testERICA kojom se sjeku grane na voćkama, strugala je kost. Znoj je vlažio lice. Riječi himne proletarijata su se gubile u nejasnu melodiju koju je prekinula nesvjestica ...

Nekoliko dana ranije šekovička groblja primila su desetak partizana. Pred sahranu jednog desetara iz odreda okupila se rodbina i seljaci. Nekoliko staraća, nekoliko boraca i mnogo žena u čistim bijelim haljinama. Iz kuće su iznijeli na livadu sanduk s tijelom poginuloga. Žene su krenule jedna za drugom ukrug oko ljesa.

»A, joj, joj, sunce moje«, počela je naricati udovica.

»A, joj, joj...«, ponavljale su žene.

»A, joj, joj, mjesecu moj.«

»A, joj, joj...«

»A, joj, joj, poginu mi za slobodu.«

»A, joj, joj...«

»Bog šatro dušmane — ustaše.«

»A, joj, joj...«

»Ne bilo im traga ni pepela, sunce moje.«

»A, joj, joj...«

»Sjećaš li se kad smo muzli kravu?«

»A, joj, joj...«

»Sjećaš li se kad sam ti rodila Milana, siročće naše?«

»Sjećaš li se ...«

Ustanak je tražio žrtve i suze majki, žena. Tugovala je i Peta četa za svojim komandrom. Bilo joj je prazno, neobično bez njega.

Ali brigada nije osjećala neuspjeh na Vlasenici kao poraz. Po rovovima i oko njih ostavila je mnogo više mrtvih ustaša nego što je poginulo partizana.

Tutnjava borbe ispod Javor-planine, letovi nekoliko neprijateljevih aviona i hitanje Nijemaca iz Sarajeva ka Vlasenici — odjeknuli su istočnom Bosnom. Uskoro su Romanijom, Majevicom i Semberijom, Tuzlom počeli da kruže glasovi o Birču i proleterskoj brigadi. Oni su donosili nadanja i ulivali snagu i vjeru u ustanak i skore borbe...

I NA DISCIPLINI, DRUŽE, POČIVA REVOLUCIJA

Sastavljena od boraca i rukovodilaca iz gotovo cijele istočne Bosne i iz svih partizanskih odreda, brigada je u svoj lik ugradila sve ono najbolje što se razvilo u ustanku. Taj lik su strpljivo klesali i vajali svi: Pokrajinski komitet i Glavni štab, štab brigade i štabovi bataljona, komande četa, vodnici i desetari, bataljonski partijski biro, ćelije KP i aktivni Skoja i svaki borac — svako u svom djelokrugu i prema svojim znanjima i mogućnostima.

Od prvog dana u brigadi je uspostavljen vojnički red, a od dolaska u Šekoviće on je brzo dobio snagu navike, zakona. U stroju, službi, razgovaralo se vojnički, u stavu mirno; mlađi je uvijek pozdravljao starijeg, a stariji otpozdravljao mlađem; pred starijeg se izlazilo stroj evim korakom. Dežurstva, raporti, dnevne naredbe, prozivke, smotre — postali su sastavni dio života četa i bataljona.

A kad bi prestala služba, zanimanje, četna konferencija, sastanak, borac bi se izjednačio sa svojim komandirima i političkim komesarima, komandantima. Razgovaralo se, šalilo, pjevalo. U krugu oko logorskih vatara, ili pred veče na livadama, u redu pred kazanom stajali su jedan do drugog i onaj koji je samo nosio pušku i stariji koji su komandovali i rukovodili.

Kad bi ta prisnost pokoji put narušila utvrđeni red ili kad bi se katkad desilo da se u odnosu prema čovjeku povrijedi ljudsko — otpor je bio kolektivan, neumoljiv.

Jedno jutro, u julu, kad je brigada bila u Cerskoj, vodnik Stanko Saliberger naredio je četnom dežurnom Čamilu Kazazoviću:

»Probudi i postroj četu, odredi trojicu da počiste ispred bajti«.

Čamil je upravo uzeo da izreže »patku« duhana.

»Evo, samo da narežem cigar duhana«, odgovorio je.

»Odmah«, slijedilo je novo naređenje.
»Samo minut, sačekaj, Stanko.«
»Rekao sam — odmah.«
»Neću.«
»U redu, Čamile. Na raport komandiru.«

Raport je obavljen u predviđeno vrijeme. Komesar čete, Čamilov drug iz djetinjstva, nekako je uticao da Čamil prođe bez vojničke kazne. Sutradan se skupila četna ćelija. Stigao je i partijski rukovodilac brigade, Hasan Brkić. Sekretar, Štefica, predložila je dnevni red: »Slučaj otkazivanja poslušnosti druga Čamila komandiru voda«.

Ona je iznijela događaj onako kako se odigrao, rekla da je to nedisciplina, oštro osudila Čamilov postupak i predložila kaznu. Jedan za drugim javljali su se komunisti, kritikovali, iznosili mišljenje i prijedloge. Kako je sastanak odmicao, zahtijevane su sve oštrije kazne. Na kraju posljednja dvojica su predložila isključenje iz Partije, izvođenje pred vojni sud i strijeljanje.

Čamil je ćutao i sam sebi govorio:

»Da, jeste, nedisciplina, ali zašto iz Partije, zašto pod vojni sud?«

Kada su sve svi komunisti ćelije izjasnili, uzeo je riječ partijski rukovodilac brigade. Počeo je o revoluciji i značaju discipline. Redao je primjere posljedica nediscipline. Jedan, koji je u početku sastanka predložio blažu kaznu, upao mu je u riječ:

»I ja, druže Aco, smatram da druga Čamila treba isključiti iz Partije«.

Hasan je produžio. Govorio je cio sat.

U jednom trenutku, dok je prema izrečenim riječima mjerio veličinu svoje greške, Čamil je zaključio:

»Gotovo. Ode glava«.

Tako su zaključili i drugi.

Partijski rukovodilac je završio svoje izlaganje riječima:

»... Tako ja gledam, drugovi, na disciplinu. Ali se ne slažem s onima koji traže isključenje, a još manje vojni sud. Drugu treba pomoći, svakog borca treba čuvati. Tako se jača revolucija... Ne smijemo ljude uništavati... Ja predlažem kaznu opomene«.

Ćelija je to prihvatila, a Ćamil se saglasio i rekao da je shvatio da revolucija počiva i na disciplini.

STA JE OPSTENARODNA IMOVINA

U Šekovićima i Birču prvi snopovi padaju krajem juna i početkom jula. I u mirno doba su prolječni mjeseci većini porodica donosili veliku brigu kako da se nađe dovoljno kukuruza i sastavi kraj s prvim žitom. Prvo ratno ustaničko proljeće bilo je, međutim, mnogo teže. Malo hrane što je ostalo dijelilo se, razgađalo, koliko god se moglo, ali su dani odnosili dio po dio i ljudima je izgledalo da nikad neće doći vrijeme kad će prestati da brinu šta će sutra iznijeti djeci da utole glad. Kad je izdijeljivala kopriva, postajalo je lakše. S pregrštom brašna od nje se mogao napraviti čorbuljak, čak i pita.

Za brigadu kada je došla u Šekoviće, i odred iz svojih rezervi i narod od svojih usta odvojili su sve što su mogli. I male kukuruzne hljepčice koji su se pekli u šekovačkoj pekari, i rijetke kriške krompira, i rijetka zrna graha koji su dolazili u kazane i boračke ruke, brigada je osjećala kao posebnu pažnju naroda prema njoj. Kasnije, kada je sredinom juna gotovo sav plijen iz Cerske — nekoliko stotina tovara žita — razdijeljen narodu, mnogi su to pozdravili.

»Treba, narod gladije.«

I brigada je gladovala kao i narod. Hljepčice je zamijenila kutlača kačamaka, a kada je i kukuruznog brašna gotovo nestalo, onda se ono što je ostalo ubacivalo u kazan, u kom se s malo mesa kuvalo svašta: razne trave, pa čak i zelene džanarike.

Tegobe vojničkog života, naporno vježbanje, potrebe mladog organizma za hranom dovodili su pojedince u iskušenje kad su bili u patroli ili na kakvom zadatku van svoje čete — da potraže hranu katkad »agitacijom«, a katkad i zamjenom za kakvu krpu ili pregršt soli. Borci koji su umjeli da neposredno i toplo pridu ljudima često su iz patrola donosili čuturicu mlijeka, čanak sira ili komad zobenog hljeba. Najčešće je to dijeljeno iznemoglim drugovima i drugaricama. U Trećem bataljonu mnogi su se otimali da u patrolu krenu s Milanom Rabotom Popom. On je brzo znao da nađe za svakoga pravu, lijepu riječ kojom je otvarao smočnice i polovio — ako ih je bilo — hljebove ili što drugo.

Na to »divlje« snabdijevanje zvanično se nije dobro gledalo. Komandiri i politički komesari i četne ćelije su se protiv toga borili. Ali glad je činila svoje. Mnogi borci i desetari su to krili i solidarno o tome ćutali. Čak su pojedine komande četa to prećutno tolerisale. Kad se jedan borac obratio s pitanjem Kurjaku da li bi smio zamijeniti za hljeb neku tkanicu, koju je ko zna otkad nosio, komandir mu je odgovorio:

»Što me pitaš? Ah ako te uhvate, ne šali se glavom da kažeš da sam ti ja dopustio«.

U Trećem bataljonu se nekako saznalo da je Naum Abinun zamijenio svoju bijelu košulju za čanak sira i parče hljeba. Sekretar ćelije je to iznio na sastanak.

»Drug Naum je trgovao opštenarodnom imovinom ...«, počeo je sekretar.

»Kako opštenarodna kad je to moja košulja, od kuće sam je lani ponio u partizane«, upao mu je Naum u riječ.

Ćelija je zaključila da je košulja bila opštenarodna imovina i kaznila Nauma opomenom.

Međutim, u brigadi se vrlo oštro i kolektivno reagovalo na svaki grublji odnos prema narodu. Još po-

četkom juna, kad je Čips, borac Prvog bataljona, upao u jednu kuću i uzeo parče hljeba, pred brigadnim strojem i pred okupljenim narodom je razoružan i istjeran iz brigade.

Nekoliko dana je lutao oko Šekovića. Pokušavao je da stupi u dodir s borcima, ali su ga oni bojkotali. Molio je da mu se oprost i da se vrati u jedinicu.

»Volio bih da sam strijeljan«, gotovo suznih očiju je govorio.

»Ukaljao si čast brigadira. Ne može«, odgovoreno mu je u bataljonu.

Još neko vrijeme viđao se po Šekovićima. Na kraju ga je odred primio u svoje redove.

Poslije borbe za Vlasenicu, u kojoj se pokazalo da je bilo žrtava i zbog nepoznavanja vojničkog zanata, obuka je postala jedan od najvažnijih zadataka. Čim bi se malo prisušile jutarnje rose, na šekovičke livade, utrine i šumarke izlazile su čete. Na sve strane čule su se komande:

»U strijelce!«

»Ostav!«

»Prebacuj se!«

Desetine i vodovi su trčali, zauzimah zaklone, puzali po desetinu puta. Komandiri i komandanti obilazili su čete, ispravljali što bi zapazili da nije dobro i sami pokazivali kako treba. Načelnik štaba brigade Predrag Marko vić i Rudi Peto var, zamjenik komandanta Drugog bataljona, obojica oficiri, bili su neumorni.

Jednom prilikom, za vrijeme odmora, neki borac iz Prvog bataljona se obratio Predragu:

»Druže načelniče, doklen ćemo vako? U puzanju ode i ovo malo prnja što imamo. Više sam se danas oznojio nego na Ploči iznad Vlasenice... «

»To je dobro. Suvorov je rekao da kap više vojničkog znoja u vježbanju je kap krvi manje u borbi.«

»Ko je taj?« pitao je borac.

»Ruski vojskovođa od pre 150 godina.«

Kad bi dan bio kišan, onda se sklapalo i rasklapalo oružje. Borci su se utrkiivali ko će u tome biti brži i vještiji. Mnogi su to tako dobro naučili da su zavezanih očiju lako i brzo rasklapali i sklapali puške i puškomitraljeze.

Mnoge čete su tih dana bile zaražene cijenjenjem daljine. I kad bi se kuda kretalo ili na polju odmaralo, drug druga je pitao:

»Koliko ima do onog drveta, brda, kuće?«, ili čega daljeg što bi ugledao.

Već stasali ratnici, koji su do tada prošli kroz mnoge borbe, postajali su vještiji i bolji borci. To će se pokazati narednih mjeseci.

BRIGADA JE DOBILA SVOJE IME

U vrijeme i poslije napada na Vlasenicu, u Birač su sa Zelengore preko Jahorine i Romanije stigli Rade Jakšić, član Okružnog komiteta KPJ za Vlasenicu, Fazlija Alikalfić i Bedrudin Makić. Oni su donijeli vijesti o tome što se u neprij ateijevoj ofanzivi zbilo oko Goražda, Čajniča i Foče, o proleterskim brigadama i o Vrhovnom štabu. Na osnovu toga se Svetozar Vukmanović Tempo, s Tošom Vujasinovićem, u pratnji desetine odabranih boraca, uputio u Vrhovni štab. Preko partijskih punktova i veza, koje je već bio uspostavio Tošo Vujasinović, bez smetnje su stigli u okolinu Trnova. Tu su saznali da su se nekoliko dana ranije proleterske brigade uputile preko Treskavice. Krenuli su za njima i sustigli ih baš u vrijeme kada su one izvršile zadatke na pruži Sarajevo—Mostar.

Ali vijest o bosanskoj proleterskoj brigadi u istočnoj Bosni otišla je u gotovo sve krajeve Jugoslavije prije nego što je Tempo stigao u Vrhovni štab. Nju je sa Treskavice ponio Ivo Lola Ribar, koji se

ilegalnim kanalima preko Sarajeva prebacio u Zagreb, odakle je, početkom jula 1942. godine, obavijestio partijska rukovodstva Hrvatske, Slovenije i Srbije o pohodu proleterskih brigada u Bosansku krajinu i o postojanju Šeste brigade u istočnoj Bosni. Pripremajući se za pohod i formirajući Treću, Četvrtu i Petu brigadu u dolini Sutješke, Vrhovni štab je vjerovao da je u istočnoj Bosni, prema ranijim zamislima, takođe obrazovana brigada i još u junu joj je dao naziv Šesta brigada. O njenom postojanju znao je i štab Pete crnogorske brigade, koji je, 19. jula, uputio iz Vrbniče, ispod Zelengore, Branka Draškovića i Nedu Bogičevića s viješću da će za nekoliko dana krenuti u istočnu Bosnu Peta crnogorska brigada.

Iz Vrhovnog štaba, gdje je od druga Tita dobio zadatak, Tempo se s Tošom Vujašinovićem vratio istim putem u Birač. Vijest o velikim pobjedama proleterskih brigada na pruži Sarajevo—Mostar prostrujala je četama brigade. Borci iz desetine koji su pratili Tempa bili su tih dana u središtu pažnje. Svaki je htio da čuje šta su vidjeli. Po više puta su morali ponavljati ono što su već ispričali i odgovarati na mnogobrojna pitanja.

»Kad smo došli pod Treskavicu, nije trebalo tražiti vodiča. Deset hiljada proletera su utrli široki put planinom... «

»To je vojska. Gdje udari — ništa joj odoljeti ne može.«

»Samo da ste vidjeli kako su polupali prugu na Ivanu... «

U brigadi je bila radost. Saznalo se da će uskoro biti svečano proglašenje. Već gotovo tri mjeseca brigada živi sa imenom koje je sebi dala.

Četvrtak, 2. avgust 1942. Ilinsko sunce je odskočilo nad birčanskim brdima i iz doline Drinjače ponijelo pramenove izmaglice na šumovite vrhove Bačkovca, Betnja i Javornika, koji se modrio u daljini.

Bataljoni brigade, koji su veći dio jula bili u Cerskoj, odakle su povremeno postavljali zasjede i vršili prepade na neprijatelja na drumu Vlasenica—Drinjača, prikupili su se u Sekovićima. Jutarnji vojnički poslovi su bili završeni. Čete su se postrojavale i jedna za drugom kretale ka Lovnici, starom manastiru, uvučenom u klisuru ispod izvora Lovnice, dva kilometra od Šekovića. U manastirskom konaku sada je bilo sjedište Pokrajinskog komiteta i Glavnog štaba. Čete Prvog bataljona, koje su već bile zamakle u šumu, pjevale su pjesmu svog bataljona. Njen refren: »Jer smo mi, jer smo mi bosanski pro-le-teri«

— odjekivao je dolinom.

Oveća izdužena livada uz samu rječicu, oivičena šumom i strmim padinama birčanskih brda, bila je puna naroda. Tu su bili delegati iz Birčanskog odreda, predstavnici partijske organizacije iz Birča i sa Glasinca, odbornici narodnih odbora. Brigada se postrojavala. Dvanaest četa svrstanih u tri bataljona

— u kojima je bilo 550 boraca i rukovodilaca, pretežno rodnom iz istočne Bosne — u stavu »mirno« pozdravile su Svetozara Vukmanovića Tempa, komandanta, i članove Glavnog štaba i štaba brigade.

»U ime vrhovnog komandanta druga Tita proglašavam Šestu istočnobosansku narodnooslobodilačku partizansku udarnu brigadu«, počeo je Tempo i u daljem govoru iznio da je brigada od druga Tita dobila zadatak da u istočnoj Bosni ponovo rasplamsa ustanak protiv okupatora i domaćih izdajnika.

»Zašto partizanska — a ne proleterska, zašto Šesta — a ne Treća?« — kroz glave mnogih boraca je prostrujala ta misao, ali ju je brzo prekrila želja da se upiju i zapamte riječi koje su značile obavezu i ulijevale nadu da će partizanske puške opet zapucati na Romaniji, Glasincu, Zvijezdi, Majevidi i Ozrenu, u Semberiji i Posavini.

Svečanost se završila. Narod i brigada su slavili. Horovi su ispjivali pripremljene pjesme, recitatori

— recitacije, borci su se nadmetali u bacanju kamena

s ramena, bombi, skoku udalj i trci na nekoliko stotina metara pod vojničkom opremom. Dobrih pedeset metara izmakao je svima Marijan Paunić, borac iz Prvog bataljona. Na stablima joha visile su četne zidne novine, posebno pripremljene za ovaj dan.

Sutradan, u jednom šljiviku kod Šekovića, okupilo se 380 komunista iz brigade i 20 delegata partijske organizacije iz Birča i sa Glasinca da se dogovore kako izvršiti zadatke koje je postavio drug Tito. Tu su bili i svi članovi Pokrajinskog komiteta koji su se tada nalazili u Birču. Prvi je govorio Cvijetin Mijatović Majo, politički komesar brigade. Redajući činjenicu za činjenicom, on je ocrtavao svu dubinu krize ustanka, njene uzroke, i ukazujući na puteve kojim se ona može prevladati, isticao da će komunisti morati da se uhvate ukoštac s mnogim teškoćama, možda još većim nego što su bile dotadašnje. »Sudbina ustanka u istočnoj Bosni zavisi od nas komunista, od naše brigade«, završio je svoj politički referat Majo. Poslije toga u istom duhu govorio je Hasan Brkić, partijski rukovodilac brigade.

Dan je odmicao. Dizali su se komunisti jedan za drugim i govorili, objašnjavali. Četiri stotine boraca, revolucionara, bili su jedno uho, jedno srce, jedna misao. Govorili su iskusni, prekaljeni revolucionari, koji su marksističke univerzitete završili u robijašnicama Kraljevine Jugoslavije; govorili su drugovi koji su ratovali protiv fašizma na poljima i planinama daleke Španije; govorili su metalci iz sarajevskih fabrika i vareške i zeničke željezare i rudari iz bosanskih rudnika; govorili su seljaci sa Romanije, Majevice, Birča i Semberije koje je borba protiv okupatora i domaćih izdajnika vezala za pravednu stvar Partije; za riječ su se javljali omladinci koji su na poziv Partije ostavili zanat i đaćku klupu i uzeli pušku. Bilo je riječi skladnih, lijepo uobličених, koje su tekle, žuborile, prikivale pažnju, ali i kratkih, vrlo kratkih, grubih i jednostavnih rečenica, gotovo parola ili poklika. Ali sadržaj svih — bio je

isti. Treba izdržati, strpljivo objašnjavati, vjerovati narodu, radnim masama koje će opet naći sebe, treba odvajati zavedene, obmanjene, pokolebane i malodušne od zločinaca i svjesnih okupatorskih saradnika, treba se još bolje i vještije boriti, treba ostati u istočnoj Bosni.

Šekovići i okolna sela su bili u dubokom snu. Noć je ulazila u drugu polovinu. Iz šljivika su se razlegle borbene riječi »Internationale«. Komunisti istočne Bosne završili su dogovor o oživljavanju ustanka.

TITOVA LUTAJUCA BRIGADA

ISPRAĆAJ NA BUNARICU

Više od dvije hiljade ljudi i žena okupilo se iz okolnih sela na Bunariću u stoljetnoj šumi Bišini da proslave prvu godišnjicu ustanka. Zbor. Zastave. Govori i poklici. A onda na proplanku, uz šumu, velika, dugačka sofr. Izbijeljene lanene tkanice, ubrusi i razdriješene bošče, i položene šarene torbe. Oko njih dva duga, duga reda boraca, domaćina, žena, djevojaka. Ispod velike bukve tri-četiri violine, jedan bas, pjevači Cigani iz Raševa i kolo, neumorno kolo ...

»Uzmite, založite se, što je bog dao... «, nude domaćini borce.

Vade se flaše i ploške sa džanarikušom ili lanjskom šljivovicom.

»Da ste mi živi i svake godine vako slavili... «, počinju zdravice.

»Živjeli, živjeli«, uzvraćaju borci, ali ne prihvataju rakiju.

»Brigadiri ne piju.«

»Ta ajde, druže, za ustanak, za našu pobjedu.«

Borci se snebivaju i pogledaju na političke komesare i komandire. Trebalo bi uzeti, red je, ali... Ipak, oni stariji prihvataju.

Mrak se navlači na šumu. Narod se polako razilazi. Domaćini se pozdravljaju s borcima, svojim gostima za sofr, ne znajući da je trebalo da ti pozdravi budu ispraćaj i oproštaj, jer je brigada ove noći polazila na Majevicu.

Kolona kreće. Sporo. Često se zastajkuje. Velika je šuma Bišina. Nikad niz nju sići i iz nje izići.

Pokret se ubrzava, gotovo se trči. Počinje ravnica — Sprečko polje. Oko puta živice i kukuruzi. Opet dugo čekanje. Već sviće. Kolona se vraća nazad.

»Za mraka se ne može preći cesta, predanićemo u šumi«, objašnjavaju komandiri i politički kome-sari.

U šumi, pored puta, čete traže najpogodnija mjesta za počinak. Ubrzo su samo dežurni i obezbjeđenja ostali budni.

Iz doline se s vremena na vrijeme čuju puščani pucnji ili cika. Šenluče sprečki četnici. Oko podne stiže vijest:

»Četnici zarobili patrolu iz Trećeg bataljona«.

Odred »Kralj Petar II«, kako se zvao četnički bataljon u dolini Spreče, nalazio se raspoređen neposredno uz domobranska uporišta ili u njihovoj blizini. Predvidalo se da će prisustvo brigade, koja je bila otkrivena, uzbuditi neprijateljeve snage u tim uporištima i legiju u muslimanskim selima na južnim padinama Majevice. Pošto se time gubilo iznenađenje, Glavni štab i štab brigade odlučili su da se odgodi pokret na Majevicu, da se napadnu četnici i odrobe trojica zarobljenih boraca. Prethodno je četnicima upućen zahtjev da puste zarobljene partizane. Seljak koji je odnio pismo vratio se bez odgovora.

U Drugom bataljonu je gotovo nastupila žalost. Prošlo je punih pet mjeseci od kada su se majevički i semberski partizani povukli iz svog rodnog kraja. Doći na Majevicu i potući četnike, bila je najveća njihova želja.

Poslije podne Tempo je došao u Drugi bataljon. Sreo je Kurjaka i pozdravio ga. Veljko je vojnički otpozdravio. Osjetivši u njegovom glasu ljutnju, Tempo ga je upitao:

»Šta je, Kurjače?«

»Što bagri pišete pisma? Stuci ti njima rogove, pa onda politički«, odgovorio je Kurjak.

»Biće i to.«

Sutradan, zorom, bataljoni su napali četnike. Ča-du, ča-du i kratki rafali. Ubrzo se oglasila domobranska artiljerija iz Caparda. Granate su prelijetale partizanski streljački stroj i eksplodirale na padinama Bišine i Borogova. Iz zaselaka, ispred partizana, bježali su četnici po grupicama u domobransku žicu. Miljenko Cvitković, komandir čete, zastao je. Puška je dva puta planula i — pet-šest stotina metara naprijed ostale su pored živice dvije crne prilike.

Prije podne brigada se povukla u Bišinu. Više nije bilo svrhe tražiti četnike, koji su utekli u ustaške i domobranske rovove i bunkere. Narednih pet dana izvršena su još dva napada na četnike, koji su, kao i prvi put, poslije kraćeg otpora bježali u domobranska uporišta. Pa ipak, te akcije smanjile su broj četnika u dolini Spreče za četvrtinu, a trojica partizana su se ponovo našli u svojoj četi.

Brigada se povratila iz Bišine u sela oko Šekovića. U jedinicama se Sapultalo: opet se ide na Majevicu. Pekara u Šekoviću je radila punom parom. Bilo je jasno zašto se sprema suha hrana.

USTAŠE MEĐU USNULIM BORCIMA

U partizanskim selima Birča narod i partizani bili su često u velikoj oskudici za solju, duhanom, petrolejom. To je i uticalo da se razvije svojevrsna razmjena: za kilo soli moglo se dobiti pet, pa i više kilograma žita. Seljaci iz sela koja su kontrolisali četnici lako su dolazili do tih artikala. Ustaške vlasti su im dopuštale da ih kupuju, jer je i to bio sastavni dio nove taktike njemačkog okupatora i ustaša protiv ustanka. Iz tih sela najčešće su dolazile seljanke u Šekoviće i okolna sela i mijenjale ili prodavale so. Preko tih selianki stigla je višest četnicima oko Kladnja, a od njih i ustašama u Kladnju — da se brigada sprema da »negdi krene«. U Kladnju i okolnim uporištima je bila uzbuna. Pred večer 14. avgusta oko

dvije stotine ustaša i legionara otišli su da postave zasjedu partizanima.

Noć je odmicala. Brigadna kolona, krećući se gustom stoljetnom šumom, izgubila je put. Tek pred zoru njeno čelo je stiglo na cestu Kladanj—Tuzla. Na drumu nikog. Ustaška zasjeda se u to vrijeme vraćala u Kladanj. Brigada se ispod sela Brloške uputila uz kose Konjuha. Legionari su se javili s nekoliko pucnjeva. Zrna su visoko fijuknula. To je bilo dovoljno da se kladanjske ustaše i legionari upute za partizanima.

U popodnevним časovima brigada je stigla na Miljkovač, proplanak na sjeveroistočnoj strani Konjuha. Izmorene neprekidnim maršem, koji je trajao gotovo dvadeset i četiri časa, čete su, čim je dat odmor, utonule u san, iako je noć bila daleko. Pospali su i štabovi, a i obezbjeđenje koje je postavljeno na putu kojim je došla brigada.

Neprimijećene, ustaše su ušle među zaspale borce. Ispred njih ležali su partizani u grupama. Samo su rastovareni konji, još nezasićeni, otkidali sočne vlati šumske trave. Kao grom iz vedra neba prolomili su se ustaški plotuni i rafali. Bunovnim borcima je izgledalo da puca odasvud. Stečenom navikom i instinktom, većina je pograbila oružje i odmah otvorila vatru. Ustaše su jurnule prema mjestu gdje je bio štab brigade. Privukla ih gomila štapškog prtljaga.

Jedan ustaša zgrabio je ranac u kome je bila partijska arhiva. Hasan Brkić je uspio da mu ranac istrgne iz ruku i da ga odgurne. U tom trenu su među tu grupu ustaša uletjeli Zdravko Jeftić, politički komesar čete, i Pero Maslenjak, desetar iz Trećeg bataljona. Pero je skočio na ustašu i oteo mu vreću koju je ponio, ali ga je u tom trenu drugi ustaša pogodio. Na Zdravka je, međutim, skočio drugi ustaša. Uхватili su se ukoštac. Zdravku je ispala puška. Pali su na zemlju. Pritrčao je jedan borac i kundakom dotukao ustašu.

Kad je zapucalo, komandir Treće čete Prvog bataljona Aćim bio je na čistini. Ispod njega je pucala grupa ustaša. Aćimova bomba je grunula među njima. Neko je iz čete viknuo:

»Lezi, lezi, Aćime«.

Ustaška bomba je zaštitila ispod Aćimovih nogu. On ju je u magnovenju zgrabio i vratio. U tom trenu čuo se njegov poklik: »Naprijed, drugovi«, i vidio se bljesak i eksplozija pod njegovim nogama. Mostarski komunista, zamjenik komandanta Romanijskog partizanskog odreda, Aćim — Midhat Aćam pao je ničice na travu obasjanu suncem.

Prvi pucnji su trgli iz sna Voju Ilića, komandanta Trećeg bataljona. Od naglog pokreta spali su mu naočari. Dok je gledao u nejasne prilike ispred sebe, pipajući rukom našao je naočari, stavio ih na oči i opalio. Najbliži ustaša se stropoštao na zemlju.

U to vrijeme već je nepokretan ležao kraj jednog stabla i Josip Jovanović, komandir Osme čete Drugog bataljona, nekadašnji politički komesar Drugog bataljona Ozrenskog odreda. Jedan od prvih ustaških hitaca pogodio ga je ispod desnog oka, baš u času kad je uzimao svoj kratki karabin i pogledao u gustu parat odakle je dolazila vatra.

Pucalo je na sve strane. Planina je odjekivala od plotuna, rafala i povika. Vlado Perić, partijski rukovodilac Trećeg bataljona, pokrenuo je grupu boraca. Čuli su se njegovi povici: »Naprijed, drugovi, naprijed«. S vrha proplanka trčao je sa borcima Rudi Petovar. I čete Prvog bataljona su pri tiskale. Ustaše su, naišavši na neočekivano brz i jak otpor, okrenule leđa i utekle niz strme, šumovite strane planine. »Kurjačići«, borci Šeste čete, u trku su pograbili rasuto sljedovanje štaba brigade — nekoliko hljebova i oveći komad ispečenog mesa — i sjurili se za ustašama.

Čete su se okupljale poslije iznenadne borbe. Na proplanku i ivici šume desetak leševa ustaša i legionara. Duge sjenke drveća spuštale su se preko boji-

šta. Kurjak, na čelu svoje čete, rumen i oznojen, vraćao se u bataljon i gundao:

»J... ti takvu vojsku! Tučeš se, ganjaš, i kad ga izvrneš — nađeš golača, iskrpljenih i posranih gaća, izderanih opanaka i u zobnici pet metaka od šinjare«.

Konjuh je lagano tonuo u mrak. U četama se prepričavala današnja borba i žalili Aćim, Josip, Petro Maslinjak i Aleksa Đukić, koji su poginuli. Kad je mrak pao, na nosilima je izdahnuo Sejdo Karamehmedović. Pet humki partizana, iskopanih bajonetima, ostale su na šumovitoj planini.

Brigada je krenula ka Šekovićima, jer je i ovaj pokušaj prebacivanja na Majevicu propao.

PUSTOŠ NA ROMANIJI

Aktivnost i nastojanje Šeste brigade da se prebaci na Majevicu privukli su pažnju neprijateljevu. Istočnom Bosnom se saputalo o proleterskoj brigadi od nekoliko hiljada partizana. Njome se prijetilo izdajnicima i u nju se nadalo da će donijeti bolja vremena.

Krajem avgusta je na Birač krenulo oko osam hiljada Nijemaca, domobrana i ustaša, kojima se pridružilo i dvije-tri stotine četnika. Trebalo je dokrajčiti ustanak u istočnoj Bosni. Ali se i taj neprijatelj pothvat završio neuspjehom. Brigada se prikupila na jakim položajima blizu Vlasenice. Izjutra 26. avgusta neprijatelj je krenuo iz Vlasenice i Kladnja. Sa Betanja, gdje su bili Prvi i Drugi bataljon, vidjele su se neprijateljeve kolone kako bez zastanka promiču dolinom Drinjače. I s desne strane duga, vijugava kolona u zelenkastim uniformama izvirala je ispod Milan-planine.

Zaklonjeni šumom, bataljoni su gradili zaklone. Očekivala se borba. Neprijatelj je prolazio i prolazio, ne znajući za partizane. Bilo je podne. U daljini su

se pojavile komore. Štab brigade je odlučio da se pređe u napad. Čete Prvog i Drugog bataljona krenule su niz Betanj. Provlačeći se kroz gustu paprat, došle su na nekoliko stotina metara od komore, koja je promicala tromo, sa žagorom i lupom. Stigli su kuriri i javili da se čeka. Neprijatelj je zamicao. I dalje se čekalo i bez glasa ležalo u hladu visoke trave.

»Što se ne napada?« pitali su se mnogi.

Mitar Minić je kiptio od želje da povede bataljon na juriš. Strpljenje ga je izdavalo. Jedan borac ga je upitao:

»Šta čekamo, družo komandante?«

»Što pitaš mene? Pitaj one gore«, odgovorio je ljutito.

Kad su neprijateljeve kolone nestale, čete su se svile u kolone i krenule prema Milan-planini.

»Odosmo na Romaniju«, govorili su Majevčani, žaleći što se opet udaljuju od Majevice.

U Prvom bataljonu taj pokret izazvao je radost. Mnogi su očekivali da će vidjeti ili bar čuti za svoje.

Brigada je bez borbe izbjegla udar neprijatelja, koji je predveče tog dana ušao u prazne Šekoviće. Jedinice Birčanskog odreda, pošto su prethodno pružile otpor neprijatelju, pro vukle su se, slično kao i brigada, između neprijateljevih kolona u dubinu šuma.

S Malog Polja brigada je krenula prema Romaniji. Iako je bila na pragu jesen, sve je još bilo bujno, puno zelenila. Mnoge planinske livade su stajale nepokošene. Krompirišta su se modrila, a žita tek žutjela. Na livadama i pašnjacima niti ljudi, niti goveda, ovaca i konja. Mrtva tišina. Prvi bataljon je krenuo ka Pjenovcu, a Drugi prema Nevačkoj, željezničkim stanicama u kojima je neprijatelj imao male posade. Poslije slabog otpora, neprijatelj je pobjegao iz Nevačke, a nad Pjenovcem se izvio visoki plamen. Zapaljena je pilana i veliko skladište drveta.

Brigada je nastavila pokret kroz šumu i pusta i prazna sela, iz kojih su mještani izbjegli. Veso Ra-

dojčić, intendant Drugog bataljona, pošao je s patrolom da potraži hrane za bataljon. Domovi su bili prazni, gotovo bez ičega. Ni prostirke, ni posteljine, ni posuda, ni haljina. U kućama na ognjištima još je tinjala vatra, iznad koje su visile prazne verige. Ni žita ni brašna nije bilo. U štalama isto — pusto.

»Ovdje nema ni vode da se napiješ«, reče Veso kad je dostigao kolonu.

Pred veče je brigada stigla u šumu kod sela Kruševaca, gdje je zanoćila. Ispred nje je išao glas da ide masa partizana. Brojka se od sela do sela povećavala. Na kraju je ispalo da prema Romaniji kreće nekoliko hiljada partizana. To je uzбудilo sve: i partizanske porodice, i komuniste koji su ostali na Glasincu, i Nijemce, i ustaše, i četnike.

Tog dana i sutradan u logor Prvog bataljona stigli su »terenci« i rođaci nekolicine boraca koji su bili iz okolnih sela. Prošlo je već pet mjeseci od kada je Prvi bataljon otišao s Romanije.

! 1 »Ko je poginuo? ko je ranjen? kako čeljad? jesu li u životu ti i ti? kako se živi? šta je s ljetinom?« pitali su jedni druge.

Terenci su s dosta optimizma govorili kako su mnogi koji su se proljetos pokolebah sada uvidjeli ko su partizani a ko četnici.

»Samo da vi malo ostanete, formirah bismo bataljon za deset dana.«

Rodaci, kumovi i prijatelji nisu bili tako veliki optimisti.

»Ustaše se zalijeću u sela, kad uhvate ubiju ... Četnici — tuku, progone i pljačkaju naše... Nema ko da nas brani.«

»Ustaše ubijaju, četnici pljačkaju«, odzvanjalo je u ušima onih koji su ponikli u ovom kraju, koga su sada vidjeli pustog, beživotnog, zaplašenog, nezaštićenog. Mnogi su u mislima vidjeli svoje kako bježe u šume, kako noćivaju u šumarcima i sa strahom

izlaze na njive... A znali su, iako to nije rečeno, da brigada ne može ostati na Romaniji.

Tog dana se još nije znalo da je nastala trka za Šestom brigadom. Nijemci su napustili Šekoviće i krenuli prema Romaniji. Iz Sarajeva su ustaše pojačavale svoja uporišta na Crvenim Stijenama i u Sokolcu. Četnički komandanti i njemačka komanda u Sarajevu ponovo su se dogovorili da napadnu Šestu brigadu, koja je 1. septembra izbila u sela na Romaniji.

U toj situaciji pomišljalo se da brigada produži ka Jahorini i napadne i razoruža neke domobranske jedinice koje su sjekle šumu. Zbog tog pokreta, Prvom bataljonu je bilo rečeno da se vidi koji su borci iscrpeni i da se ostave kod svojih kuća. Kad se o tome počelo raspitivati, javio se znatno veći broj nego što se očekivalo. Nostalgija za rodnim krajem, za svojima, neizvjesna situacija i u istočnoj Bosni, i uopšte na frontovima u svijetu, kod jednog broja boraca Prvog bataljona su podsticale želju da ostanu na Romaniji.

Ali od pokreta ka Jahorini se odustalo. Partijska organizacija sa Glasinca je javila da neprijatelj prikuplja snage da bi napao brigadu. Odlučeno je da se Sesta opet vrati u Šekoviće. Dugim, usiljenim noćnim maršem, partizanska kolona se provukla između njemačkih, ustaških i četničkih jedinica, koje su se sutradan, poslije uzaludne trke, vratile u svoja uporišta.

Brigada je produžila prema Milan-planini. Iz Prvog bataljona je nekoliko boraca dezertiralo. Kad je stigla u selo Ponijerku, bataljoni su postrojeni. Pred stroj je izišao Tempo sa članovima Pokrajinskog komiteta i Glavnog štaba.

»Fuj Šesta brigada«, počeo je govor.

Mnogi koji nisu bili upoznati šta se desilo u Prvom bataljonu bili su zbunjeni, preneraženi.

»Šta je to, zašto 'fuj', kako, zbog čega?« pitali su se ćutke u stroju.

»Drugovi, neki su tražili da idu iz brigade«, nastavio je veoma ljutito Tempo. »Nek idu! Ko hoće da ide — neka ide, neka slobodno iziđe iz stroja, ali ostaće Sesta brigada! Biće jača, snažnija, ubojitija... Oni koji ostanu pobjeđivaće i pobjeđiće, oni će stići pod zidine Pešte i Beča... «

Niko iz stroja nije istupio.

Data je komanda »voljno«. Politički komesari okupili su čete. Održane su kratke konferencije. Na njima su izabrane delegacije koje su Glavnom štabu i Pokrajinskom komitetu izrazile spremnost boraca da izdrže i istraju do pobjede i da se bore gdje je god potrebno.

Sutradan je brigada krenula niz Milan-planinu. Dolje, u izmaglici, nazirali su se poznati obrisi birčanskih brda.

»Vidite da je zemlja okrugla. Kud god kreneš, u Šekoviće dođeš«, reče više za sebe Nikola Orlović.

NAJPOSLIJE — NA MAJEVICI

Početkom juna, poslije dolaska u Birač, Pokrajinski komitet je uputio kurire na Majevicu. Oni su uhvatili vezu s partijskom organizacijom u bijeljinskom srezu i otud donijeli izvještaj o situaciji. U julu je u Šekoviće stigao i kurir partijske organizacije koja je djelovala na području oko sela Lopara.

Majevicom i Semberijom su gospodarili četnici. Ubrzo poslije povlačenja partizana četničke vođe su s njemačkim okupatorom i ustašama sklopile sporazum o nenapadanju. Selima su krstarile četničke čete, išle od pijanke do pijanke, od gozbe do gozbe, progonile i terorisale partizanske porodice i tražile komuniste. Četnički komandanti i komandiri postali su gospodari života ljudi i njihovog imetka; u svom elementu našle su se razne seoske kavgadžije i ispičuture, koje su, pod puškom i četničkom kokardom, do

iznemoglosti žderale, pile, svetkovale i šenlučile. Primirje je odgovaralo i dijelu seljaštva, naročito gazdama, jer je omogućilo trgovinu, koju se okupator i ustaška vlast podsticali nastojeći da iz sela izvuku što više žita, stoke i drugih proizvoda.

Za majevičke četnike rat je bio završen. Četnički komandiri i komandanti su htjeli da osiguraju svoje zasluge »za otadžbinu«. Svaki od njih je selo gdje su bile jedinice pod njegovom komandom smatrao za svoj teren, svoj zabran, i nikom nije dopuštao da zalazi u njegov »životni prostor«. Oko toga su između njih stalno izbijali sukobi. Oni su se u nekoliko slučajeva završili i mrtvim glavama. Postepeno se rivalstvo pretvorilo u međusobno neprijateljstvo. Oficiri su htjeli da uzmu komandu u svoje ruke. Tako je Draža Mihailović uputio na Majevicu kapetana Račića da progura kapetana Damjanovića za četničkog komandanta na Majevisi. Tome su se suprotstavili mnogi komandanti i komandiri i podržavali Radivoja Kerovića, »majevičkog vojvodu«. On se proglasio komandantom četničke brigade koja je imala oko 1.500 pušaka. Od tada su se Račić i oficiri poprijeko gledali s Kerovićem i drugim četničkim komandantima, naročito sa žandarmerijskim narednikom Đurom Bižićem, komandantom najjačeg četničkog bataljona na Majevisi.

Teror, orgijanja i saradnja s okupatorom i ustašama sužavali su uticaj četnika u narodu. Osnovna masa stanovništva nije odobravalu bratoubilačku borbu i četnički napad na partizane. U selima Semberije, gdje su djelovale partijske organizacije, privremena četnička pobjeda nad partizanima u februaru 1942. nije pokolebala pristalice narodnooslobodilačkog pokreta. U maju je od zaostalih partizana obrazovana partizanska četa. U Jablaničkom četničkom bataljonu djelovala je ilegalna partijska organizacija, a dvije komitske čete u Semberiji su u avgustu zajedno s Bijeljinskom i Bosutskom partizanskom četom učestvovala u napadu na neprijatelja kod Srem-

ske Rače. Čak su Bižić i Kerović dolazili na pregovore s članovima Sreskog komiteta Partije, tražeći da se zaboravi ono što je bilo između četnika i partizana, obećavajući da više neće napadati partizane.

U takvoj situaciji Šesta je, 12. septembra, izbila na Majevicu. Stigla je s borbom, koju je počela pred zoru na drumu Tuzla—Zvornik protiv ustaša i legije i koju je vodila do podne sve do izlaska na greben planine, pred položaje koje su držali četnici. Tu je čelo kolone stalo. Naprijed je upućen Ratko Perić, komandant Drugog bataljona, sa grupom boraca. Dovikivanjem su uspostavili vezu s četnicima.

»Hoćemo da prodemo«, rekao im je Ratko.

Četnici su podozrivo gledali na partizane i na Ratka, koji je nekolicini bio poznat od ranije. Zbunjeni, iznenađeni i zaplašeni, snježivali su se, ne znajući šta da rade. Čelo brigadne kolone se primicalo.

»Mi, lično, nismo protivni«, rekao je četnički komandir, »ali moramo pitati komandu. Vojvoda je bližu, čuli smo borbu.«

»Šalji kurira«, naredi Ratko.

Kolona je izbila pred položaj četnika i produžila još nekoliko stotina metara naprijed. Nareden je zastanak i pripravnost za borbu. Borci Drugog bataljona, koji je bio na čelu, poprijeko su gledali na četnike.

»Što ne razoružamo ovu bandu?« pitala se nekolicina. »Treba udariti, ne čekati.«

»Biće vremena i za to«, smirivao ih je Mirko Filipović, politički komesar bataljona.

U selima ispod grebena Majevice bilo je komešanja. Odjeci borbe koju je vodila brigada dopirli su preko grebena na sjeverne padine planine. Bila je to, poslije šest mjeseci, prva borba koja se čula u ovom kraju. Četnički komandanti su sa zebnjom osluškivali primicanje pucnjave njihovim položajima. Kuriri su nosili poruke i obavještenja. Keroviću i Bižiću, koji su se tih dana opet žestoko posvađali s Račićem,

gotovo su bili dobrodošli partizani — ako pođu na Račića.

»Neka krenu na gospodu oficire«, mislili su obojica, »a onda ćemo ih mi, kao i zimus, raspršiti.«

Pristalicama narodnooslobodilačkog pokreta srca su radosno zatreptala. Dugo očekivanje brigade, koja je održavala nadu i hranila vjerovanje da će Majevica opet biti partizanska, sada se pretvorilo u stvarnost. To je i podiglo neke domaćine koji nisu mogli izdržati neizvjesnost da se oko podne upute ka selima pod Jelicom, u susret svojim nadanjima. Kasno uveče u selu Priboju sreli su brigadu.

Na poruku koju mu je donio kurir s položaja, Kerović je odmah odgovorio. Tražio je da na pregovore dođu Rodoljub Colaković i Cvijetin Mijatović Majo i sam se uputio sa stotinjak svojih boraca prema selu Zletovu.

Pokrajinski komitet i Glavni štab su smatrali da brigada treba, ako može, da se bez borbe prebaci u kraj gdje je bilo predviđeno, pa da tek onda, kada se odmori i kada se bolje upozna situacija, krene na izvršavanje zadatka. Naređen je pokret. Kolona je išla s povećanim odstojanjem, spremna da odmah prihvati borbu. Put ju je vodio na Zletovo. Dvadesetak metara od puta stajali su četnici. Nijemo su posmatrali namrgođenu partizansku kolonu koja je prolazila i onda stala.

Na zaravni iznad puta pregovarali su partizanski rukovodioci: Svetozar Vukmanović Tempo, Iso Jovanović, Rodoljub Colaković, Uglješa Danilović i štab brigade, sa Kerovićem i komandantom jednog četničkog bataljona. Kerović nikako nije htio pristati na to da brigada krene prema Jablanici.

»Napašće vas domobrani«, govorio je on, i insistirao da se brigada uputi prema selu Trnavi, koje je bilo bliže četničkim jedinicama što su priznavale komandu kapetana Račića.

Na kraju je dogovoreno treće rješenje — da brigada krene preko Priboja i dalje ka selu Koreniti.

Kerović se sa svojim pratiocima vratio u Tobut, odakle je odmah uputio izvještaj domobranskoj posadi na Busiji, prevoju na Majevidi preko kojeg prelazi put iz Tuzle za Brčko.

Sumrak se primicao. Brigada je krenula putem između zaselaka. Ljudi i žene su izlazili ispred kuća, pozdravljali partizane s »pomoz bog«, ostajali na putu i radoznalo posmatrali kolonu koja je prolazila. Kada se smračilo, sve je više ljudi i žena izlazilo pred borbe s kotaricom voća, kukuruznim hljebom ili posudom mlijeka. Ne remeteći ujednačeni ritam kolone, partizani su primali ponude, zahvaljivali i međusobno dijelili te drage poklone. Drage — ne zato što će im utoliti glad, nego zato što svjedoče o ljubavi ovog naroda prema njima. Obasjana raskošno blještavom mjesecinom, kolona se, poslije nekog vremena, svila u šumu na počinak.

Već sutradan je brigada produžila prema selima Korenitoj, Magnojeviću i Donjoj Bukovici. Oko četa se okupljao narod, javljali se ljudi koji su bili odbornici dok su se u tom kraju nalazile jedinice Majevičkog partizanskog odreda.

U Korenitoj su seljaci ponosno pričali o Mališanu, partizanu iz svog sela, koji je s puškom u ruci ostao u selu, krio se od mnogih četničkih potjera i govorio svojim susjedima da će partizani opet doći.

Vrijeme je bilo toplo i čete Prvog bataljona su zanoćile na polju, u voćnjacima, koji su se povijali pod bogatim rodnom. Izjutra je u Treću četetu došao domaćin u čijem je šljiviku četa zanoćila. Pozdravljajući se s komandrom, starac se nekoliko puta krstio.

»E, čudna ste vi vojska, ni jednu šljivu ne obraste. Ja mislijo: izlomiće grane... Djeco, djeco moja, vi ćete, u ime boga, pobijediti.«

Komandir je počeo da govori kako partizani nisu četnici, kako su narodna vojska, ali ga je starac prekinuo:

»Znam ja to. Bili su oni u mojoj kući. Vi ste izgladnjeli, vidi vam se na licu, a vojnik — bio sam ja vojnik — kad je gladan oće da uzme... Ajde, komandire, daj mi jednu desetinu da vam uberem koju šljivu i jabuku.«

PUT U NEIZVJESNOST

Obaviješteni od četnika, Nijemci i ustaše su pokrenuli dio svojih jedinica iz Bijeljine i Brčkog prema Šestoj brigadi. I kapetan Račić je prikupljao svoje bataljone. Četnički komandanti na čijem se terenu nalazila brigada su se vrpeljili. Dolazak partizana unio je nemir u njihov život. Ugovorima su bili vezani s Nijemcima i ustašama da se zajednički bore protiv partizana, a njima se nije napuštala ugodna postelja i bogata trpeza, mada su na brigadu gledali kao na veliku opasnost.

I kad je brigada, ne mogavši da prihvati borbu u selima u kojima se nalazila, krenula prema svom prvobitnom cilju — selu Jablanici, četnici su privremeno odahnuli, a njemačke i ustaško-domobranske jedinice vratile se neobavljena posla u svoje garnizone.

Čim je brigada stigla u Jablaniou, neprijatelj je pokrenuo trupe iz Tuzle i Brčkog i zajedno s četnicima počeo pripreme za novi napad. Pokrajinski komitet i Glavni štab su ocijenili da se brigada ne može održati na Majevidi ni u istočnoj Bosni, pa su odlučili da se prebaci preko rijeke Bosne do naših snaga u srednjoj Bosni ili Bosanskoj krajini. Bila je to nagla i rizična odluka, koja je značila put u neizvjesnost, u nepoznato, jer se uopšte nije znala situacija u srednjoj Bosni, u kojoj su tada gospodarili četnici.

Brigada je krenula na zapad, šumovitim grebenom Majevice, noćnim marševima. Šumski putevi u mraku, neravni, izrovani vodama, isprepleteni hrastovim i bukovim žilama, podbijaju noge. Trećeg dana pokret po jesenjoj kiši koja je lila bez prestanka. Ide

se kroz sela preko puta Gradačac—Gračanica. Iznenadeni legionari ne pružaju otpor, stoje s puškom o ramenu i posmatraju kolonu partizanske vojske koja prvi put prolazi tim krajem.

Iskisla do kože, kolona šljapa blatnjavim putevima, niz koje teku mutni potoci. Pred veče čelo kolone stiže u selo Zelinju, gdje je bio štab Trebavskog četničkog odreda. S desetinom koja je bila u prethodnici idu Tošo Vujasinović, Edhem Čamo i još neki članovi štaba brigade i upadaju u četnički štab. Iznenadenom stražaru Tošo skida pušku, a prethodnica odmah razoružava stražu. Osjetivši da se nešto događa, komandant jednog četničkog bataljona iskače kroz prozor i nestaje u polumraku. Iznenadene štablije i četnici ispred kuće stoje nijemi, nepokretni. U štabu nije bio komandant, Savo Božić.

Brigadna kolona stoji. Naprijed kreću članovi Glavnog štaba i malo kasnije se vraćaju nazad. Desno od Tempa ide jedan četnik s pištoljem u ruci:

»De je brigada — da je strijeljam jednim metkom«, pijano ponavlja to nekoliko puta i vitla pištoljem.

Oguglali od umora i od kiše, borci su sjedjeli, neki na kamenju, neki na granju, a neki na raskvašenoj strani iznad puta. Pijana prijetnja i pokreti pištolja u rukama bradatog četnika trgli su ih iz obamrlosti kao ubod noža, kao plamen vatre. Kako je Tempo išao niz kolonu, borci su sami, bez komande, bez ičije riječi, podizali puške preko nogu, otkočili ih i prinosili prste obarači, spremni da odmah upotrebe oružje ako bude trebalo.

Poslije kratkog čekanja kolona se uspela na dugu kosu iznad puta. Mrak se navukao na vlažno nebo. Kiša je još sipala i mokro granje na mokroj zemlji dugo se dimilo dok nisu planule partizanske vatre na obroncima Trebavca.

Dan je donio vedro nebo i toplo sunce. Čete su na položaju. Borci su odmah očistili i podmazali oružje, a kada se odijelo osušilo, skinuli su kore blata

koje su se visoko uhvatile oko čarapa i nogavica. Čekali su se rezultati razgovora s komandantom četničkog odreda. Oko podne je na kosu izišla obližnja četnička jedinica u kojoj je bilo oko stotinu četnika, rumenih i uhranjenih, nakićenih redenicima, kamama, bombama i raznim đinđuvama. Prošli su duž kose pored partizanskih četa. Poneki je pozdravio, ali je većina ćutala i gledala puškomitraljeze koje su čete, po naređenju, postavile na livadu blizu ograde.

Pred veče je stiglo obavještenje da pop Savo Božić, komandant četničkog odreda, nije pristao da bez borbe pusti brigadu preko Bosne.

»Imam ugovor s Nijemcima i 'Rvatima. Moram zapucati bar kad izbijete na Bosnu«, rekao je otvoreno.

»To je nacionalna izdaja. Za to ćete odgovarati pred narodom«, odgovoreno mu je.

»Ja tim čuvam narod i odgovaram samo pred Bogom«, odvratio je pop, četnički komandant.

Glavni štab je prestao da insistira na svom zahtjevu.

Od nekih četnika, koji su ranije bili partizani, u međuvremenu su bila prikuoljena obavještenia da ustaše dovlače pojačanja na Bosnu. Šesta brigada je krenula nazad, na Majevicu. Sticaj okolnosti je diktirao najbolje rješenje za dalji razvoj i rasplamsavanje ustanka u istočnoj Bosni.

PREKO SAVE

Pokret s Trebave na Majevicu još nije oslobodio Pokrajinski komitet i Glavni štab dileme: šta raditi, kako izvršiti zadatak koji je vrhovni komandant i generalni sekretar Partije postavio pred Šestu brigadu. Jedino je bilo sigurno da treba i da se mora ostati u istočnoj Bosni, da se iz nje nema kuda ići, da se iz nje ne može izići. Te dileme dijelom su raščišćene u toku pokreta, u selu Peričini. Tempo je odlučio da

se preko ilegalnih partijskih veza predati do vmnovnog štaba, a brigada da se poveže s Fruškogorskim partizanskim odredom, o kome je ranije, još u selu Magnojeviću, donio obavještenje sekretar Bijeljinskog sreskog komiteta Partije. S tom odlukom je upoznata brigada preko partijskih i skojevskih sastanaka.

O tome više ništa nije mogao znati bivši politički komesar Trećeg bataljona Tanasije Mihailović Zlatko, španski borac. Surova istočnobosanska stvarnost, sudari s neprijateljem na svakom koraku, stalna lutanja, pokreti u nepoznato, traženje izlaza, zahtjevi da se izdrži, sve je to njega odvelo četnicima čim je, zbog grešaka u radu, bio smijenjen sa dužnosti političkog komesara*.

U Jablanici se među borcima Saputalo: »Nestao • Zlatko«, »Dezertirao Zlatko«, ali tome niko nije pridavao pažnju, sem utoliko što je poneko dodao: »Nije lako, teško je, najteže je borac biti«.

Iz Jablanice, gdje je brigada samo predahnula, Prvi bataljon, a dan kasnije i Treći krenuli su za selo Bukovicu; trebalo je da Drugi bataljon tu ostane još dva-tri dana da se popuni, ako bude raspoloženja za stupanje u brigadu, i da se priključi glavnini brigade, koja je imala zadatak da iz Bukovice počne raščišćavati situaciju u Semberiji i na Majevidi.

Ali ovog puta su četnički komandanti bili odlučniji nego onda kada je brigada stigla na Majevidu. Opasnost od partizanske brigade — koju su vidjeli i odmjerili i koja je u ovaj kraj, koji su oni smatrali svojim, opet isto tako naglo došla kao što je iz njega i nestala — ujedinila je gotovo sve četničke koman-

* Dva mjeseca kasnije, kada je Šesta brigada potukla četnike na Majevidi, Zlatko je došao u brigadu. Griza savjesti i osjećanje izdaje ubjeđenja i borbe u koju je odavno stupio doveli su ga pred vojni sud njegovih drugova. Izdaja se u ratu kažnjavala najtežom kaznom, i ta kazna nije mimoišla ni Zlatka.

dante i pokrenula ih u akciju. Već 3. oktobra kapetani Račić i Damjanović i »vojvoda« Kerović su sa oko hiljadu četnika napali Prvi i Treći bataljon. U stvari, kratku borbu je vodio samo Treći bataljon, čiju su jednu desetinu, isturenu u zasjedi, četnici gotovo uništili. Opet je odlučeno da se brigada izvuče iz borbe. Još dok je pucalo, Đuro Bižić je poručio da se njegov bataljon, koji je takođe bio tu, neće boriti i da će dopustiti da se brigada provuče preko njegovog položaja. To su učinili Treći bataljon i jedna četa Prvog bataljona, a ostale čete su prošle pravcem kuda nije bilo neprijatelja.

Poslije dugog noćnog marša Prvi i Treći bataljon su se sutradan našli u šumi kraj sela Brodca. Poslije podne u bivak su stigla kola hljeba u pratnji pet-šest »komita«. Na šubarama i šajkačama imali su četničke kokarde, ali su se srdačno pozdravili s borcima partizanskim pozdravom. Kad je pao mrak, bataljoni su ušli u selo. Skojevc i skojevke iz Brodca su razveli desetine i vodove po kućama na večeru. Brigada se utopila u selo, u toplinu dočeka ovih dobrih ljudi, u domaćinsku pažnju majki, u revnosnu i radosnu uslužnost omladinaca koji su htjeli da u tom kratkom susretu s brigadirima izliju sav onaj žar i ljubav kojim ih je napajala Partija i revolucija, utopila se u atmosferu prijateljstva i razumijevanja koja se osjeća ne toliko iz riječi koliko iz radosnih očiju i onog malog, sićušnog, stalnog i spontanog izraza pažnje i topline.

Isto tako brzo kako je ušla u selo, brigada se našla svijena u kolonu. Nebo je bilo vedro i po Sjevernjači se vidjelo da se ide u pravcu sjevera. Takvu orijentaciju je naučio svaki partizan. Poslije kratkog marša kolona se uputila prema odsjaju vatri koje se nisu vidjele. Još kojih stotinjak metara i Prvi bataljon je izbio na Savu.

Kraj same obale plamsala je vatra i osvjetljavala nekoliko čamaca i grupu omladinaca.

»Mikailo, ja živ neću na vodu«, reče komandiru Prve čete borac Manojlo Minić. »Više volim jurišati preko mosta u Rači — nego vako ... «

»Ni ja nikad nisam prešao vodu koja se ne može gaziti«, odgovori mu komandir i naredi da ulazi u čamac.

Kao skamenjena, Prva četa, sastavljena mahom od boraca sa Romanije, posmatrala je čamce i vodu koja je izgledala gotovo nepomična i beskrajno velika. Mrak je krio drugu obalu i šuma, koja se jedva nazirala, bila je nalik na neki greben na horizontu.

»Ulazite u čamac«, naredi još jednom Mihajlo. »Šta čekate?«

Lijeno, sklanjajući se, kao da će tako odgoditi to čega su se bojali, borci pridoše obali i jedan po jedan udoše u čamce koje je te večeri partijska organizacija iz Brodca pronašla i pripremila za prebacivanje brigade u Srem. Omladinci, gologlavi ili u šeširima, otisnuše čamce od obale. Vesla su pljeskala, vatra na obali se udaljavala, a ruke boraca su u grču stiskale stranice čamaca koji su sjekli maticu. Na drugoj obali nije bilo nikoga. Prebacivanje je trajalo do svanuća.

Izjutra se brigada svila u kolonu i krenula a dubinu šume. Kada je stiglo naređenje da se zasjede povuku, ispod mosta, kod Sremske Rače, pojavio se brod. Rudi Petovar, načelnik štaba brigade, i Miljenko Cvitković, komandir Druge čete Prvog bataljona, pohitali su iz vode, zgrabili odjeću i oružje i ušli u šipražje. Borci Druge i Treće čete radoznalo su posmatrali brod koji im se približavao. Na njemu se vijorila nekakva zastava, a kad se sasvim izravnao sa četama skrivenim na obali, vidjelo se nekoliko topovskih cijevi i dva-tri mornara na palubi. Brod je otplovio uzvodno, a čete su krenule u šumu, u kojoj se brzo izgubio zvuk brodskih mašina.

PREKINI VATRU — DJECA SU U ŠKOLI

U Bosutskim šumama brigada je uhvatila vezu s Bosutskom partizanskom četom. Od nje je dobila obavještenja o neprijatelju i o Fruškogorskom partizanskom odredu. Uglješa Danilović, komandant Glavnog štaba, uputio se na Frušku goru da se s partijskim rukovodstvom Vojvodine dogovori o zajedničkim dejstvima s vojvođanskim jedinicama. U isto vrijeme su preduzete mjere da se uspostavi veza i s Drugim bataljonom, koji je ostao na Majevici. Još je tih dana u Glavnom štabu i štabu brigade postojala dilema: da li da se brigada, ojačana vojvođanskim jedinicama, vrati u istočnu Bosnu ili pak da krene u Slavoniju.

Vrijeme je bilo lijepo. Ali dah jeseni se osjećao po užutjelim kukuruzima i prošaranim bojama hrastove šume, a najviše po prohladnim noćima, u kojim je plamen vatre grijao jednu, a svježi šumski povjetarac hladio drugu stranu tijela partizana koji su noćivali pod vedrim nebom. Dugi marševi su ogoljeli i obosili brigadu, a borbe, od one na Konjuhu do posljednje, u selu Bukovici, ispraznile su fišeklije boraca. Trebalo se obući i obući za zimu i snabdjeti municijom. Odlučeno je da se napadne neprijatelj u selima Vrbanji i Kuzminu.

Na Vrbanju, selo na željezničkoj pruzi Vinkovci—Brčko, upućen je Prvi bataljon s grupom boraca Bosutske čete koji su kao vodiči dodijeljeni četama. Oko podne je izišao iz šume i kroz kukuruzna polja krenuo ka selu. Seljaci na koje je naišla kolona ostajali su pod stražom kako neprijatelj ne bi saznao za napad. Kada je Druga četa izišla na glavni šor, pred njom se našlo nekoliko seljačkih kola s kukuruzovinom i travom.

»Okreći«, podigavši pušku povikao je seljacima Miljenko Cvitković.

Iznenadeni i uplašeni, ljudi su poslušno, gotovo bez riječi, izvršili naređenje.

»Kreći naprijed«, naredio je Miljenko i zajedno s Pavlom Goraninom Ilijom, političkim komesarom bataljona, pošao pored kola, iza kojih je krenula četa, čiji je svaki borac bez ijedne riječi shvatio svog komandira.

Sve je to bilo tako iznenadno, neočekivano, da ljudi i žene koji su se našli na šoru ili izlazili na njega nisu shvatili šta se dešava. Čak su neki prošli pored čete, gotovo i ne pogledavši borce, obuzeti svojim poslovima i mislima. To je trajalo nekoliko minuta, dok se kola i partizani iza njih nisu približili seoskoj krčmi, iz koje je, ne sluteći ništa, izišao jedan ustaša, trenutak-dva zabezeknuto gledao na kola i partizane oko njih i mahinalno podigao pištolj. U tom trenutku planula je Ilijina puška i ustaša je ničice pao na zemlju. Pucanj je usplahirio konje i oni su kasajući povukli kola, iza kojih je četa, ne obazirući se na ustašu koji je ležao u samrtnom ropcu, trčeći izbila u središte sela. Desetak ustaša i domobrana koji su bježali bili su pokošeni rafalima. Neprijatelj je vatrom iz škole dočekao četu. U tom času je pred školu s lijeve strane stigla i Prva četa.

Čete su zaposjele kuće oko škole. Ukućani, zastrašeni pucnjavom i partizanima, koji su kao grom iz vedra neba banuli u njihove domove, sklanjali su se u prostorije koje su bile koliko-toliko zaštićene od zrna koja su fijukala. Nekoliko kuća u koje je upala Prva četa bile su folksdojčerske. Među njima je bila i jedna velika, vlasništvo nekog ustaškog ministra; imala je šest-sedam soba, bogato i skladno opremljenih stilskim namještajem, vitrinama punim kristala, debelim tepisima, porodičnim fotografijama i umjetničkim slikama. Uletjevši u te raskošne sobe, u kojima je vladala polutama, jer su prozori bili zastrti zavjesama i zakriljenim kopcima, desetina partizana je u prvi čas ostala zbunjena. Dok je trajalo prepucavanje, nekoliko boraca su pretražili sobe. Pušćanim cijevima su oborili i nogama izgazili Hitlerovu i Pavelićevu fotografiju, razbacali razne spise i go-

milu ustaških listova i časopisa, a onda prešli u spavaću sobu i otvorili ormare, pune odijela i rublja.

»Taman da se obuče desetina«, reče jedan, zgrabi odijela i izbacih ih na pod.

Partizani se skinuše do gole kože i navukoše ispeglano donje rublje, bijele košulje s uštirkanom kragmom i odijela, a onda se vratiše u sobu koja je bila prema školi. To isto učiniše i ostali iz ove desetine. Borci su se zagledali u novim odijelima; dvojici-trojici su pantalone i kaputi bili preveliki; oni su nogavice ugurali u čarape, a opasačem pritegnuli kapute. Na njihovim mršavim tijelima sve je to visilo kao na strašilima.

»Ja sam moje opanke očistio o gospodsku rubninu«, pohvali se jedan i podižući nogavice pantalona u isto vrijeme podiže i nogu i pokaza svoj poderani opanak.

Svi se nasmijaše...

Prepućavanje se odužilo. Teško je bilo prići neprijatelju u školi, jer je oko nje bio brisani prostor. Jedna desetina Druge čete je našla vatrogasni šmrk i bure benzina. Odlučeno je da se škola zapali. Uto je, gotovo izbezumljena, doletjela jedna žena:

»Nemojte, gospodine, nemojte tako vam gospoda, nemojte, djeca su unutra«.

»Sta, djeca?«

»Djeca su unutra, djeca su unutra«, ponavljala je kroz plač žena.

»Zašto nam ranije niste rekli, šta ste čekali?«

Žena to pitanje kao da nije čula. I dalje je ponavljala: »Djeca su unutra«.

Miljenko je naredio da se ostavi šmrk, prekine vatra i da se javi Prvoj četi da se u školi nalaze djeca. Žena je jecajući pošla da zagrlj komandira:

»Gospod vas blagoslovio, gospodine«.

On je lako odgurnuo i naredio deseteru da ipak ispita je li istina što ona kaže. Žena je govorila istinu. Roditelji većine djece koja su bila u školi nalazili su

*Prvi bataljon brigade u Semberiji, posle povratka iz Srema,
novembar 1942. godine*

*Grupa boraca i rukovodilaca Četvrtog (Sremskog) bataljona
u Loparama, novembar 1942. godine*

Grupa rukovodilaca iz istočne Bosne. U sredini stoje: Rodoljub Čolaković (desno) i Veljko Lukić Kurjak (levo), prva polovina 1943. godine

Članovi Pokrajinskog komiteta KPJ, Glavnog štaba JVOV i POJ za Bosnu i Hercegovinu i Štaba brigade marta 1943. godine. Stoje (slevo nadesno): Cvijetin Mijatović, Todor Vujašinić, Iso Jovanović i Vojo Ljujić. Sjede: Pero Kosorić, Rudi Petovar i Vglješa Danilović.

se u polju. Nekoliko seljanki iz obližnjih kuća, zaplašene borbom i zabavljene same sobom, nemajući vjerovatno nikoga svog u školi, nisu rekle partizanima da su djeca ostala u školi u koju su pobjegli domobrani i ustaše.

Još neko vrijeme čete su držale u blokadi školu, domišljajući se kako da iz nje istjeraju neprijatelja a da djeca ostanu pošteđena. S partizanske strane vatra je bila gotovo prestala. Ali neprijatelj je tukao i iz škole i iz crkve, s čijeg su zvonika odjekivali dugi mitraljeski rafali. Vatra se još više pojačala kada je pred selo stiglo neprijatelj evo pojačanje, koje je dočekala Treća četa. Pošto nije bilo izgleda da se neprijatelj istjera iz škole bez opasnosti po djecu, bataljon se povukao iz sela.

Uveče istog dana Treći bataljon je ušao u Kuzmin. Jedna četa je blokirala omanju njemačku posadu s kojom je bilo nekoliko ustaša, a ostale su, zajedno s borcima iz Bosutske čete, pretražile kuće i nekolike trgovine folksdojčera i konfiskovale odjeću i obuću. Dok je bio u toku pretres kuća, jedna njemačka patrola je naletjela na partizane i za tren bila uništena. Posada se uzбудila, otvorila vatru, ali nije napuštala uporište. Pred zoru se bataljon povukao iz sela u obližnju šumu. Kad se razdanilo, Nijemci i ustaše su krenuli za partizanima. Dočekala ih je zasjeda. Čim su rafali pokosili sedmoricu ustaša, ostali su se brzo vratili u uporište i ostavili bataljon na miru.

U dubini šume bataljon se odmarao. Ponovo je data uzbuna. Zasjede su javile da se približava nekakva kolona. Čete su se razvile za borbu. Bilo je odlučeno da se neznani protivnik pusti blizu i iznenadno napadne. Čelo kolone se sasvim približilo: išli su naoružani ljudi u civilnim odijelima, sa šeširima, kačketima i šubarama na glavi; samo poneki bio je u uniformi.

»Stoj, ko ide?« snažno je odjeknuo glas iz zasjede.

U koloni je nastalo komešanje. Jedan njen dio zauzimao je zaklone.

Trenuci su prolazili:

»iKo ide?« pitala je zasjeda.

»Ovdje fruškogorski partizani«, čuo se odgovor.

»Ovdje Šesta brigada.«

Jedna grupa iz kolone oprezno je pošla naprijed. Nekoliko trenutaka je prošlo dok su se borci Šeste brigade i Fruškogorskog bataljona uvjerali da su svoji. Radosni pozdravi i stisci ruku su označili povezivanje daljeg razvoja ustanka u istočnoj Bosni i Vojvodini.

DVORAC

S Fruškogorskim bataljonom došli su Uglješa Danilović i štab odreda i donijeli vijest da neprijatelj priprema napad na brigadu u Bosutskim šumama. Zato su Treći i Fruškogorski bataljon odmah produžili prema Prvom bataljonu i s njim se sastali izjutra, 14. oktobra, kod lovačke kuće na Filipovom putu — na mjestu zvanom Dvorac.

Glavni štab i štabovi Šeste brigade i odreda su se dogovorili da brigada krene na Frušku goru, tu da se prikupi i odred, a onda da se odluči da li će se obje jedinice prebaciti u istočnu Bosnu ili u Slavoniju. Da bi se izbjegao očekivani napad neprijateljev, riješeno je da se poslije kratkog odmora i ručka krene bliže Šidu.

Ručak je bio završen. Čete su se postrojavale za pokret. Izdato je naređenje da se povuku zasjede. Još samo što se nije krenulo. Najednom: plotun i mitraljeski rafal, pa učestale puške čiji su odjek prekinuli otegnuti, dugi rafali »šaraca«, njemačkih puškomitraljeza.

»U strijelce, u strijelce«, komanduju komandiri četa Prvog bataljona.

Čete iz šume kreću prema pucnjavi. Neprijatelj se još ne vidi, ali gusti rojevi zrna obaraju hrastovo

granje. Prva, Treća i Četvrta četa izbijaju pred prosjeku i otvaraju vatru na gomilu Švaba koje, zbunjene, trče tamo-amo i traže zaklon. Dio Prve i Treće čete, sasvim na lijevom krilu, trkom prelazi preko prosjeke i otvara vatru Nijemcima u leđa.

Borba plamti. Više se ne raspoznaju pucnji pušaka ni rafali mitraljeza. Sve se slilo u jedan huk, u oluju koja kao kakav orkan vitla i hara nepreglednom stoljetnom šumom.

Pred brigadom i bataljonom Sremaca je njemački bataljon prikovan u prosjeci i gotovo obuhvaćen partizanskim zagrljajem. Komandiri komanduju juriš. Ali Nijemci iz jarka dočekuju preciznom vatrom, koja prikiva partizane za zemlju i za debela hrastova stabla. Vojo Ilić, komandant Trećeg bataljona, Franjo Herljević, komandir Jedanaeste čete, puškomitraljezac Mirko Korać i jedna desetina odvojiše se udesno i otvoriše bočnu vatru niz prosjeku. Ali Nijemci i tu spremno odgovoriše rafalima. Franjo tada krenu s Koraćem da tuče u leđa. Mirkovi rafali pokosiše nekoliko Švaba.

»Da skinem s njih oružje i municiju, druže komandiru?« upita Mirko.

Čuvši »ajde«, gurnu puškomitraljez pomoćniku i u nekoliko skokova se prebaci do neprijatelja. Brzo se vrati opasan parabelumom, s mašinkom, puškom i fišeklijama. Ostavi to pored sebe, uze svoj puškomitraljez i tek što je pustio rafal, pade. Priskočiše mu drugovi. Franjo mu raskopča bluzu i skinu opasač s parabelumom da mu olakša. Usne su mu se nijemo pomicala, ruka je nemoćno pošla za opasačem, a na Koraćevim očima bijesnu nešto kao tuga, čuđenje, pitanje i odmah nestade.

Borba se ne stišava.

Partizani ne mogu da jurišaju, Nijemci ne mogu da bježe, da se povlače. Jedni prema drugima stoje mjestimično na trideset do pedeset metara: Nijemci u jarku duž prosjeke, partizani u šumi iza stabala. Sa zasjede na Savi, kamo je upućen prethodnog dana,

Miljenko Cvitković je, čim je čuo borbu, doveo četu i s njom udario u leđa Nijemcima. Ali poslije kratkog kolebanja oni su brzo posjeli jarak s druge strane prosjeke i odgovarali vatrom. Duž fronta od kilometar-dva razvila se pojedinačna borba. Nijemac u jarku je čekao da se partizan ispred njega pomoli iza stabla, da gađa, i u tom času bi njegova puška planula i neoprezni ili spori borac bi dobio metak u glavu ili desnu stranu tijela, ili — ako ne to — zrno bi mu zviznulo oko ušiju; partizan za stablom čekao je da Švaba promoli glavu iz jarka, i čim bi ugledao šlem kako se podiže iznad zemlje, puška bi planula i glava bi klonula ili naglo nestala. Pokušali su i jedni i drugi bombama, ali pošto su se one odbijale od grana ili stabala i eksplodirale bliže onima koji su ih bacali, a dalje od onih kojim su bile namijenjene, i jedni i drugi su se laćali pušaka, puškomitraljeza i s njima produžavali borbu.

Miljenko Cvitković je gađao čas iz ležećeg, čas iz stojećeg, čas iz klečećeg stava, jednom s desne, drugi put s lijeve strane stabla. Većina boraca je oponašala svog komandira. U jeku borbe izvadio je i zapalio cigaretu i nastavio da gađa.

»Hoćeš li jednu?« doviknuo je borcu Prve čete koji je bio za prvim stablom desno od njega.

»Daj.«

Zapalio je cigaretu i bacio je. Pala je metar dalje od stabla. Osjetivši da bi se borac mogao pomoliti iz zaklona, Miljenko mu doviknu:

»Ne, ne izlazi, evo druga«.

Zapali je i baci. Pala je gdje treba. Borac je uze, povuče dim i s osmijehom zahvali komandiru.

Mrtvi su padali, a ranjenici ostajali u zaklonu iza hrastova. Nije ih se moglo izvući, jer su odstojanja od Švaba bila tako mala da bi napuštanje zaklona značilo novu ranu ili smrt. Rafali nisu prestajali. Kovitlac borbe na život i smrt spajao je protivnike. Poklici se nisu čuli. Naređivalo se tiho, mahanjem ruke, migom.

Pošto je opalio metaik na Švabu koji je nestao u jarku i sklonio pušku za stablo da ugura novi šaržer, vodnik Stanko Salzberger šapnu drugu do sebe:

»Naume!«

»Šta je?« odgovori ovaj, ne okrenuvši se.

»Naume, ja imam nekog koji ima isto prezime kao i ti. Ako poginem, hoćeš li reći... «

»Hajde, bolan, pa šta ... «, odgovori Naum.

Opazivši Švabu kako se podiže iz zaklona, Stanko okinu najprije jedan, pa odmah i drugi metak.

»Pogodio si ga«, reče Naum i upita: »Šta si on htio da mi kažeš?«

»Ništa«, odgovori Stanko.

U daljini, na Filipovom putu, vodila se borba. Nijemcima kod Dvorca su pohitali u pomoć njihovi. Ali na putu su bile Dvanaesta četa Trećeg bataljona i Prva četa Fruškogorskog bataljona, objedinjene pod komandom Miloša Zekića. Neprijatelj je išao oprezno.

»Da ih pustimo blizu?« predloži Miklavčić, komandir Dvanaeste čete.

»Na pedeset metara«, odgovori i njemu i Šmući, komandiru Sremaca, Miloš.

Malo kasnije kiša kuršuma zasu vojnike u zelenim uniformama. Gomila ustuknu, ali se brzo zaustavi. Podoše u napad. No partizanske čete izdržaše. Neprijatelj još jednom pokuša da ih pomjeri. Dočekala ga je precizna pojedinačna puščana i mitraljeska vatra i bombe...

Bližio se sumrak. Kod Dvorca, u tutnjavi borbe, nije se čula borba koja se vodila nekoliko kilometara dalje, na Filipovom putu.

Partizani i Nijemci su stajali na svojim mjestima. Najednom duž oba jarka ubitačnom vatrom oglašise se partizanske zbrojovke. Kod Nijemaca počeo komešanje. Mitar Minić, komandant Prvog bataljona, izvukao je nekoliko puškomitraljeza iz četa i postavio ih tačno na bok njemačkog streljačkog stroja. Jedan

partizanski rafal tukao je dvadeset, pedeset, stotinu Nijemaca. To je podiglo pojedince, pa onda grupe.

»Halt, halt«, zaustavljali su podoficiri i oficiri vojnike koji su se podigli da bježe.

Nijemci su natrčavali na partizanske cijevi i padali, ustajali, jurili niz prosjeku i bacali puške i rančeve. Partizanske čete su jumule na prosjeku, prekrivenu leševima, puškama, rancima, municijskim sanducima. Na malom proplanku stajala je njemačka komora i tri minobacača. Jedan je bio ispravan, a ostalim su pukle cijevi; neki Nijemac je ipak stigao da u njih ubaci ručne bombe.

Mrak je prekrio bojište. Planule su vatre. Borci su se prikupljali u svoje čete. Gotovo niko nije bio bez zelenog šinjela ili zelenih hlača i koporana, šarenog šatorskog krila, opasača, fišeklija i njemačkog ranca. Mnogi su imali na nogama čizme sa širokim sarama. Fišeklije i torbe su bile pune municije.

Radost iznenadne pobjede nije dala mira nikom. Zamora od borbe nije bilo i svak je išao lijevo, desno, prilazio drugu, nešto mu rekao, lupio ga po ramenu ili pogledao, i krenuo do drugog, trećeg...

Komanda za pokret je prekinula to radosno komešanje. Bataljoni su se savili u kolone i krenuli prosjekom, na kojoj su se i kroz šumski mrak nazirali razbacani leševi fašističkih vojnika.

FRUSKA GORA

Pokret se završio poslije pola noći. Brigada je s Fruškogorskim bataljonom ostala u šumi blizu sela Lipovca da predani. Naređeno je da se ne lože vatre, da se ne govori glasno, ne lupa opremom i da se zadrži svako ko uđe u bivake. Izjutra su upućene patrole da izvide ima li u blizini neprijatelja i saznaju da li se zna što o brigadi. Jedna od njih iz Trećeg bataljona, u kojoj su nekolicina prilično znali njemački jezik, u njemačkim uniformama, s kojih nisu skinuti amblemi, ušla je oprezno u selo.

»Hajl«, pozdravio ih je jedan mještatin.

»Hajl«, odgovorio je Miloš Popović i, osjetivši da od ovog može izvući potrebna obavještenja, počeo je razgovor. Seljak je natucao njemački i rekao mu da je čuo za jučerašnju borbu, ali na pitanje: »Gdje su komunisti?«, ništa nije znao da kaže.

Uvjerivši se da se u selu ne zna za brigadu, patrola je krenula nazad, ali ne onim putem kojim je došla. Međutim, na ivici šume, kuda se uputila, bila je zasjeda Trećeg bataljona.

»Eno Švaba«, šapnu borac koji ju je prvi ugledao.

Puškomitraljezac povuče zatvarač, a desetar naredi da se patrola pusti da pride blizu.

»Stoj, ne pucaj, to su naši«, viknu jedan koji je prepoznao Miloša.

Na taj povik patrola se trgla. Zasjeda je izišla iz zaklona.

»Zamalo vas ne pobismo. Izgledate kao Švabe.«

Patrola je izvijestila šta je saznala i kako je od zasjede mogla stradati. Reagovanje zasjede na njenu pojavu podstaklo je štab brigade da na smion način riješi transport ranjenika do Fruške gore. U borbi kod Dvorca Šesta brigada je imala 19 teških ranjenika koje su borci nosili prethodne noći. Odlučeno je da se natovare na zaplijenjenu kola i s osiguranjem — jednim vodom s njemačkim oružjem i u njemačkim uniformama — upute kroz selo Batrovce, u kome je bila neprijateljeva posada. Time se olakšavao pokret i omogućavalo da jedinice i ranjenici prevale oko 30 kilometara u toku noći, koliko je bilo do Fruške gore.

Kola i njihova pratnja su krenuli i izišli na put koji je vodio u selo. U isto vrijeme krenuli su brigada i bataljon odreda, u dvije kolone, s jedne i druge strane sela. Noć je bila tiha i vedra. Škripa kola se izgubila u lavežu pasa koji se čuo iz sela. Kad su kola stigla kod prvih kuća, pred sam položaj koji su zaposjele ustaše, stražar ih je zaustavio:

»Stoj!«

»Forverc!« odgovorio je Melenta Bošnjak.

Jedan ustaša je prišao kolima. Melenta ga je odgurnuo i, uz jednu jedinu psovku koju je znao na njemačkom, ponovo naredio:

»Forverc!«

Ustaša se skunjeno povukao i ranjenici su sa svojom pratnjom nesmetano produžili pokret selom i ubrzo se spojili s kolonom brigade, čije se čelo već prevozilo skelom preko Bosuta.

Kolona je grabila sremskom ravnicom; nedaleko od Sida prešla je preko pruge Beograd—Zagreb; poslije svanuća se uhvatila blagih kosa Fruške gore i cio dan produžila pokret ka istoku. Uz put, prilikom prelaska pruge i drumu Ilok—Erdevik, lako je rastjerala neprijatelja.

»Trebalo je krenuti po selima«, govorili su mnogi kada su prve večeri intendanti podijelili oskudni obrok za večeru.

»Kao da smo na Konjuhu«, negodovali su borci iz jedne čete Trećeg bataljona kad ih je obilazio intendant, Milan Rašeta Pop.

»Ta, drugovi, kad dođemo u bazu, biće svega«, reče jedan od Sremaca koji su išli s Popom.

Sutradan je marš nastavljen. Toplo jesenje sunce je oznojilo borce. Šinjele su bili teški. Poslije podne kolona je stala. Dvadesetak minuta je čekala, pa krenula stotinjak metara, pa opet stala, čekala, pa krenula. Oni iz sredine i sa začelja su mislili da se nešto odlučnije bira put ili vrši raspored jedinica. Na kraju kolonom je prostrujalo:

»Stigli smo u bazu«.

Na jednom proplanku u dnu doline, pored puta, stajala su burad i pored njih, na šatorskim krilima, gomile hljeba i paradajza. Borci su vadili porcije i jedan po jedan prilazili gomili hrane. Intendanti i četni ekonomi su se smješkali. Hrane je bilo mnogo, pa su nudili da svako uzme koliko hoće.

»Stiglo iz baze«, govorili su borcima.

Po tome se u Šestoj isprženo i mašću zaliveno meso u buradima prozvalo — »bazirano meso«.

Začas su planule vatre. A onda su se čete dale na posao — da naprave bajte. U stoljetnim fruškogorskim šumama do mraka je niklo partizansko naselje.

Sutradan je logor oživio. Na sve strane se čistilo i podmazivalo oružje, preraspoređivala municija, koje je sada bilo u izobilju, parale njemačke oznake sa bluza i kapa i prišivale petokrake i oznake partizanskih desetara, vodnika, komandira, komandanata i političkih komesara.

Nešto prije podne u logor je stigla jedna grupa aktivista oslobodilačkog pokreta iz okolnih sela. Pro-lazeći pored četa koje su završavale svoje poslove, pozdravljali su stisnutom pesnicom desne ruke i radosnim usklikom:

»Zdravo, drugovi, zdravo, proleterii!«

Prišli su četi Prvog bataljona. Ispred nje je stajalo poredano pet puškomitraljeza: tri zbrojovke i dva »šarca«; presijavali su se na suncu. Puške su bile složene u kupe i na njima su visjeli opasači i fišeklije. Radosno posmatrajući partizansko oružje i opremu, gosti su se srdačno rukovali s komandirima, političkim komesarima i svim borcima.

»Vidiš, to je brigada«, govorio je dugajlija s nakrivljenim šeširov jednom mladiću.

»Je li to iz Bosutskih šuma?« pitao je drugi pokazujući na puškomitraljeze — »šarce«.

»Ta dva smo oteli od Švaba«, odgovori im Zeljko.

Jedna djevojka se izdvoji iz grupe, pride prvom »šarcu«, bez riječi skide maramu s glave i priveza je za cijev puškomitraljeza. Sve je to bilo naglo, neočekivano. I borci i njihovi gosti prekinuše razgovor, a ona, i zbunjena i radosna, stajala je pored puškomitraljeza, okrenuta četi. Htjela je nešto da kaže, tražila je riječ.

»Drugovi... srećno«, reče tiho, više za se, i gotovo utrča među borce.

»To je naša omladinka, iz Ležmira«, reče dugajlija.

»A gdje su topovi?« pita jedan.

Vijest o porazu Nijemaca u Bosutskim šumama doprla je u sela ispod Fruške gore. S njom su prostrujali glasovi o proleterskoj brigadi, naoružanoj mnogobrojnim puškomitraljezima, mitraljezima, minobacačima i topovima, obučenoj od pete do glave u uniforme otete od neprijatelja.

Kada su gosti otišli iz čete, djevojačka marama je ostala na »šarcu«. Bio je to dar koji je Zeljko dugo čuvao.

Ovakvi susreti dešavali su se gotovo svakog dana. Iz najbližih sela svakodnevno je u logor brigade stizalo po nekoliko kola hrane koju su prikupljali narodnooslobodilački odbori. Pratioci bi ostajali u četama, razgovarali, nudili borce cigaretama i često govorili:

»Ta, što ne dođete u selo? Da vas vide seljaci... Kako bismo vas ugostili, k'o na slavi«.

Bataljoni brigade, međutim, nisu se pokretali. Patrole su, radi obezbjeđenja, krstarile po okolini, ali nisu silazile u sela. Jedino je Treći bataljon dva-tri puta noću uputio jače patrole, koje su, zajedno s boricima iz Fruškogorskog odreda, konfiskovale hranu na salašima nekih folksdojčera i svaki put dotjerale, porred ostalog, po kola puna meda.

Pred kraj oktobra, kada su pripreme za povratak u istočnu Bosnu bile pri kraju, štab brigade je uputio patrolu iz prateće čete, koja je tih dana bila u formiranju, u selo Mandelos da donese priručnik i tablice gađanja za minobacač, karte (sekcije) i baterije za radio-aparat, koje je nabavila partijska organizacija iz Sremske Mitrovice.

Kad je pao mrak, patrola je s jednim političkim radnikom stigla u selo. Izašavši na šor, ugledala je u tami čovjeka u uniformi s ustaškim oznakama.

»Predaj se!« naredili su borci s puškama na gotovs.

»Stojte, drugovi!« viknuo je politički radnik i istrčao naprijed. »To je naš drug.«

Iznenadena i u nedoumici, patrola je još držala uperene puške.

»Smrt fašizmu, drugovi«, rekao je čovjek u ustaškoj uniformi. »Čekam vas, dao mi je zadatak drug ...«

Vodič mu je prišao, s njim se pozdravio, pa je to učinila i patrola, mada s izvjesnim nepovjerenjem. On je to primijetio, poluglasno se osmjehnuo i, da bi razagnao sumnje, rekao:

»Nosim ovu uniformu po zadatku. Ovako mogu otići u Mitrovicu, saznati kad će fašisti krenuti u selo ili protiv naših ... «

Poslije kratke stanke dodade:

»Sve sam stvari donio koje su tražene... «

»Druže, zamalo te ne ubismo«, reče jedan iz patrola.

»Ja sam kriv«, odgovori politički radnik. »Zaboravio sam da vam kažem da će nas možda drug čekati. Ni ja tačno nisam znao ko će doći.«

Patrola je krenula do kuće gdje su se nalazile stvari. Dobila je paket i htjela da krene odmah nazad, kako joj je bilo naređeno.

»Ne, drugovi, ne može, morate malo svratiti do naši!«

Patrola se kolebala, pa je pristala.

»Idemo kod Apića«, reče politički radnik.

Kad su stigli pred jednu kuću, on je nekoliko puta kucnuo na dvorišna vrata. Odmah se pojavio domaćin.

»Dobar večer. Dovodim ti goste, bosanske partizane.«

»Volem takve goste.«

Patrola je ušla u dvorište i za domaćinom krenula u kuću. Prolazeći tremom, on je kucnuo na jedna vrata i nekom naredio:

»Ustaj, evo drugova«.

U kuhinji, gdje je domaćin uveo goste, gorjela je petrolejka. Na stolu je stajala gomila hrane: pečenja, sira, kolača i hljeba.

»Zakasnili ste. Čekali smo vas... Drugovi, izvol'te, založite se malo«, nudio je domaćin svoje goste i obasuo ih pitanjima.

Uto je stigla domaćica, a minut-dva kasnije ušle su dvije djevojke, još snene, rasute plave kose po tek stasalim ramenima, koje je prekrivala spavaćica.

»Smrt fašizmu, drugovi!« pozdravile su gotovo vojnički, dižući stisnute pesnice desne ruke u visinu čela.

»Opraćete drugovima veš«, naredi im otac.

»Ne, ne, ne treba«, uglas rekoše borci iz patrole.
»Sada ćemo mi ići«, dodade jedan.

»A, ne može, vi ćete malo prileći, biće to brzo«, odgovori domaćin, gotovo naređujući, i dodade:

»Još se malo založite, pa odspavajte«.

»I ja ću se malo odmoriti. Možemo ostati do pred zoru«, reče politički radnik. »Kolima koja idu s hranom ćemo se vratiti.«

Povedoše partizane u spavaću sobu, gdje su preko stolova bile prebačene čiste spavaće košulje.

»Svucite se, drugovi, dajte veš da se opere i legnite«, govorio je domaćin pokazavši na krevete koji su mirisali čistoćom.

Partizani su se uvukli u meke ležajeve i ugasili petrolejku. Iako pospani, sva trojica su se okretala. Poslije toliko prespavanih noći na zemlji, s torbom ili rancem pod glavom, bilo je neobično počinuti u udobnim krevetima prekrivenim dunjama s perjem. Prvo se digao Milan Njegovan, uzeo torbu i šinjel i opružio se po podu. To su učinili i druga dvojica i za čas su svi zaspali.

Pred zoru je došao domaćin, kucnuo na vrata i tiho rekao: »Ustajte, ustajte, vrijeme je... «, a on-

da, opazivši u polutami partizane kako leže na podu, gotovo uskliknuo: »Ta, zašto!... «

Partizani su se digli, prihvatili oprano i ispegla-
no rublje i za čas se obukli. Kad su izišli iz sobe,
jedan reče domaćinu:

»Znaš, odvikli smo se od kreveta, nemoj zamje-
riti ... «

Ispred kuće, na šoru, čuli su se glasovi. Politički
radnik je stajao u dvorištu s domaćicom i kćerkama.
Partizani su se oprostili i zahvalili.

»Ta mogli ste spavati na krevetima«, reče doma-
ćin kada su se popeli na kola.

»Ovdje je nešto za vas«, pokaza politički radnik
na korpu.

Kola krenuše. Porodica Apića stajala je pred ku-
ćom i kako su kola odmicala nestajala je u polutami
svitanja.

Još mnogo boraca — partizana i terenaca je do-
čekala porodica Apića. Sve do jednog dana 1944. go-
dine, kada su esesovci ubili prvo kćerke, pa majku
i na kraju oca i sve četvoro ubacili u kuću iz koje
je kuljao gusti dim.

NAZAD — U ISTOČNU BOSNU

Među neprijateljevim garnizonima u Sremu uzbu-
na je trajala više od petnaest dana. Nijemci su, da
bi prikrili veličinu svog poraza kod Dvorca, sakra-
nili poginule na više mjesta, ali su u službenom izvje-
štaju javili štabu svoje 718. divizije da je jedan nji-
hov bataljon naletio na neku Titovu lutajuću brigadu
i od nje bio do nogu potučen.* Jedna takva parti-

* Taj izvještaj pao je u ruke neke od jedinica
NOVJ u Bosanskoj krajini. Na osnovu njega je radio-
stanica »Slobodna Jugoslavija« objavila vijest o porazu
Nijemaca u Bosutskim šumama. Kasnije, pred petu ne-
prijatelj evu of anzi vu, drug Tito je, kada je primio štab
Šeste, sjećajući se tog dokumenta, rekao: »Gdje ste luta-
jući Holandezi... «

zanska jedinica nije se smjela dugo ostaviti na miru, i Nijemci su brzo počeli da dovlače svoje i domobranske bataljone i pukove u Mitrovicu, Šid i Ilok. Spremali su napad na Frušku goru, partizansku tvrđavu što se kao slobodarski gorostas nadvila nad Sremom, koji je disao njenim dahom i živio i borio se za nju, za slobodu.

Pobjeda kod Dvorca razagnala je dileme. Najednom je bilo jasno da istočna Bosna povezana sa Sremom, a preko njega i sa cijelom Vojvodinom, postaje novi faktor u rasplamsavanju ustanka i revolucije u ovom dijelu Jugoslavije. Odlučeno je da Šesta brigada i Sremski odred krenu u istočnu Bosnu, da u Šestu brigadu uđe Posavski bataljon Sremskog odreda kao njen Četvrti bataljon, a da u Sremu ostane jedan bataljon radi kontrole teritorije, mobilizacije i veze s istočnom Bosnom.

Poslednjih dana oktobra na Frušku goru su pristizale jedinice odreda. Veliki posao u kuhinjama, mnogobrojna kola, pripremanje suhe hrane — »baziranog mesa«, halve od meda konfiskovanog s folksdojčerskih salaša, zatim gomile velikih sremskih hljebova prekrivene šatorskim krilima — još prije partijskih i skojevskih sastanaka su otkrili da se sprema pokret.

Brigada je bila radosna, a odred ponosan. Rastajao se od svog kraja, nosio ga u srcu, ali disciplinovano, radoznalo i s ushićenjem je krenuo ka Savi, jer mu se pružila prilika da se poravna s jednom brigadom koju je u prvom susretu vidio onakvu kakvu je u mašti zamišljao.

Pred večer 2. novembra krenula je partizanska kolona sa Fruške gore, prešla željezničku prugu i u prvim jutarnjim časovima svila se u šumu u ravnici. U daljini su se čule mukle eksplozije. To su Nijemci tukli artiljerijom ispred svojih kolona koje su napdale ispražnjenu Frušku goru. Uveče je duga partizanska kolona produžila ka Savi. Neprijateljeva posada iz bunkera na mostu preko rijeke Bosuta je

utekla, i Šesta brigada i Sremski odred su bez uzne-
miravanja krenuli dalje. U tami noći, nekoliko stotina
metara dalje od mosta, čučao je vod domobrana, to-
liko uplašen da nije smio ni da da znak o sebi...

Kada su se jedinice primakle obali rijeke, na
bosanskoj strani sve je bilo spremno. Tošo Vujasi-
nović i Pero Kosorić su s partijskom organizacijom
iz Brodca pripremili flotilu od osamnaest čamaca
koja je stigla na sremsku obalu. Ukcavanje i pre-
voženje su tekli bez zastoja sve dok na red nije
došao »magareći bataljon«, kako su borci prozvali
prateću četu, formiranu na Fruškoj gori. Za prenos
municije imala je preko dvadeset magaraca, koje
niko nije mogao natjerati da uđu u vodu. Njihovi
vodiči su ih na kraju uvezali i jednog po jednog uni-
jeli u čamce. Začudo, u čamcima su te svojeglave
životinje ostale mirne.

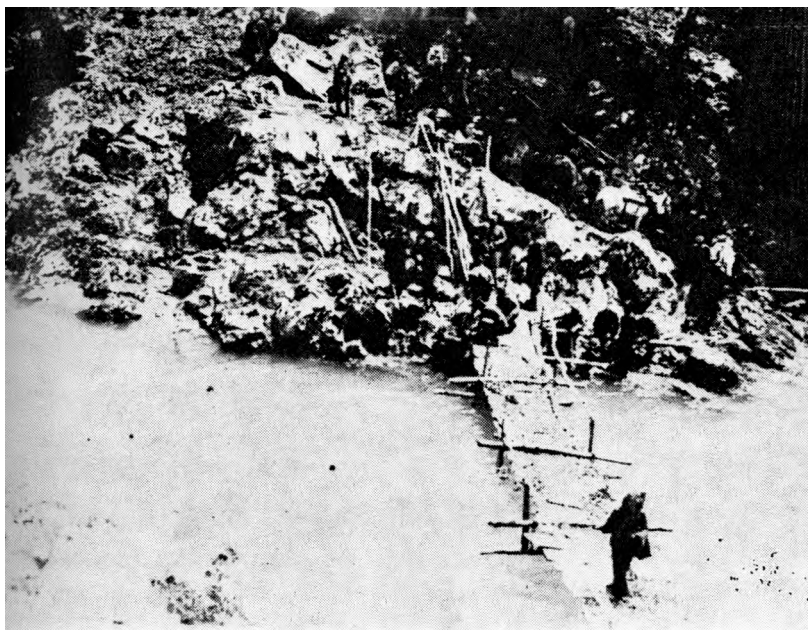
Još prije svanuća 5. novembra Šesta brigada i
Sremski odred bili su na tlu Bosne. Tog ranog jutar-
njeg dana počinjalo je novo razdoblje ustanka u istoč-
noj Bosni.

PLODOVI ISTRAJNOSTI

NESTALA SU DVA ČETNIČKA BATALJONA

Semberija i Majevisa, isto kao i svaki kraj istočne Bosne, bile su načičkane šarolikom vojskom. U Bijeljini, Janji, Brčkom, većim selima na drumovima i u Ugljeviku, rudniku uglja, nalazile su se domobranske i ustaške posade, ukopane u zemlju i bun-kere. U gradovima i selima u kojima su pretežno živjeli Muslimani gospodarile su manje ili veće posade legije i žandarmerije. U selima koja nastanjuje srpski živalj vlast su držale četničke čete i bataljoni. U jednom dijelu Semberije postojale su i tzv. komite, koje nisu htjele ni s partizanima ni s četnicima, ali su u isto vrijeme sarađivale i s njima i s domobranima. Između mnogobrojnih uporišta, posada, postaja i položaja tih vojski krstarile su danju i noću patrole, ophodnje, a nerijetko u sela su se zalijetale i veće jedinice. Te vojske su kontrolisale, legitimisale, konfiskovale, otimala, pljačkale, krale, hapsile, tukle, prebijale i ubijale nepoćudne i neloyalne seljake i građane koji su bilo čime pokazivali da ne vole okupatorski, ustaški ili četnički »red i poredak«.

Sem tih »ratnih« pohoda protiv naroda, te vojske su od proljeća do jeseni 1942. uglavnom mirovale. Ustaše, domobrani i legija su poprijeko gledali na četnike, iako su se sastajali i dogovarali s njima, a četnici su isto tako gledali na svoje saveznike. Kad bi im se pružila prilika da se ne sazna, i jedni i drugi su klali i ubijali one iz drugog tabora ili pljačkali što stignu iz atara svog saveznika. Kad bi te sva-

Sutjeska, jun 1943. godine

Prvi bataljon na Vrbničkom kolibama, jun 1943. godine

Grupa boraca i rukovodilaca u istočnoj Bosni, posle pete ofanzive, ljeta 1943. godine

Smotra jedinica Šeste istočnobosanske proletherske brigade

de, koškanja i međusobna ubijanja prešli određenu granicu i počeli kvariti savezništvo, njemački komandanti iz Tuzle, Bijeljine ili Brčkog su pozivali jedne i druge na red i stišavali ih prijetnjom svojim trupama, a u jesen i komunističkom opasnošću, koju je donijela Šesta brigada.

Narod je trpio, gundao, proklinjao sve te mnogobrojne gospodare i upravljače, pribirao ljetinu, skrivao je i prodavao ih mijenjao za ono što mu je bilo najnužnije, po naređenju spremio hranu vojskama koje su ga »čuvala« i gozbe njihovim komandantima, nevoljno se odazivao mobilizaciji u domobrane, legiju ili četnike i nastojao da nekako preko glave preturi teške ratne dane i sačuva mršavi imetak i porodicu.

Iako je bilo vrijeme u kome dan nije znao šta nosi noć, mnogi žitelji Semberije i Majevice nisu klonuli. Očekivali su da će proći ta teška mora izdaje i služenja okupatoru. Tu nadu su održavale i širile organizacije KPJ i Skoja, koje su aktivno radile u Bijeljini i nekoliko sela oko nje, u Brčkom i u selima oko Lopara.

Kada je Šesta brigada izbila na Majevicu, radost je prostrujala cijelim ovim pitomim krajem. Ali njen nagli odlazak, pa povratak i brzo povlačenje pred četnicima u Srem, koje su sve šarolike vojske dočekale s olakšanjem, a četnički gorski štabovi proslavili kao pobjedu, unijeli su zebnju i stišali uzavrelo radovanje kod ljudi koji su voljeli slobodu. Ta raspoloženja nije mogao mnogo popraviti ni Drugi bataljon, koji je krajem oktobra u selu Trnavi odbio napad dvaju četničkih bataljona. Poslije te borbe on je, obaviješten da se očekuje povratak brigade, krenuo u Semberiju. Za njim su pošla četiri četnička bataljona — »kaznena ekspedicija«, kako su se i sami nazvali i kako ih je i narod prozvao. Upravo te noći kada su Šesta brigada i Sremski odred prešli Savu, u trouglu između Drine i Save našli su se još i Drugi bataljon i četnici.

Ta prohladna novembarska noć označila je prelom u Semberiji i na Majeveci. U četama brigade nije više bilo one skrivene zebnje, koja se izražava šaputanjem i rezigniranim čekanjem šta će se dogoditi. Sad je sve bilo drugačije. Samopouzdanje je bilo toliko da se priželjkivalo da se krene na Bijeljinu, a onda redom dalje. Kao da su to sada u Semberiju stigle neke druge čete, a ne one koje su prije mjesec dana odstupile preko Save.

Još dok su se jedinice prikupljale na mostobranu, stigao je Drugi bataljon. Putem otkud je došao pratilo ga je kratkotrajno puškaranje. U susret svojoj brigadi doveo je dvadesetak svezanih četnika. Bradati, duge kose, kao nakaze, privukli su pažnju Sremaca, koji do tada nisu imali priliku da vide četnike. Mjesec je sijao. Kolone su čekale. Sremci su znatiželjno zagledali bradonje, primicali im se i psovali. Jedan se nije mogao suzdržati. Kresnuo je šibicu, potegao četnika za bradu i, psujući: »... dete kraljevo«, naglo je prinio plamen pod vilicu.

»Ne diraj, odbij«, viknuo je stražar koji je čuvao zarobljenike i gurnuo Sremca.

»Ta, druže, šta ga braniš, to je fašista«, gundao je Sremac.

Četnik je jauknuo; plamen mu je uhvatio guste masne dlake, a on je pritiskao bradu o prsa i rasna. Jedan od partizana je priskočio i ugasio plamen.

Jutro je zateklo brigadu i odred u pokretu. Išlo se seoskim putevima. Željela se borba. Ali nje tako reći nije ni bilo. Saznavši da je masa partizana prešla Savu, kod četnika je začas splasnulo pohodarsko raspoloženje. Jedan njihov bataljon utekao je u domobransko uporište u selu Balatunu, a ostali nisu imali vremena ni da skinu s vatre kazane s hranom: rano izjutra odmaglili su ka svojim položajima na Majeveci. Ali, ipak, još tridesetak četnika je uhvaćeno. I ovi, kao i oni koje je zarobio i doveo Drugi bataljon, poslije kratkog saslušanja i obećanja da se neće boriti

protiv partizana, pušteni su da idu kućama. Oni su brzo pronijeli glas o partizanima. Ispred Šeste brigade i Sremskog odreda kretale su se vijesti o nekoliko hiljada partizana, od kojih svaki drugi ili treći nosi puškomitraljez, o topovima (kojih tada nije bilo) i minobacačima, o tome da partizani puštaju sve četnike koji nisu okaljali ruke zločinima, o vojsci koja ne pljačka. U stvari, ti su glasovi bili prethodnica koja je kao nekakva nevidljiva sila uzdrmla četničke redove. Toga su bili svjesni četnički komandanti. Izaslanik četničke Vrhovne komande na Majevici kapetan Račić, koji je do tada isturao mještanske četničke komandante da se sastaju, dogovaraju i sporazumijevaju s Nijemcima, ustašama i domobranima, sada je tražio hitan sastanak s komandantom domobranskog garnizona u Bijeljini. Žurilo mu se, pošto više nije imao vremena da prikriva te svoje veze, jer su se partizanske kolone orijentisale prema kraju u kojem se on bio ugnijezdio. Majevički četnički vojvoda Radivoje Kerović mimo je posmatrao šta se sprema Račiću, očekujući da partizani najure tog njegovog konkurenta u Srbiju. Slično je želio i Đuro Bižić, koji je preko svojih ljudi čak poručivao da je voljan da se sporazumije s partizanima.

Imajući dobar pregled situacije među četnicima na Majevici, Pokrajinski komitet i Glavni štab su odlučili da Šesta brigada i odred vojnički tuku grupu po grupu četnika i da se u isto vrijeme široko razvije političko objašnjavanje suštine četničke izdaje i njihove saradnje s okupatorom i ustašama.

Prvi na udaru je bio Račić. Dva bataljona pod njegovom komandom nalazila su se na padinama Majevice, na lijevoj obali Drine.

Po jesenjoj kiši sa susnježicom rano izjutra 11. novembra krenule su iz sela Trnave partizanske kolone. Blato se lijepilo za noge i skidalo s njih komotnije cokule i čizme, a naročito opanke. Nadošle potoke, barice i lokve na livadama koje natopljena zemlja nije mogla da upije gazile su partizanske čete

stremeći svom cilju. Tek je svanjivalo i jutarnja tišina naglo je prekinuta najprije puškaranjem, a onda dugim rafalima. Iz manastira Tamne četnički mitraljezi su obasuli vatrom partizanski streljački stroj, koji je zalegao za mokru zemlju.

»Dajte dvije-tri mine«, naredio je Rudi Petovar.

Minobacačko odjeljenje je bilo na položaju na jednoj kosi nasuprot manastira. To mu je bio prvi borbeni zadatak. Ocijenjena je daljina i po karti, i odoka, i preko vrha olovke.

»Hiljadu i šest stotina metara«, zaključio je Stanko Salzberger, komandir prateće čete.

Po tablicama gađanja za minobacač jugoslovenske vojske, koje su nabavljene u Sremu, odabrana je elevacija i broj dopunskih punjenja. Uz donju stranu cijevi prislonjen je limeni dački uglomjer, na njegovu sredinu je zakačen kanap na kom je visio puščani metak. Preko te improvizovane partizanske nišanske sprave zauzeta je određena elevacija. U cijev je kliznula mina. Pucanj. Svi su se pretvorili u oko želeći da vide kamo će otići. Tih dvadeset-trideset sekundi bili su vječnost. Mislili su da je slagala ili bogzna kud odletjela, ali niko ništa nije rekao. Onda se iza kamenog zida, odakle je tukao četnički puškomitraljez, vidio bljesak i dim, a odmah poslije toga se čula i eksplozija.

»Daj još jednu«, pala je komanda.

Druga mina je pala uz sam zid manastira. Streljački stroj se podigao i krenuo na juriš. Treća mina je takođe pala gdje se željelo. Još nekoliko minuta je trajala puščana i mitraljeska vatra, a onda se sve stišalo. Iz manastirskog konaka je izišla gomila četnika s uzdignutim rukama.

Lijevo i desno se čula oštra borba. Partizanske kolone su obuhvatale četnike. Kiša od metaka je ubištveno sipala. Kako je vrijeme odmicalo, vatra se stišavala. Oko podne je na majevičkim kosama prestala pucnjava — dva četnička bataljona više nisu postojala. I ovog puta je oko stotinu zarobljenih četnika

pušteno kućama. Ali dvadesetak njih, koji se nisu borili, javili su se u brigadu. Raspoređeni su u Drugi bataljon.

Pred veče u zaseocima sela Bare i Pilića odmarale su se jedinice. U daljini su se vidjeli obrisi srbijanskih planina. U jednom zaseoku jedan od bivših četnika je pjevao:

*Na Gučevu crn se barjak vije,
Pod njim četnik grozne suze lije.
Mila majko, kad si me rodila,
Što me nisi u vodu bacila,
Kad ja moram Švabin četnik biti,
Švabin četnik biti,
I brata ubiti.*

Umor od borbe i teškog blatnjavog dana brzo je savladao borce, koji su, opijeni toplinom soba i vjetrovom mokre odjeće i obuće, radosni usnuli.

UDRITE, UDRITE, DRUGOVI!

Porazi četnika na obroncima Majevice iznad Drine uzbunili su neprijatelja, koji je hitno pojačao domobranske posade u uporištima na drumu Bijeljina—Zvornik. A upravo na najjače od njih, ono u selu Branjevu, još ranije je planiran napad. U štab brigade stigla su obavještenja o tim pojačanjima, a i o tome da se uporišta, ispred žičanih prepreka, opasuju minskim poljima. Glavno u partizanskom vojevanju — iznenađenje — nije se trenutno moglo postići na komunikaciji Bijeljina—Zvornik, pa je odlučeno da se napad izvede tamo gdje se neprijatelj ne nada — na njegove posade 30—40 kilometara zapadnije, na drumu Brčko—Tuzla.

Poslije kratkog predaha Šesta i Sremski odred su krenuli na novi zadatak. Marš je prošao bez uznemiravanja. Glavni štab i Pokrajinski komitet su odlučili da se legiji u selima Muslimanskoj Trnavi i Teočaku

ostavi oružje, jer se u dokumentima nadenim u Račičevom štabu vidjelo da četnici pripremaju pokolj Muslimana. Preko terenaca je poručeno mještanima da ih brigada neće dirati, naravno, pod uslovom da se i oni na isti način odnose prema partizanima. Kada je kolona naišla pored Muslimanske Trnave, nekolicina naoružanih legionara su posmatrali partizane koji su više od jednog časa išli svojim putem. A kad su podobro odmakli od sela, zapucale su puške. Legionari su i ovdje nastojali da na takav način prikriju pred ustaškim vlastima svoje držanje prema partizanima.

Poslije podne kolona je prošla kroz Mezgraju, a pred veče je stigla u Tobut. Očekivalo se da će Kerović tu pružiti otpor, jer je to bio »njegov« kraj. Ali sela su bila gotovo pusta. Četnici su još izjutra odmaglili prema grebenu Majevice. Partizanske čete su se razmjestile po kućama na konačište. U njima

— samo žene i djeca, zaplašeni i nepovjerljivi. Čak i starci su se negdje sklonili. Uobičajenog razgovora između domaćina i partizana gotovo i nije bilo. Domaćice su ćutnjom ili kratkim odgovorima nastojale da se odbrane od pitanja i razgovora. Sve je bilo usiljeno. Borci su se osjećali kao u tuđini. Bila im je neobična i teška ta hladnoća poslije one topline koju su osjećali na svakom koraku u svakom susretu u semberskim selima, u Tmavi, pa donekle i u Barama i Pilići.

»Za dva sata dobrog marša vidiš tri sveta... Čudna je, brate moj, ova grbava Bosna«, govorio je više za sebe Obrad, partizan iz Srema.

Pred zoru 16. novembra Šesta i Odred su krenuli svom cilju. Opet su im saputnici bili jesenja hladna kiša i blatnjavi putevi. Bataljoni su hitali prema svojim odredištima, nastojeći da iznenade neprijatelja. Ali on je očekivao napad, jer je Kerović još na-veće upozorio domobrane na tu mogućnost.

Pa, ipak, iznenađenje je ostvareno, iako su neprijateljevi vojnici dan dočekali u rovovima. Kiša i

magla zaklonili su kolone pet partizanskih bataljona koji su na frontu od oko dvadesetak kilometara prilazili brčanskoj cesti. Najprije je borba počela na desnom krilu, kod Trećeg bataljona. Onda je zapucalo kod Lopara i nešto kasnije gore, daleko oko grebena Majevica. Brzim i silovitim prepadima, čete Trećeg i Drugog bataljona su rastjerale legionare iz uporišta. Gusti dim zapaljenih bunkera i jenjavanje pucnjave, koja se gubila u daljini, obilježili su njihov uspjeh.

Oko Lopara borba se razgarala. Četa domobrana u rovovima i bunkerima, opasanim bodljikavom žicom, i dvadeset-trideset ustaša i žandara iz kamene zgrade dočekali su ubistvenom vatrom Četvrti bataljon, koji je, obavijen maglom, upao u selo. Streljački stroj Sremaca zalegao je oko puta, iznad koga su, na zaravni, bili rovovi. Na nekoliko mjesta iz stroja su se izdvojila po dva-tri borca. Puzeći preko mokre zemlje, pod zaštitom vatre pušaka i mitraljeza, prišli su žici i bacili bombe. Domobranci su i dalje tukli i bombaše i streljački stroj iza njih, koji nije mogao krenuti na juriš, ali nije htio ni odstupiti. Bila je to u jednom trenutku pat-pozicija. Nju je prekinuo štab brigade.

»Minobacač, naprijed!« — stiglo je naređenje.

Milija, konjovodac, potegao je Lisu, stasitu kobilu koja je nosila minobacač, i za njom je trčeći pošlo minobacačko odjeljenje. Kad su, poslije nekoliko minuta, izbili pred fјuk metaka, koji su dolazili odnekud odozdo, skinuli su minobacač i nekoliko sanduka mina i krenuli naprijed. Na putu, kod jednog drveta, dostigli su štab brigade. Iz grupe rukovodilaca izdvojio se Rodoljub Čolaković, politički komesar Glavnog štaba.

»Požurite, drugovi!« rekao im je i krenuo s borcima niz kosu, po kojoj je parao zvižduk metaka pokazujući da je neprijatelj blizu.

Minobacač je postavljen iza jednog grma. Gusta zavjesa magle se pokrenula, i pred minobacačlijama,

dolje, ne više od trista metara, ukazao se polegli stre-
ljački stroj Četvrtog bataljona ispred žice i rovova
i bunkera.

»Udrite, udrite, drugovi!« govorio je Ročko, dok
je posluga minobacača, čija je cijev gotovo okomito
štrčala u nebo, pripremala mine.

Prva je mina, lijepo se vidjelo, pala u rov. Dru-
ga, treća i još pet sljedećih su takođe pogodile cilj.

Kad je posljednja mina bljesnula, Četvrti bata-
ljon je jurnuo na žicu. Sve je trajalo nekoliko mi-
nuta. Iz rovova su izišli domobrani — blatnjavi i mo-
kri, puni straha, s uzdignutim rukama. Na grudo-
branu rova, pored bunkera, stajali su prevaljeni le-
ševi dvojice oficira kojima su minobacačke mine raz-
bile lobanje.

Borba u Loparama je naglo prestala.

Pozadi, ne tako daleko, počela je pucnjava. Čet-
nici pod Kerovićevom i Bižićevom komandom krenuli
su u pomoć domobranima i ustašama u Loparama.
Dočeka ih je i najurio bataljon Sremskog odreda,
koji je bio u rezervi.

Gore, dosta daleko s Majevice, još su s vremena
na vrijeme dopirali odjeci rafala. Osjećalo se i za-
ključivalo da su Prvi bataljon i Sremci uradili šta
je trebalo. Noć se približavala i partizanske kolone
su kretale na konačišta. Još jedna pobjeda je bila
iza njih. Oko 200 domobrana i legionara i 50 četnika
je zarobljeno i ubijeno. Od njih je zaplijenjeno toliko
oružja, municije i opreme da se dobro naoruža i obuče
jedan partizanski bataljon. A, sem toga, istog dana
se i Jablanički četnički bataljon stavio pod partizan-
sku komandu.

VI STE MI NEKA VOJSKA

Sredinom novembra 1942. godine u istočnoj Bosni
je bila uzbuna među šarolikim neprijateljima narod-
nooslobodilačkog pokreta. Majeвица i Semberija, naj-
naseljenije i najbogatije područje u ovom dijelu

Bosne, u neposrednom zaleđu Tuzlanskog rudarskog basena, postajale su opet žarište ustanka. Vezani borbama s divizijama i korpusima Narodnooslobodilačke vojske u Bosanskoj krajini i Hrvatskoj, Nijemci i ustaše nisu mogli brzo i efikasno da intervenišu protiv Šeste brigade i Sremskog odreda. A već pokolebani majevički četnici osjećali su se bespomoćni, pa su zatražili od štaba Bosanskih četničkih odreda da im se hitno uputi pomoć, »inače će strategijski najvažnije područje Bosne, koje nas veže sa Srbijom, pasti u ruke komunista«.

Tako je zajednička opasnost stvorila zajednički njemačko-ustaško-četnički plan da se potuku partizanske snage na Majevici.

Dok je neprijatelj kovao svoje planove, Šesta brigada i Sremski odred ni ovoga puta nisu mirovali. Znalo se: neprijatelja je najlakše tući kad je pokoleban, rastrojen. Poslije nekoliko napada na ustaško-domobransko uporište Površnice, koje je bilo jako utvrđeno i koje je neprijatelj uporno branio, odlučeno je da se napadi obustave, a da se nastavi razbijanje četnika. Glavnina brigade se uputila za Kerovićevom grupom, a Drugi i Četvrti bataljon, Sremski odred i Jablanički bataljon ostali su na području Lopara i Jablanice. Četnici su izbjegavali borbu, poslije kratkih čarki su izmicali, bježali, a pojedinci i manje grupice su se predavali partizanima. Glavnina brigade krenula je ka Drini. Po snijegu je stigla u selo Jasenicu i razoružala gotovo bez otpora sasvim iznenađeni bataljon od šezdeset četnika.

Ali oko Lopara nije bilo mirno. Pristizale su vijesti da neprijatelj iz Tuzle i Brčkog priprema napad i da se kreće masa četnika s Trebave. Prema njima je 22. novembra upućen Drugi bataljon brigade. Za njegovog komandanta je upravo tih dana postavljen Veljko Lukić Kurjak. Mocar snijeg, blatnjava putevi i lavež pasa u zaseocima pratili su njegovu kolonu. Na čelu je bio Veljko i četa kojoj je donedavno bio komandir. Pred selom Humcima zaustavio je kolonu.

»Jovaše, čuješ li — nešto mi je sumljivo«, šapatom se obrati Jovi Radovanoviću, komandiru čete, koji se i dalje nije htio rastati od svoje zbrojovke.

Jovaš je osluškivao, naprezao oči i pokušavao da i sam zapazi to »sumljivo«, ali ovog puta nije mogao ni da čuje ni da vidi ništa sem škiljucavog svijetla koje se jedva naziralo kroz mećavu. Šapnuo je to Kurjaku.

»Neka četa okoli ono tamo, a mi ajmo onoj kući«, naredio je Veljko i istog trenutka sa Jovašom i trojicom boraca krenuo putom.

Prebacujući se nečujno, u skokovima, zastali su, zaklonjeni iza ograde, na desetak metara ispred kuće u kojoj je gorjelo svjetlo. Ispod strehe, uz zid, zaklonjen od vjetrova, cupkao je stražar. Bio im je okrenut leđima.

»Štitite me«, šapnuo je Kurjak, i dok su se Jovaš i trojica boraca po smislu tih riječi rasporedili, Kurjak je već bio na leđima stražarevim.

»Ššš-ššš, ako pisneš — ubiću te«, tiho mu je naredivao dok mu je jednom rukom zatvarao usta, a drugom, s pištoljem, pritiskao slabine.

Priskočili su Jovaš i jedan borac i s četnika skinuli pušku.

»Ko je unutra, koliko vas je? .. « pitao je Kurjak.

Četnik, iznenađen i prestrašen, nije znao ni mogao ništa da kaže. Sav uzdrhtao, gledao je nepoznate koji su iznikli iz zemlje.

»Daj lozinku«, tražio je Kurjak.

Stražar je rekao.

Nemajući više strpljenja da se nateže s njim, Kurjak je naredio Jovašu da ide i pretrese okolne kuće, a s dvojicom boraca je ušao u kuću. Dežurni je kunjao, pored petrolejke. U uglu je bio puškomitraljez, koji je jedan borac prihvatio dok je Kurjak rukom drmnio dežurnog.

»Ne miči se i ni riječi«, šapatom mu je naredio.

»Ostani tu, pazi na ovog«, rekao je borcu i s drugim krenuo na sobna vrata.

Kad ih je otvorio, zapahnuo ga je vonj mokre odjeće i obuće i ugrijskih tijela. Džepnom lampom je osvijetlio sobu. Sav pod je bio prekriven ljudima koji su, stisnuti jedan uz drugog, čvrsto spavali; pored vrata, uz zid, bila je gomila pušaka, na kojim su visili opasači i redenici, i pored njih jedan puško-mitraljez.

»Ajde, ustajte«, naredio je Kurjak osvjetljavajući sobu i blago udarajući nogom po stopalama one koji su mu bili najbliži. Podizale su se glave, zaklanjale oči rukama od blještavog svjetla, a Kurjak je ponavljao: »Ustajte, ustajte... « Kad se soba razbudila, onda je viknuo:

»Da se niko nije mrdnuo! Ovdje su partizani... « i naredio da se pribiju uz zid suprotno od vrata.

Uto je u sobu ušlo još nekoliko boraca. Kurjak im je naredio da prikupe i iznesu oružje i pretresu zarobljenike.

Stotinjak metara dalje Jovaš je s desetinom boraca završavao razoružavanje preostalih četnika. Prethodno pred kućom u kojoj su oni bili stražar ga je zaustavio. Jovaš mu je rekao znake raspoznavanja. Kad ga je ovaj pustio k sebi, stavljajući pušku o rame, on mu je sasvim prišao, rekao mu da slabo vrši dužnost i skinuo mu pušku. Uto su pritrčali borci i dalje se sve slično dogodilo kao u prvoj kući.

Bez i jednog pucnja, za desetak minuta, zarobljeno je i razoružano 70 četnika. Bili su iz Trebavskog odreda. Kad su se svi prikupili, Kurjak im je prišao:

»Vi ste mi neka vojska! Izdajnici. Razoružavamo vas ko babe... «

Gomila ljudi u mraku je bila prvo nijema, a onda stadoše među sobom da šapću, ali ne razgovjetno. Jedan se osmjelio:

»Pa, mi se ne bi borili... «

»Šut!«, prekinuo ga je Veljko. »To ćemo vidjeti. Nemoj koji da pokuša pobjeći.«

MALESEVCI

Od četnika koje je zarobio Drugi bataljon saznalo se da s Trebave i Ozrena kreće pomoć četnicima na Majevidi. Po tome i po borbama koje su se tih dana (23. i 24. novembra) vodile oko Lopara, koje su Nijemci na kraju zauzeli, Uglješa Danilović, komandant Glavnog štaba, zaključio je da neprijatelj priprema napad s jačim snagama na Majevidu. Naredio je da se Šesta i odred prikupe u Donjoj Trnavi. Odlučeno je da se četnici potuku prije nego što u napad krenu njemačke i ustaško-domobranske snage. Znalo se da se skupljaju u selu Maleševcima, sjedištu Bižićevog štaba. Obavještenja koja su stigla narednih dana utvrdila su Glavni štab u odluci da udar treba usmjeriti upravo na Maleševce.

Poslije podne 27. novembra iz Donje Trnave su krenuli Šesta brigada, Sremski odred i Jablanički bataljon, koji je tih dana postao Prvi bataljon obnovljenog Majevičkog partizanskog odreda. Svaki borac je znao da sutra, pred svanuće, treba da se napadnu četnici u selima Zabrdi, Puškovcu i Maleševcima. Dan je brzo smijenila noć. Susnježica je obavila tri partizanske kolone koje su se kretale svojim maršrutama, mimoilazeći zaseoke i vodeći sa sobom sve slučajne namjernike.

Pred zoru, u 6 časova, sve su kolone u isto vrijeme izbile na polazne položaje i prešle u napad. U širokom partizanskom obruču, koji se nije odmah sklopio, našlo se oko 1.400 četnika, od kojih 500 sa Trebave. Pri planiranju napada nije se očekivao toliki broj, niti se predviđalo da će to biti odsudna borba s četnicima na Majevidi.

Kolonom koju su obrazovali Prvi i Četvrti bataljon Šeste komandovao je Pero Kosorić, zamjenik komandanta brigade. Još dok su bataljoni prolazili selom Tutnjevcem za čas su zarobili pedesetak četnika. Čelo kolone je izbilo pred Maleševce. Naprijed

su bili komandanti bataljona. Vukašin Subotić je objašnjavao gdje se nalaze četnički položaji.

»Mitre, idi ti desno, pravo na te rovove. A ti, Miloše, obidi ih i udri s boka«, naredi Pero Kosorić komandantima bataljona Mitru Miniću i Milošu Zeikiću, objasni im kako će napasti i dodade: »Udrite — da ovaj dan zapamte.«

Kad su partizanski bataljoni otvorili vatru, četnici su, ohrabreni svojom brojnošću, prihvatili borbu. Jedino je Kerović, osjetivši, valjda po pucnjavi, partizansku klopku, odmah poveo oko 200 svojih ljudi na proboj. Zaštićen praskozorjem, odmaglio je potocima i jarugama, bez mnogo gubitaka, ka grebenu Majevice. Ostali su ostali. Iznad Maleševaca, sa brda Mramor ja, četnici su tukli dugim rafalima, a iz sela su gomile hrlile k Mramor ju, koje je Bižić još ranije opasao rovovima i s nekoliko bunkera. Za njima su u stopu kretali streljački strojevi partizanskih bataljona. Ali ispod Mramorja su zaustavljeni. Našavši se u obruč, četnici su dvaput silovito pokušali da se oslobode smrtonosnih kliješta. Ali oba puta su bili vraćeni.

Poslije toga više od jednog časa ni partizanski bataljoni nisu mogli naprijed, niti su četnici mogli iz rovova. Tu mrtvu tačku borbe, kada se protivnici naprežu zadnjim silama da njen tok okrenu u svoju korist, nije poremetio ni napad jednog četničkog bataljona koji je ostao van obruča i koji je, kad se već razgorjela borba, udario iz pozadine. Partizanska rezerva ga je brzo odbila. Oko podne je na Mramorju na relativno malom prostoru pucalo preko 2.500 pušaka i više od 100 automatskih oružja. Iz rovova su četnici zasipali partizanski stroj bombama. Čuli su se uzvici i psovke. Kurjak je podigao svoj bataljon na juriš. Za tren su čete upale u rovove ispred sebe. Među četnicima je nastalo komešanje. I ostali partizanski bataljoni su jurnuli naprijed. Četnički komandanti su zaustavljali svoje borce. Bižić je iza jednog drveta tukao iz mašinke. Zena, u šarenoj suknji, pu-

nila je i dodavala mu šaržere. No ubrzo su ih oboje Kurjak i Krvavi pokosili.

Još nekoliko minuta trajao je pakao na Mramorju. A onda se sve naglo smirilo. Vatra je, sad rjeđa, sišla niz brdo. Zaravan iznad rovova, obijeljena snijegom, naglo se zacrnjela. Na njoj se odjednom našlo nekoliko partizanskih bataljona i preko 600 zarobljenih četnika. U rovovima i oko njih mnogo, vrlo mnogo četničkih leševa, ranjenika, razbacanog oružja, municijskih sanduka, torbi, ranaca, šubara, kapa i čuturica koje su zaudarale na rakiju. Malo dalje od drveta ispod koga su ležali Bižić i njegova žena bili su leševi nekolicine oficira i četničkih komandanata: Dimitrija Stefanovića, kapetana Prnjatovića, kapetana Žarka Milurovića i još trojice članova njegovog štaba, koji je namjeravao da se tih dana prebaci u Slavoniju.

»Naplatismo Vukosavce«, »Maleševci za Vukosavce«, klikotali su borci Drugog bataljona, shvatajući ovu pobjedu i kao osvetu za mučki napad četnika 20. februara 1942. godine kad je u Vukosavcima izgignulo vojno i političko rukovodstvo ustanka na Majevici.

Poginulo je 12, a ranjeno oko 30 partizana. To je bila cijena pobjede.

Bojište se brzo raščistilo. Zarobljenici su dodijeljeni bataljonima da ih čuvaju i saslušaju, oružje i oprema su prikupljeni, a ranjeni četnici sklonjeni u kuće.

Do pred mrak borci su pronalazili četnike koji su u onom kovitlacu, kada je puklo na Mramorju, nekako uspjeli da se izmigolje i prikriju po štalama, svinjcima, kokošarnicama i nužnicima. Među njima su uhvaćena i dvojica-trojica u trenutku kad su makazama ili noževima kidali duge bradurine. Partizani im nisu dali da završe posao, nego su ih tako poluostrizene povelili na sabirna mjesta.

»Skupe su danas makaze«, šeretski je putem govorio jedan od sprovodilaca.

Još dok je vod iz Prvog bataljona sprovodio zarobljenike, jedan od boraca se obrati bradatim četniku:

»Je li, bogati, nešto si mi poznat«.

Četnik je ćutao, malo okrenuo glavu u stranu, a zatim promrsio:

»Nikad te nisam vidio«.

Borac ga je opet pogledao, odmjerio i ušutio.

Zarobljenici su dovedeni u zaselak u kojem je bataljon raspoređen na konačište. Dok je grupa po grupa zarobljenika uvođena u štab i tamo saslušavana, onaj borac je opet rekao onom četniku:

»Ma ti si mi poznat. Ti si onaj što je htio da strijelja brigadu jednim metkom. Na Trebavi.. *

Četnik se trgao.

»Tico, doletjela si«, opsovavši mu majku četničkomunuo ga je puščanom cijevi u prsa. »Desetare, evo onog sokola sa Trebave što je htio da strijelja brigadu jednim metkom.«

»Vodi ga u štab.«

Na izlazu iz dvorišta upitao ga je:

»Znaš li onu: 'Leti soko nisko pa visoko'«?

Pjevaj!«

Četnik je ćutao. Borac ga je opet munuo u rebra.

»Pjevaj!«

Ovaj je počeo promuklim glasom. Išli su puteljom ka kući u kojoj je bio štab. Niko nije obratio pažnju na četnika koji je silom pjevao.

Padao je sumrak i svi borci su pjevušili, pjevali; neko i srcem i glasom, neko samo srcem, jer su bili srećni i radosni zbog pobjede.

OFANZIVA

Maleševci su značili slom četnika na Majeveci. Njihove vojne formacije praktično su prestale da postoje. Kerović i nekolicina nižih komandanata, koji su izbjegli Maleševce, krili su se po šumama, stalno

mijenjali boravišta i bježali ispred partizanskih potjera. Preostalo ljudstvo bivših četničkih jedinica u većini se razbježalo kućama i predavalo partizanskim jedinicama. Za narednih petnaest dana jedinice Šeste i Sremskog i Majevičkog odreda razoružale su oko 250 četnika. Sva ona mreža vlasti, uticaja, obavještanja, straha i nasilja koju je četništvo uspostavilo samo i uz pomoć Nijemaca i ustaških vlasti bila je razbijena, rasparčana i obezglavljena.

Od prelaska iz Srema, za mjesec dana borbi, Šesta brigada i Sremski odred zarobili su oko 1.200, a ranili i ubili oko 300 četnika, i zarobili, ubili i ranili preko 200 domobrana, legionara i ustaša. Bio je to rezultat odlučnosti, snalažljivosti i požrtvovanja boraca i majstorstva svih štabova. Hiljadu i tri stotine partizana, prekaljenih u mnogim borbama, naučenih i spremnih na najveće napore i odricanja, izbacili su iz stroja za mjesec dana borbi oko 1.700 neprijateljevih vojnika, uz svoje gubitke od oko 30 mrtvih i 60 ranjenih.

Plodovi tih uspjeha bili su višestruki. Prvih dana decembra formiran je još jedan partizanski bataljon, koji je zajedno s Jablaničkim ušao u novi, Majevički partizanski odred. On je tada imao preko 300 boraca. I Šesta brigada je ojačala. U njene bataljone stalno su pridolazili novi borci. Krajem novembra obrazovan je i Peti (prateći) bataljon. U četničkim štabovima i magazinima zaplijenjeno je, pored ostalog, dosta eksploziva i diverzantskog materijala koji su saveznici u septembru avionima doturili četnicima na Majeveci, zatim telefona i poljskog kabla koji su četnicima dali domobrani. To je omogućilo da se formiraju i opreme minerska četa i vod za vezu, koji su s minobacačkom i mitraljeskom četom obrazovali Prateći bataljon.

Narod na Majeveci i u Semberiji je odahnuo. I u selima koja su bila oslonac Keroviću, Bižiću i drugim četničkim komandantima počinjalo je triježenje. Ono je nastalo koliko s porazima četnika, toliko i s postupcima partizana i partizanskih štabova. Krstareći

majevičkim selima partizanske se jedinice nisu ponašale kao bahati pobjednici, već isto onako brižljivo i pažljivo kao i ranije, kada je Šesta stigla na Majevicu. To je zbunjivalo poneke ljude i tjeralo ih na razmišljanje, jer su očekivali drugo.

»Čudna ste vi vojska. Jedete šta vam se da, spavate će vam se odredi, ne svetite se civiljima ko no što se svetijo vojvoda poslije Vukosavaca«, govorio je jedan starac u selu Rastošnici desetini boraca iz Šeste brigade koje je odbornik doveo njemu na konak. »Ratko i Kurjak su s vojskom ošli s Majevice«, nastavljao je starac, »a narod je osto. Šta je kriv nečiji otac što mu je sin ošo s Kurjakom? Zašto da plaća malom, zašto po njegovim leđima i, da prostite, po stražnjici — po pedeset štapova? A vi, djeco, dođoste, pitate me za mog sina. Ja vam reko da je neđe tamo — a vi ništa, niti mi uzeste kravu, ni prase, niti me zulumiste. Siroma sam. Pitaju me: možeš li, stari, dati pet kila kuruza? Mogu — velim. Dao sam trideset...«

Ovakvi i slični razgovori, monolozi ili razmišljanja ljudi, preslišavanja pred svojom sviješću i savješću, razgovori sa susjedom vodili su se tih dana u mnogim selima. Seljake je duboko dojmilo to što su vidjeli i doživjeli. Četnici su im govorili o partizanima kao ustašama, koljačima, pljačkašima, bludnim ljudima koji spavaju sa svojim sestrama, koji ništa ne poštuju, kojima ništa nije sveto. A sve je bilo suprotno. Svi četnici zarobljeni na Maleševcima i na drugim mjestima su pušteni, sem dvadesetak zločinaca koji su izvedeni pred sud. Ta masa zarobljenika razmišljala se po selima, a oni sa Trebave krenuli su svojim kućama i prenijeli glas o partizanskoj sili kojoj ne može niko stati nakraj i o partizanskoj pravdi i postupku kome nema ravna. Nakon susreta s razoružanim Trebavcima, 1.200 četnika s Ozrena koji su pošli u pomoć četnicima na Majevici okrenuli su nazad, zaplašeni i pokolebani.

U takvoj situaciji, pošto je skršena vojna snaga četnika, koji su bili njihov važni oslonac na Majevici, Nijemci su sa svoja dva i osam domobranskih i ustaških bataljona krenuli u napad na partizane. Glavni štab i štab Šeste brigade su preko mreže partijskih organizacija po gradovima i selima blagovremeno bili obaviješteni o prikupljanju neprijateljevih trupa, o tome da se priprema ozbiljnija ofanziva. Još krajem novembra stigli su i kuriri iz Birča s vijestima da su tamo upali četnici, zauzeli Šekoviće, i da se Birčanski odred, bez pomoći brigade, ne može u zimsko vrijeme uspješno nositi s njima. To je presudno uticalo na odluku: da se partizanske snage privremeno povuku s Majevice u Birač.

Neprijateljeve kolone su 15. decembra krenule u koncentrično nastupanje. Brigada i odredi bili su tog dana u selima bliže grebenu Majevice. Sutradan je neprijatelj produžio da obrazuje obruč. Ispred njegovih kolona odjekivale su eksplozije artiljerijskih granata i minobacačkih mina. Pred veče se zažarilo nebo ispod Majevice. Nijemci su zapalili selo Donju Trnavu, koje je od početka ustanka i u najtežim danima četničke strahovlade bilo uvijek siguran oslonac partizana. Planule su pojedine kuće i u Koreniti i u još nekoliko sela. Trećeg dana ofanzive brigada i odredi našli su se na uskom prostoru oko sela Rožaja i Romana, ali su uspješno odbijali sve nasrtaje ustaških, njemačkih i domobranskih bataljona, jer je odlučeno da se s tog mjesta, čim padne noć, krene u proboj prema Birču.

Noć je prekinula borbu. Na neprijateljevim položajima su planule vatre i, kao na kakvom poligonu ili reljefu, ocrtale polukrug kojim su obuhvaćeni partizani. I dok se obrazovala duga kolona Šeste brigade i Majevičkog odreda, na Rožajskoj kosi su partizani potpalili mnogobrojne vatre. One su ostale da gore, a kolona je krenula kroz tamnu noć prema dolini Spreče. I kad se već razdanilo, na širokom frontu je izvršen napad na neprijatelja na drumu Tuzla—Zvor-

nik u rejonu sela Capardi. Misleći da se partizanske snage nalaze u obruč daleko, sa sjeverne strane grebena Majevice, domobrani i četnici u Spreči bili su potpuno iznenađeni. Brigada je bez velikog otpora zauzela nekoliko uporišta i u njima zarobila, ranila i ubila blizu stotinu domobrana i zaplijenila 7 puško-mitraljeza i oko 90 pušaka. Sutradan se s Majevice u Birač probio i Sremski odred.

Nijemci i ustaše su, kao i obično, zbog neuspjeha iskaljivali svoj bijes na narodu. U selu Rastošnici utjerali su u jednu kuću blizu stotinu žena, staraca i djece, izrešetali kuću mitraljezima, a onda je zapalili.

Majevice je ostala bez partizana. Ali je Šesta brigada i poslije povlačenja u Birač bila prisutna na njoj. Četnici se nisu mogli srediti i organizovati. Kada se skupila jedna njihova grupa i sredinom januara 1943. pošla selima da traži partizanske ranjenike, jedna partizanska četica, sastavljena od političkih radnika i prezdravljenih boraca Šeste brigade, protjerala je tu grupu iz Semberije. Narednih dana ona je jačala i do početka februara prerasla u bataljon, koji je ušao u sastav Majevičkog odreda.

OPET U BIRČU

Kada su Šesta brigada i Majevički odred pod borbom prelazili drum Tuzla—Zvornik, četnici su, istog dana uveče, bjegom napuštali Šekoviće, nemajući vremena ni da potovare sakupljenu pljačku.

U ranu jesen 1942. godine Birač je bio jedina slobodarska oaza u istočnoj Bosni. Početkom novembra je Romanijski četnički korpus, sa oko 1.000 boraca, krenuo da je pokori. Osamljeni Birčanski odred bio je nejak da spriječi upad uljeza. Povukao se u okolne šume i iz njih, koliko su mu mogućnosti dopuštale, nastavio borbu. Najčešće je vršio prepade, postavljao zasjede i napadao manje četničke jedinice. U jednom takvom prepadu likvi-

dirao je i komandanta jedne četničke brigade. Četnici su zaposjeli sela, u kojima su ostali žene, djeca i starci, i nastojali da narod privuku na svoju stranu.

»Istočna Bosna je očišćena od komunista. Brigadu smo uništili na Majevici. Ono što je od nje ostalo — pobjeglo je preko Save«, govorili su po selima i pozivali narod, a preko njega i partizane, da pođu njihovim putem.

Ljudi su sa zebnjom slušali te priče, šutjeli, skrivali ono malo zlehude ljetine koju su prikupili s tankih njiva, tjerali stoku u šume i potoke i održavali vezu s odredom i odbornicima koji su ostali u selima ili se krili oko njih. Nekoliko puta su četničke patrole tjerale narod na zborove. Govorili su četnički komandanti, prijetili. Ali je Birač ostao nepokolebljiv. Četnici su batinali ljude i žene, pljačkali sve što su nalazili i pobili više od 30 ljudi, uglednih domaćina koji su se riječju i djelom otvoreno i prkosno suprotstavljali njihovim nasiljima i pokušajima. Žene u selu Brancima su im govorile u lice:

»Isti ste ko ustaše, prokleti bili«.

Topovska grmljavina oko Capardi donijela je glas: »Ide brigada«. On je išao ispred Šeste onim nevidljivim, ali brzim i sigurnim vezama kojim se sve vijesti brzo i pouzdano šire po raštrkanim bosanskim selima. Žene i starci izlazili su iz kuća i slušali odjeke daleke borbe. Kad se sve stišalo i kada su se četnici počeli komešati, Birač je bio siguran da su pristigle vijesti tačne. U odredu i u selima je zavlдало radosno uzbuđenje. Na nogama su bili svi: članovi Partije, skojevci, odbornici i žitelji sela.

Kada su Šesta i Majevički odred naišli u koloni, koja se otegla gotovo deset kilometara, ljudi naćikani tu i tamo duž puta su klicali: »Živjela Šesta«, »Živjela naša brigada«, »Živjeli proleter!«. Pioniri, »naoružani« drvenim puškama i formirani u čete i odrede, pjevali su partizanske pjesme, žagorili. Mno-

gi ljudi su prilazili koloni, rukovali se s rukovodionicima i borcima koje su znali, grlili ih i pitali za zdravlje.

»Naši drugovi, naši mili, bog vas pomogo«, žene su sa suzama radosnicama blagosiljale partizane.

Išla je kolona tako više od dva sata. Borci Šeste, koji su ljeto proveli u Birču, vjerovali su u ove ljude koji su u najtežim danima ustanka ostali vjerni slobodi. Ali, ipak, nisu očekivali tako spontani, prostodušni i topli doček, nisu očekivali toliko ljudi oko puta na kom je kolona razgazila mokri snijeg. Bili su duboko dirnuti i tako radosni kao da su se poslije dugog i teškog puta vratili najbližima. Takav je doček duboko dirnuo i Četvrti bataljon.

Pred veče, kad su se jedinice rasporedile na konačište po okolnim selima, sve je dočekala ona pažnja koju čovjek spontano ispoljava prema svom najdražem. Žene su same iznosile borcima po pregršt oraha, suvih šljiva, jabuka i drugih ponuda.

U selu Mrkajićima, gdje je bila raspoređena jedna četa Trećeg bataljona, domaćin je, kad su se borci raspremili, donio plošku rakije.

»Ajde, bog vas poživio«, nazdravio je i ponudio borce.

Oni su prihvatili, zahvalili se i njemu i Birču, nazdravili domaćinu i domaćici. Kad je ploška obredila sve, domaćin je ponovo nudio borce:

»Imam ja toga jošte. Dušmani kod mene nisu našli ništa. Zito i mal sklonijo sam u šumu, rakiju u pljevu... Uzmite... Ono juče, kad ću da idete, reko' mojoj staroj: baš ću onog šaronju, prasca, ima sto kila, dati našoj brigadi. Eno ga se šuri — biće za večeru... Ko no mislim, nako, da vam učinim čast što ste jopet došli... «

Tako je bilo u svakoj birčanskoj kući. Iskrena ljubav koju su ljudi ispoljavali prema brigadi okrep-
ljivala je ratnike i bila najljepša nagrada za sve ono što su davali u tim teškim ratnim danima istočne Bosne.

SJEME SLOBODE NIJE ISKOPNJELO NA ROMANIJU

Brigada je ostala u Birču devet dana. Glavni štab je odlučio da ona krene na Romaniju i razbije tamošnje četnike, a da Sremski i Majevički odred, pošto se odmore, zajedno s Birčanskim odredom preduzmu akcije na okolna neprijateljeva uporišta i četnike.

Rano izjutra 27. decembra krenula je Šesta na taj zadatak. Pošla je već poznatim strmim stazama uz Milan-planinu, koje su sada bile zavijane dubokim snijegom, i dalje preko Malog Polja i pruge Han-Pijesak—Olovo. Svukud, kao i ljetos, pustoš, ali sada prekrivena bijelim prekrivačem koji je skrivao zagaravljene zidove i temelje popaljenih kuća. Tek ponegdje bi se gdje je nekad bilo selo vidjela prtina i dim iz koliba koje su ljudi u nevolji napravili uz zid popaljene kuće ili štale.

Poslije drugog dana marša i kratkog predaha brigada je produžila pokret noću da bi iznenadila četnike. Studen je stegla, drveće je puckalo, a dah se pretvarao u inje po licu, bradi i obrvama. U nijemim, promrzlim kolonama s nestrpljenjem se očekivala borba da se tijela raskrave. Ali kad su se bataljoni razvili oko sela gdje je trebalo da budu četnički štab i jedan bataljon, vidjelo se, poslije kratkog puškaranja, da su četnici nestali, jer su bili obaviješteni.

Brigada je htjela borbu, željela da u sudaru, u okršaju s izdajnicima vrati Romaniju na put ustanka. Njenih pet bataljona, 900 boraca punih samopouzdanja, nisu se nimalo kolebali iako su oko sebe imali tri puta više četnika. Osam dana je krstarila Šesta romanijskim bespućem, probijala se kroz smetove i mećave, upadala u sela bliže Sarajevu, ali borbu četnicima nije mogla naturiti.

Nekoliko puta ih je zaticala u selima, ali su oni, poslije kraćeg puškaranja, nestajali u šumama i iz

njih vršili prepade na kolone u pokretu ili na jedinice kad bi se razmjestile na konačište. Samo su se jednom prikupili i preduzeli napad. Ali kada su svi bataljoni Šeste uvedeni u borbu, oko 1.500 četnika brzo se povuklo.

U svakom tom prepadu je bilo gubitaka. Za osam dana je Šesta imala blizu stotinu ranjenih, poginulih i oboljelih. I četnici su imali velike gubitke. Osjećajući brzo i odlučno reagovanja partizanskih jedinica, njihovu udarnost, nisu se usudivali da prihvate odsudnu borbu, već su se služili prepadima, zasjedama i drugim oblicima borbe koji su zamarali brigadu. Borci su bili ogorčeni.

»Znaju naš zanat«, govorili su jedni.

»Kako ne bi znali — u partizanima su ga naučili«, odgovarali su s gorčinom drugi.

Najteže je bilo to što je narod bježao ispred brigade. Oni što su ostajali na svojim ognjištima ili se vraćali kućama bili su nijemi, namrgođeni, zaplašeni. Mnogi borci su se pitali kako je moguće da ljudi koji su bili partizani od prve ustaničke puške do proljeća 1942. tako okrenu list.

»Sirotinja, golje, nejma šta jesti — a tako se bore ko da su buržuji.«

»Zavedeni, prevareni i zaplašeni su to ljudi«, objašnjavali su komunisti.

»Jedni, manji broj njih, plaše se kazne za izdaju koju su proljetos učinili; oni se ne mogu i ne smiju vratiti; drugi se boje četničkih crnih trojki, batina; trećima je dosta i borbe i ustanka, jer ovako, pod kokardom, ne moraju ratovati, liti krv, a Švabe i ustaše daju im fasung i zaradu na sječi šume; četvrti... «

U toj tmurnoj atmosferi najednom je neočekivano bljesnula slobodarska Romanija. U selo Viso-

jevicu, petnaestak kilometara od Sarajeva, jednog su dana stigle dvije čete partizana s Glasinca.

Glas o pohodu Šeste na Romaniju prošao je selima. Dio partijskog aktiva, koji se, da bi ostao na svom terenu, morao skloniti u zemunice, odmah je obaviješten o njenom dolasku. Odlučeno je da se okupe partizani iz najbližih sela i krenu do brigade. Oko 110 boraca Romanijskog udarnog bataljona, koji se u proljeće 1942. sa Zelengore probio na Romaniju, povadili su skriveno oružje i municiju i krenuli na zborišta. Svrstani su u desetine, vodove i čete, kojima su još ranije bili određeni komandiri i politički komesari, i krenuli kroz mećavu ka brigadi, za koju su čuli da se nalazi negdje prema Sarajevu. U odjeći koju seljaci nose na Romaniji, umotanih glava u crvene šalove, ispod kojih su se vidjeli samo usta, nos i oči koje su plamtjele radošću, ti ljudi su, čili kao košute, bez znakova umora, iako su prevalili dug put, došli svojoj brigadi.

Bio je to radostan trenutak. Sjeme slobode koje je Partija posadila u ove krajeve nije nestalo, nije iskopnilo, već je uhvatilo duboki korijen. Popaljeni, opljačkani i izmrcvareni Glasinac, ukliješten između ustaških posada na Sokocu, Podromaniji i na putu ka Rogatici i četničkih bataljona svud okolo, — živio je, borio se i vjerovao u slobodu koju donosi ustanak. U njegova sela — koja više nisu bila sela nego popaljene zidine oko kojih su ljudi svijali svoja gnijezda, jer su morali živjeti — zalijetale su se ustaške satnije i bojne, četničke trojke, čete i bataljoni i njemačke kompanije, a ti ponosni ljudi su slušali savjete i poruke Gru je Novakovića, Vese Rackovića, Tome Đukića, Save Prede i drugih komunista, krili oružje, bježali ispred neprijatelja ili ga sačekivali i, kad je bilo moguće, savladali i razoružali ustašku ili četničku patrolu, ne prestajući nikad da vjeruju da će se na vrh gore Romanije opet zavijoriti crveni barjak ustanka.

VATRENO KRŠTENJE GLASINAČKOG BATALJONA

Ne mogavši nametnuti odsudni boj četnicima, Šesta se, pošto je bila opterećena velikim brojem ranjenika i bolesnika, uputila u Birač. Ubrzo za njom u Šekoviće su stigli Glasinčani. Priključena im je jedna grupa boraca iz okoline sela Milića koji su iz četnika prešli partizanima. Sredinom januara Šesta je dobila još jedan — šesti (Glasinački) bataljon.

Birač je tada bio krcat partizanskim jedinicama. Epidemija pjegavca se širila. Bolnica se povećavala. Čete su često išle na parenje rublja i uniformi, borci su se šišali, prali, kupali, ali pjegavac se neumoljivo širio. Srećom, bolest nije bila u težoj formi, pa je većina preboljevala.

Tih dana se saznalo da je okupator s ustašama, domobranima i četnicima počeo veliku ofanzivu protiv glavnih snaga Narodnooslobodilačke vojske u Bosanskoj krajini i Hrvatskoj. Radi rasterećenja Birča, koji nije mogao hraniti četrnaest bataljona i veliku bolnicu, i radi prenošenja borbi na područje Majevice i Semberije, Glavni štab je odlučio da Sremski i Majevički odred krenu na Majevicu. Da bi se obezbijedila veza između Birča i Majevice, odlučeno je da se zauzme neprijatelj evo utvrđeno uporište u selu Capardima, na koje su se naslanjali vrlo nasrtljiva legija i četnici iz okolnih sela.

Za napad na Caparde i okolna uporišta upućeni su, 25. januara, Šesta i sva tri odreda. Poslije izvršenog zadatka, Sremski i Majevički odred trebalo je da krenu na Majevicu. Na najtvrdi dio uporišta određen je, zajedno s Prvim i Drugim bataljonom, i Glasinački bataljon.

U tamnoj januarskoj noći krenule su partizanske kolone. Glasinčani su bili uzbuđeni. Još na Romaniji, kada su se sastali s brigadom, s njom su vodili borbu protiv četnika. Ali večeras prvi put kao

bataljon polažu pravi borbeni ispit. Šljapkajući otkravljenim i blatnjavim putem, išli su i u sebi nosili riječi koje im je pred polazak uputio komandant bataljona Marko Ećimović:

»Sada ste brigadiri. Nemojte da se obrukamo«.

Nekoliko bljesaka raketa u dolini, koja se nejasno nazirala, rijetki pucnji i kratki rafali držali su bataljon u borbenom iščekivanju. Najednom je

vodič šapnuo:

»Tu smo, još malo pa će rovovi«.

Bataljon se nečujno razvio. Očekivao je da su tu, pored njega, negdje u mraku, Prvi i Drugi bataljon, ne znajući da je sam i da ti bataljoni nisu mogli, kako je bilo predviđeno, pregaziti Spreču, neočekivano nadošlu od snježnih voda. Već je dolje, na kosama desno, počela borba. Bataljon je jurnuo na rovove. Puškomitraljezac Janko Soldar bio je među prvima. S nekoliko rafala pročistio je rov i natjerao desetak domobrana da se predaju. Ali stotinjak metara dalje, preko ceste, bile su haubice. Bljesci eksplozija i zvižduk bezbrojnih kuglica karteča i mnogobrojni rafali zaustavili su usamljeni bataljon u zauzetim rovovima.

Omladinci iz Druge čete Biba Beatović, Mile Jolović i Mirko Marić pokupili su od svojih drugova po nekoliko bombi i ispuzali iz rova.

Haubice su još jednom ispalile karteč. Bataljon nije pucao. Spremao se da iskoči iz rovova i krene na juriš. Gore, preko puta, grunule su bombe.

»Juriš, juriš, drugovi!« kliknuli su komandiri Desimir Pređa i Aleksa Mrakić.

Haubice su ćutale. Od njih se čuo glas:

»Ne pucajte, evo topova«.

Druga četa je izletjela preko puta. Bombaši su stajali kraj dvije haubice, oko kojih su ležali mrtvi domobrani, sanduci municije i desetak čahura. Sa svih strana je pucalo. Borba se razgarala. S kose ispred oglasila su se dva topa. Bataljon je pokušao da otvori vatru iz haubica, ali niko nije znao da

rukuje njima. Od šoka se neprijatelj oporavio i prešao u protivnapad. Blizu 800 domobrana i legionara krenuli su na 150 partizana. Ali bataljon nije ustuknuo. Dočekao je neprijatelja bombama i bliskom vatrom. Nastalo je kratkotrajno zatišje. Osamljen, bataljon nije mogao naprijed, ali nije htio ni nazad. Do pred zoru odbio je još nekoliko neprijateljevih napada i povukao se tek kada mu je naređeno.

Penjući se uz brdo, umorni od borbe, borci su upitno gledali komandanta.

»Nismo se obrukali, družo Marko.«

»Niste, drugovi.«

FON PAULUS NA POZORNICI U SEKOVICIMA

U zimu 1942—1943. godine snage ustanka u istočnoj Bosni su jačale, bujale. Ni pjegavi tifus, koji je iz jedinica izbacio preko 300 boraca, nije mogao ukočiti sve veći razmah borbi, koje su se gotovo svakodnevno vodile. Ali i u tim danima u jedinicama brigade vrio je život, smijeh, učenje i napregnuto interesovanje za sve što se dešavalo u zemlji i u svijetu. U tome su svaka četa i bataljon imali nešto svoje, osobeno. Treći bataljon je bio poznat kao »kulturni«. U njemu je bilo najviše đaka, studenata, intelektualaca i radnika koji su imali sklonosti za organizaciju horova, četnih sijela, za pripremanje i izvođenje priredaba čiji su programi bili ispunjeni borbenim pjesmama, recitacijama i skečevima. To se radilo i u ostalim bataljonima, ali je Treći u tome bio najaktivniji.

U to vrijeme bila je završena bitka kod Staljin-grada. Taj sudar džinovskih razmjera inspirisao je Miloša Popovića da ga već u jesen prikaže na partizanskoj sceni. U početku je to bio skeč sa dvije-tri slike. Kada su njemačke armije bile poražene i kada se njihov komandant fon Paulus predao Crvenoj

armiji, Popović je skeču dodavao nove slike i pretvorio ga u dramu.

U februaru snijeg se otopio. Noći su bile hladne, ali po danu je zubato zimsko sunce ipak bilo toliko toplo da je publika — partizani iz brigade i drugih jedinica i narod iz okolnih sela — mogla pratiti predstavu. Na livadi, kod Šekovića, postavljena je improvizovana pozornica: pod je bila sasušena trava, tri zida — šatorska krila. To je bila soba, štab — i maršala fon Paulusa i generala Crvene armije. Na sredini je bio sto prekriven nekakvom kartom, u uglu još jedan s telefonskim aparatom. Izmjenom slika ili zastava mijenjao se dekor pozornice, već prema tome ko je izlazio na nju. Glumaca je bilo desetak. Glavne uloge su igrali Duško Blagojević — fon Paulusa, i Miloš Popović — ruskog generala; ostale: Mišo Kovačević — radio-telefonistu, Mujo Imamović — baronicu Bezmozgovskaju, Camil Kazazović — bijelog emigranta Dolgonogova, Ksenija Radošević, Beba i Milena Marković — partizanke i borce Crvene armije, Franc Znidarčić, Ljubo Vodeb i drugi — oficire Vermahta i Crvene armije, partizane i četnike. Pred početak predstave svi su glumci pojedinačno izišli na pozornicu i predstavili se ulogama koje će igrati.

Miloš Popović je vješto napravio dramski zaplet upotrebom telefonskih izvještaja. U prvoj slici se pojavio Duško Blagojević u uniformi njemačkog oficira. Plav, zaglađene kose, s monoklom na desnom oku, ordenjem na prsima i ispod vrata, uvjerljivo je igrao fon Paulusa, koji, nadmen, samouvjeren, izdaje oficirima naredbe da se zauzme sad ovo, sad ono mjesto, da se okruži i uništi ova ili ona jedinica Crvene armije. Oficiri, utegnuti, kao kakvi mehanizmi su ponavljali te naredbe, a onda ih je telefonom prenosio telefonista. U isto vrijeme s tim ili poslije toga telefonom su stizali izvještaji da je zauzeto ovo ili ono mjesto, da je poginulo i zarobljeno toliko i toliko Rusa... Njemački oficiri su to non-

Šalantno primali i salutirali fon Paulusu, koji je oholo, gordo i s nehajnim izrazom zadovoljstva slušao to što mu je referisano. U gledalištu — tišina, napregnuta pažnja i bol na licu. Jednom se otelo:

»Majku vam vašu ... «

U drugoj slici — šareno društvo: njemački oficiri, bjeloruski emigranti, ustaše, četnici, slavi njemačku pobjedu. Baronica, već u godinama, namazana, uvija se oko njemačkog oficira. Oko njega skakuću i Dolgonogov i ostali. Svi u jedan glas govore, viču: »Kaput komunisti«, »Kaput partizani«, »Hajl Hitler«, piju, vesele se. Publika se smije, ruga baronici, Mehi Imamoviću, koji vrskavim glasom, mimikom i pokretima tijela vlada scenom i izmamљуje iz gledališta dobacivanja.

U trećoj slici — general Crvene armije, s velikom šubarom, crnim brkovima, živahan, oficiri crvenoarmejci, dvije-tri djevojke — borca. Priprema se ofanziva.

Poslije toga — opet fon Paulus nad stolom, njemački oficiri, telefon stalno zvoni, stižu izvještaji: Crvena armija probila front, zauzela ovaj ili onaj grad. Fon Paulus naređuje: zaustaviti, napasti, bombardovati, ali telefon neumoljivo zvoni. Stižu sve teže i poraznije vijesti. Fon Paulus se nervira, psuje, a kod oficira nestaje nadutosti; jedan pokazuje znake da bi želio pobjeći... Onda iza bine lupa, nekoliko pucnja i upadaju crvenoarmejci. Iz publike aplauz.

Posljednja, završna slika, međutim, ne može da počne. Na pozornici je šareno društvo: njemački oficiri, bjelogardisti, ustaše i četnici. Dvojica-trojica boraca guraju jednog magarca iz pratećeg bataljona na pozornicu. Između ušiju na čelu visi mu četnička kokarda. Gledalište u smijehu, a magarac, zaplašen tim neočekivanim prizorom, odupire se prednjim nogama i neće da makne.

»Đi, di, di«, viču borci i guraju magarca.

On stoji kao ukopan. Na kraju prilaze još dvojica i svi zajedno ga unose na scenu. U gledalištu — urnebes. Smiju se i izvođači.

»Pazi đikana«, dovikuje neko iz publike.

(»Đikan« je, u stvari, toga trenutka postalo novo ime za četnike, koje su prihvatili i narod i partizani u istočnoj Bosni, Sremu i drugim okolnim krajevima.)

»Ukrutio se ko vojvoda na paradi.«

Na kraju, završna slika se završila bijegom Nijemaca, bjelogardista, ustaša i četnika ispred partizana.

Gotovo puna dva časa je trajala predstava. Njome se željelo da se i na ovakav način prikažu i iznesu krupni događaji koji su plijenili pažnju naroda i boraca. To kazivanje govorom i glumom bilo je svojevrsno i vrlo efikasno političko obraćanje gledaocima, kojima je na taj način otkrivena unutrašnja logika pojedinih važnih događaja i procesa koji su se zbivali i razvijali pod dejstvom svjetskog rata i, posebno, naše, jugoslovenske revolucije. Godine 1942. i kasnije Šesta brigada je više puta davala pojedine činove Čapekove drame »Mati« i skečeve »Cestar Mujo«, kojim se objašnjavalo kolebanje i opredjeljivanje Muslimana na stranu narodnooslobodilačkog pokreta, »Kralj Lir«, »Kraljević Marko« i druge, kojima su razobličavani ustaše, četnici i drugi izdajnici. Svi ti skečevi su stalno aktuelizirani, pojedine slike su mijenjane, proširivane, skraćivane ili zamjenjivane drugim. Tu sudbinu je doživio i skeč »Fon Paulus«. Izvođen je više puta u proljeće, ljeto i jesen 1943. godine. Od skeča je prerastao u dramu koja nije bila lišena umjetničke transformacije pojedinih događaja, ličnosti i ljudi. Zbog toga je dugo i ostala u sjećanju i boraca Šeste brigade i naroda u Birču, na Romaniji, Majeveci, Semberiji i Posavini.

JOS JEDAN PORAZ ČETNIKA

Poslije napada na Caparde Sremski i Majevički odred su produžili na Majevicu, a Šesta brigada i Birčanski odred vratili se u Birač. U sastav Šeste ušao je bataljon Birčanskog odreda kao njen Sedmi bataljon; na mjesto njega u odred uje odmah formiran novi bataljon. Tih dana je radio-stanica »Slobodna Jugoslavija« objavila direktivu druga Tita da sve jedinice NOVJ širom Jugoslavije predu u napade na neprijatelja u svojim rejonima kako bi olakšale borbu glavnim snagama NOVJ u Bosanskoj krajini i Hrvatskoj, na koje je neprijatelj preduzeo ofanzivu. Radi toga je Šesta uputila svoj Drugi bataljon na prugu Han-Pijesak—Olovo i u prvoj polovini februara napadala na više neprijateljevih uporišta u selima Kalesiji i Prnjavoru, iz kojih je legija stalno ometala veze Birča s Majevicom, i na drumu Kladanj—Tuzla.

Februar je bio na izmaku. Približavalo se proljeće. U Birču su bili Šesta i Birčanski, a na Majevisi — Sremski i Majevički odred. U Semberiju su tih dana počele da pristižu kolone novih boraca iz Srema, za popunu odreda, i kolona kola s hranom (žitom, »baziranim mesom«, slaninom, grahom). Ishrana jedinica, bolnica i naroda u Birču i na Romaniji bila je i ranije, a posebno u kasne zimske i u prolječne mjesece, velika teškoća ustanka u istočnoj Bosni. Zbog toga su Sremski i Majevički odred, kad su pošli na Majevicu, pored ostalog dobili zadatak da do planinskih sela na Majevisi dopreme transport hrane za Birač. Radi osiguranja transporta, koji je prenošen na blizu 200 tovarnih konja, upućena su na Majevicu dva bataljona brigade (Glasinački i Birčanski). S njima je krenuo i Četvrti (Sremski) bataljon, koji je iz sastava Šeste brigade vraćen u sastav Sremskog odreda.

U istočnoj Bosni su njemačke i ustaško-domobranske trupe bile u defanzivi. Glavna njihova paz-

ili

nja je bila usredsrijeđena na to da održe dolinu Spreče i da s juga zaštite Tuzlanski basen od partizanskih snaga koje su ga ugrožavale.

S planinskih visova u istočnoj Bosni, sve do Birča, čula se s vremena na vrijeme daleka grmljavina teških borbi u dolini Neretve i na Ivan-sedlu. U jedinicama su se s uzbuđenjem pratile vijesti »Slobodne Jugoslavije« o oslobođenju gradova i o uspjesima divizija NOVJ. Onog dana kada su Nijemci s ustašama i domobranima prodrli iz Sarajeva u Konjic, 22. februara, »Slobodna Jugoslavija« je među vijestima prenijela i poruku da »drug Iso odmah s drugovima dođe tamo gdje su se Fići smrzle noge«. Glavni štab je shvatio da ta poruka znači da se Šesta brigada prebaci na Igman. Ali tu poruku su dešifrovali i Nijemci i četnici. Kad su kuriri iz Birča krenuli na Majevicu s naređenjem da se bataljoni Šeste i Majevički odred hitno vrate, u isto vrijeme je i Romanijski četnički korpus počeo da prikuplja svoje jedinice za napad na Šekoviće.

Dva-tri dana kasnije izviđačka služba brigade je otkrila prikupljanje četnika na Romaniji. Stigla su, međutim, i obavještenja da će u napadu na Birča učestvovati i Nijemci i domobranske jedinice od Tuzle i iz doline Spreče. Odlučeno je da se neprijatelj dočeka, pa kad se po borbi jasnije vide njegove snage i namjere, onda da se utvrdi šta treba raditi.

Oko 2.000 četnika su krenuli u napad 2. marta. Njihove dvije kolone su nastupale s jedne i s druge strane Drinjače. Išle su pipavo, oprezno. Pred njima su bili samo Drugi i Treći bataljon. Oni su, kako im je bilo naređeno, pružali otpor i lagano se povlačili. Približavala se noć. Borba je jenjavala. Na položajima koje su zauzeli četnici dizali su se stubovi dima. Palili su sijeno, štale i pokoju kuću. Narod se sa stokom povlačio ka Šekovićima. U dolini Spre-

če i od Tuzle bilo je mirno. Neprijatelj nije nastupao.

Glavni štab i štab brigade su zaključili da napadaju samo četnici i odlučili da ih puste dublje dolinom Drinjače i onda unište. Sutradan, kada su se s Majevice vratili Glasiński bataljon i Majevički odred, u toj odluci oni su se još više učvrstili.

Četnici su zorom produžili napad. Išli su odlučnije i napredovali više. Pred veče su se sasvim približili važnim i jakim položajima. Ali protivnapadima ubačenih rezervi — na lijevoj obali Trećeg bataljona Majevičkog odreda, a na desnoj Birčanskog odreda i Trećeg bataljona brigade, zaustavljeni su i odbačeni. Noć je prekrila poprište borbe. Odsjaj vatri obilježavao je položaje. Na tri do četiri kilometra od Šekovića bili su četnici. Izgledalo im je da su nadomak cilju. A upravo su bili pred porazom. Ušli su toliko duboko u dolinu Drinjače koliko su Glavni štab i štab brigade željeli.

Bilo je planirano da Treći i Šesti bataljon u pola noći krenu u napad kosama uz desnu obalu Drinjače i da pred zorom izbiju na prelaze preko rijeke ispod Milan-planine. Rano ujutro trebalo je da pređu u bočni napad Glasiński (koji je nešto ranije preimenovan u Četvrti) bataljon brigade i Treći bataljon Majevičkog odreda i da nabace četnike na onaj dio Drinjače koji će posjesti Treći i Šesti bataljon. Bio je to dobro i realno planirani boj koji je trebalo da slomi kičmu i četnicima sa Romanije. "

Ali slučaj je htio da se to ne desi. Brigadni kurir, koji je do tada ko zna koliko puta i po nepoznatim krajevima stizao na vrijeme kamo je bio upućen, ove noći je zalutao i tek pred svanuće donio zapovijesti štabovima Trećeg i Šestog bataljona. Uništenje više nije bilo moguće.

Kad je svanulo, kroz bukovu šumu Javornika, koja je tog jutra bila tiha i nijema, krenuli su Glasińci, a iza njih Maječani. Izbivši na kosu iznad

duge livade, ugledali su na 300—400 metara ispred sebe, do same ivice šume, četničke jedinice postrojene kao na kakvom poligonu. Glasinčani su otvorili vatru. Ta postrojena masa raspršila se kao jato ptica — na sve strane. Ali nagon samoodržanja većinu je pokrenuo u šumu, jer na goloj prostranoj livadi bilo je malo izgleda da se preživi. Ti koji su uletjeli u šumu krenuli su pucajući uz kosu. Glasinački bataljon, koji se već bio razvio, dočeka ih je sasređenom vatrom. U šumi su se čuli truba koja je svirala juriš, pištaljke i povici. Glasinčani su čuli i, iza debelih stabala, gađali i one u šumi i one koji su bježali livadom. Uto se desno razvio i Majevički bataljon, otvorio vatru i zajedno s Glasinačkim krenuo niz kosu. Iz šume je najednom nastao bijeg. Masa četnika, sad nešto razređenija, jurnula je bezglavo nazad, preko livade i šumaraka ka Drinjači. Mrtvi i ranjeni, oko njih pobacano oružje, torbe, rančevi, gunj evi, šubare, oboreni konji — išarali su livadu. Bataljoni su krenuli za onima koji su bježali. Bila je to prava trka, u kojoj su razbijeni četnici bili brži, jer štabovi i komande četa oba bataljona nisu mnogo ni požurivali svoje jedinice pošto su računali da su četnici u klopci i da će naletjeti na bataljone na Drinjači.

Ali naprijed, na Drinjači, nije pucalo. Borba se vodila daleko lijevo. Glasinčani i Majevčani «u goneći četnike izbili nadomak Drinjače. Tek tad su na njih četnici pripucali. Dalje na rijeci, koja se tu jedva mogla gaziti, krkljanac: konji, prevrnuti tovari, četnici koji su tražili spas na drugoj obali i u šumovitim padinama planine. Prednji dijelovi bataljona izbili su na obalu i otvorili vatru. Voda je ponijela dosta onih koji su se našli u rijeci.

Izletjevši među prvima na Drinjaču, Pero Korić, zamjenik komandanta brigade, odmah je po kuriru poslao izvještaj štabu, u kome je lakonski javio:

»Četnici razbijeni u tri... materine. Broj mrtvih, ranjenih i poginulih izdajnika javiću kad dobijem izvještaje od bataljona«.

Borba je prestala. Bilans je bio porazan za četnike — preko 200 mrtvih, ranjenih i zarobljenih. Brigada i ostale partizanske jedinice imale su 26 mrtvih i ranjenih partizana. Ujedno — to je bio i posljednji napad istočnobosanskih četnika s jačim snagama do kraja rata.

U USTAŠKOM UPORIŠTU

Poslije dvodnevnog predaha brigada je, pojačana Trećim bataljonom Majevičkog odreda, krenula na Romaniju s ciljem da se prebaci na Jahorinu i dalje prema naređenju Vrhovnog štaba. Čim se kolona popela na Milan-planinu, kišu, koja je do pod sam plato dosadno sipila, zamijenile su pahuljice snijega, koje su tanko prekrile stari, neotopljeni snijeg, zaprljan suvarcima, korom i pocrnjelim lišćem što su ga vjetrovi skinuli s drveća.

Na Malom Polju snijeg je presjekao leden vjetar, koji je duvao na mahove. Kad bi se stišao, čuo bi se mukli odjek daleke artiljerijske kanonade i bombardovanja u dolini Neretve. Brigada je iz radio-vijesti znala da se tamo vodi velika bitka. Borcima i komandama četa još nije bio saopšten krajnji cilj pokreta. Čuvalo se to obavještenje najviše zbog toga da bi se prikrile namjere. I kada je uveče 8. marta saopšteno da se ide u napad na ustaše u selima Kramu i Zljebovima, u jedinicama se mislilo da je to početak opšteg čišćenja Romanije od raznih neprijateljevih jedinica. Tim napadom se, međutim, namjeravalo da se brigada što bolje opremi municijom, jer su se očekivale veće borbe na putu u susret jedinicama NOVJ koje su prodirale iz doline Neretve.

Ali toga dana u Kram je stigao 22. ustaški bataljon. Kad se krenulo u napad, iz sela Visočnika, to se nije znalo. Napadala su tri bataljona brigade (Prvi, Drugi i Šesti) i Treći bataljon Majevičkog odreda.

Mraz je stegao. Snijeg je škripio pod nogama. Vodiči, koji su dobro znali i put i svaku kuću u Kramu, uveli su Prvi i Drugi bataljon u uporište a da ih ustaše nisu primijetile. Dva druga bataljona razvijala su se s jedne i s druge strane sela.

Ispred drvene barake, nedaleko od pilane, pocupkavao je ustaša na straži. Kad mu se Prva četa Prvog bataljona približila cestom od Sokolca, on je viknuo:

»Stoj, tko ide?«

»Ustaše«, odgovorio mu je Mihailo Bjelaković.

»Prolazi«, naredio je nehajno.

Četa je krenula i kada je stigla do stražara, dvojica boraca su ga šćepala i nečujno likvidirala. Stražar na kosi, na kojoj su bili rovovi i bunker, ništa nije primijetio. Čete su krenule prema zgradama i barakama gdje su bile ustaše i odvojile desetine koje će upasti unutra ili ubaciti bombe.

Većina Treće čete je pošla ka pilani. Jedna desetina je ušla na velika vrata. Unutra je gorjela furuna. Oko nje je spavalo mnogo ustaša. U tom trenu je zapucalo. Ustaše u pilani su se trgle. Ali se istog časa na njih sasula kiša kuršuma. U tmini prostorije nastala je gužva. Pucalo se, tuklo kundačima, nogama i hvatalo ukoštac.

U susjednu kuću uletio je s grupom boraca Muhidin Šahinpašić. U tom trenu je neko spolja ubacio bombu u sobu punu ustaša koje su se već bile prihvatile oružja. Bomba je planula među samim ustašama, koje su svojim tijelima zaklonile partizane. Jauke ranjenih ustaša i povike partizana — da ne pucaju, borci napolju nisu čuli. Još jedna je bomba uletjela u sobu, eksplodirala i zapalila slamu na ležajevima. Iz druge sobe jurnule su ustaše u

gaćama i košuljama u predsoblje. U tijesnom prostoru nastalo je rvanje. Ni ustaše ni partizani nisu mogli pucati. To je trajalo nekoliko minuta, dok gusti dim nije istjerao i jedne i druge napolje.

Slično je bilo i u jednoj baraci. Pošto je na nju otvorena vatra, u hodnik je upala grupa boraca. Među njima se našlo desetak ustaša. Desimiru Tripkoviću je jedan otrgnuo pušku. Desimir je ispod opasača izvukao njemačku bombu kliparu i njom tresnuo ustašu po glavi. Lupio je još jednog. Osjetio je da se poklopac na ručici odvrnuo i u magnovenju je povukao kanap. Tek tada mu je kroz mozak kao munja sinulo da ne smije da aktivira bombu. Ali bilo je kasno. Stigao je samo da povuče: »Drugovi«, i da je baci naprijed u tamu. Tek što je izletjela iz njegove ruke, eksplodirala je. Osjetio je toplinu po licu i nekako izbauljao iz barake napolje...

Čim je zapucalo oko pilane, baraka i zgrada na zapadnoj strani sela, gdje je napadao Prvi bataljon, pucnjava se za tren proširila na sve strane sela. Sa kose, iz rovova i bunkera, oglasili su se ustaški mitraljezi. Kod Drugog bataljona, koji je krenuo kućama gdje je trebalo da bude ustaška komanda, nekoliko puta su grunule salve bombi. Ali odgovora na njih nije bilo. Kuće su bile prazne. Pred veče su se ustaška komanda i jedinice preselile u kuće ispod rovova.

Ustaški bataljon koji je stigao prethodnog dana na prve pucnje se uzbunio, prihvatio borbu iz kuća u kojim je konačio i uputio svoje jače snage na kosu iznad puta gdje su bili rovovi i bunker. Čete Prvog i Drugog bataljona, koje su takođe, čim je počela borba, krenule ka kosi i rovovima, našle su se u unakrsnoj vatri. Ustaše su ih dočekale i iz rovova i iz kuća. Prethodno su ispod rovova zapalile nekoliko plastova sijena, čiji je plamen pretvorio noć u dan. Do rovova ih je dijelilo, kako gdje, 200, 300 ili 400 metara čistine prekrivene sledenim snijegom. Nekolike čete, najbliže rovovima jurnule su i

zauzele dva bunkera. Ali juriš ostalih četa ustaše su zaustavile ubistvenom vatrom. Nakon prvog iznenađenja neprijatelj se brzo sredio i organizovao odbranu. Situaciju nije mnogo izmijenilo ni zalaganje Šestog bataljona brigade i Trećeg bataljona Majevičkog odreda. I pred njima je bila čistina, bunker i rovovi kojima je bilo teško prići. U samo svanuće štab brigade je organizovao novi koordinirani napad svih bataljona. Zauzeto je još nekoliko rovova i dva bunkera. Već do tada bataljoni su imali osjetne gubitke: oko 15 mrtvih i 30 ranjenih. Po danu se, bez novih žrtava, nije moglo dalje. Pošto je u ustaškom magacinu nađeno blizu 20.000 puščanih metaka i druge opreme, odustalo se od novog juriša.

Kad je sunce već odskočilo, stubovi dima digli su se iznad Krama; plameni jezici zahvatili su veliko stovarište drvene građe. Dim je zamračio nebo. Bataljoni su se izvlačili ka šumi. Desetkovane ustaške jedinice samo su pripucavale; nisu se usudile da iziđu iz rovova i pođu za njima.

OPET U ŠEKOVICE

Brigada i bataljon Majevičkog odreda imali su kratak predah u selu Sokolovićima. Već 10. marta su krenuli na prostoriju južno od drumu Rogatica—Sokolac. Nijemci su brzo shvatili cilj njihovog pokreta, ali pošto su im gotovo sve snage iz rejona Sarajeva bile angažovane u borbama u dolini Neretve, samo su u svojim izvještajima zabilježili da Šesta brigada ide u susret jedinicama NOVJ koje su već bile forsirale Neretvu. Ustaše i domobrani su, međutim, ocijenili da će brzo uslijediti napad na uporišta na željezničkoj pruzi i drumu u dolini rijeke Prače, pa su tamo uputili pojačanja i snabdjeli četnike municijom. Sve je to otkrila izviđačka i obavještajna služba brigade. Glavni štab i štab brigade su stekli utisak da se u dolini Prače nalaze jake

neprijateljeve snage i da brigada može upasti u klopku. Bilo je, sem toga, sasvim neizvjesno koje se i kolike neprijateljeve snage nalaze na putu dalje od Prače. I rukovodstvo se počelo dvoumiti: da li da brigada produži ka Jahorini ili da se vrati u Šekoviće? Vođene su duge diskusije. Ne krenuti dalje — značilo je ne izvršiti naređenje Vrhovnog štaba. A krenuti — pa možda doživjeti poraz? Teret odgovornosti je pritiskao sve. Ta dilema je trajala dva dana. Odlučeno je — nazad u Sekoviće.

Borcima je, međutim, tapkanje u mjestu izgledalo kao da se priprema napad na neko od okolnih uporišta. Nagađali su da bi to mogla biti i Rogatica.

»Vrijeme je da i mi počnemo zauzimati gradove«, govorilo se u batalj onima.

»Već je godina kako se motamo po selima i šumama.«

Ali kad su dvije kolone krenule i prešle preko i ispod planine Devetaka i produžile Podžepljem — bilo je jasno da se ide u Birač. Opet se u četama govorilo:

»Zemlja je okrugla — sigurno ćemo u Šekoviće.«

Krećući se prema Šekovićima, Šesta je uz put likvidirala nekoliko neprijateljevih uporišta na drumu Vlasenica—Drinjača, nedaleko od Vlasenice, i ubila i ranila preko 80 ustaša, žandara i legionara.

U šumarku iznad sela Milića, kada se borba okončala, Glasinčani su uhvatili ustašu, u uniformi, s puškom. Imao je oko devetnaest godina. Svezali su ga i povelili da se sasluša i poslije toga strijelja. Gledajući ga s prezirom, borci su ga počeli peckati, ismijavati:

»Mogo bi kod nas biti puškomitraljezac«.

»Bio bi ti dobar borac, partizan.«

Ustaša je ćutao. Borci su nastavili da mu se rugaju. Najednom im je odgovorio:

»Što me mrcvarite, što me vodite, zašto me ne strijeljate?«

»Nećemo mi tebe ubiti«, rekao mu je borac iz kolone.

Ustaša je osjetio ironičan smiješak i rekao:

»Hajde, bolan, znam ja: vi ubijate sve ustaše, ubijte i mene. Što me mučite?«

Kad je bataljon stigao na konačište, u štab su došli Milivoje Beatović, Rade Kosorić, obojica članovi Partije, i još nekoliko drugih boraca, koji su bili skojevci. Tražili su da se pusti ustaša i objasnili da je mlad, da je njihov komšija iz nekog muslimanskog sela na Romaniji.

»Šta, pustiti ustašu!?« viknuo je na njih Savo Pređa, partijski rukovodilac bataljona.

Oni su ostali uporni.

»Pustite ga, Savo«, govorio je Rade. »Ako i' se iljadu bori protiv nas — neka se bori i iljadu i jedan.«

Marko Ećimović, komandant bataljona, slušao je taj razgovor, nije se miješao.

»Ajte vi u četu, vidjećemo«, blagim glasom im je naredio.

Kad su borci izišli, Marko je predložio da se ustaša sprovede u štab brigade i javi šta borci traže.*

»I ja mislim ko oni, pa neka štab odluči«, rekao je Marko.

*** Politički komesar brigade Cvijetin Mijatović Majo prihvatio je prijedlog boraca Glasinačkog bataljona. Poslije rata, kada je grupa šestobrigadira išla ratnim stazama brigade preko Romanije za Birač, ispred jednog sela na Romaniji zaustavio ih je jedan čovjek i upitao Maju:**

»Druže Majo, poznaš li me?«

»Ne.«

»Ja sam onaj ustaša koga si pustio.«

Ispričao je dalje — kad se prijavio ustašama, tri su ga mjeseca držali u zatvoru, onda poslali u domobrane, iz kojih je pobjegao, jedno vrijeme se krio oko svoje kuće i 1944. godine stupio u partizane.

»Član sam Partije i sada sam sekretar zadruga«, rekao je na kraju i pozvao ih u selo.

Birač je, kao i uvijek, toplo dočekaio svoju brigadu. Tu je bio i Majevički odred. Pokrajinski komitet i Glavni štab su odlučili da se on preformira u grupu majevičkih udarnih bataljona, s ciljem da se ona kasnije proglasi za Prvu majevičku brigadu. U sastav grupe izdvojen je Drugi bataljon Šeste brigade, koji je preimenovan u Prvi bataljon grupe, zatim dio pratećeg bataljona, od koga je formirana prateća četa, i jedan broj kadrova za komande četa, štabove bataljona i štab grupe.

Na istom mjestu na kojem je u ljeto 1942. stajala postrojena Šesta brigada i slušala čin svog proglašenja, 25. marta 1943. su postrojena četiri bataljona Maječana... Istočna Bosna je tog dana dobila još jednu brigadu, koju je vrhovni komandant zvanično proglasio 11. aprila. U redove tih boraca koji su slušali naredbu i govore o proglašenju uzidani su dugi marševi i borbe Šeste i Sremskog odreda, uporni rad komunista i skojevaca s Majevice i Semberije i njihova vjera u borbu koju su vodili, čiji su dio bili...

Birač se radovao. Još jedna Titova brigada započinjala je svoj borbeni put iz njegovog srca — iz Šekovića.

NA SUTJESCI

SUSRET S GLAVNINOM

Otkako su, početkom marta, najureni četnici, u Birču je vladalo zatišje. Ljudi su to iskoristili da pooru i posiju. Odbornici su po selima organizovali mobe, a odred je po smjenama puštao borce kućama na tri-četiri dana da pomognu svojim. Treće ratno proljeće bilo je gladno i teško. Bio je 27. mart. Toplo sunce je izmamilo jedinice Seste brigade i grupe majevičkih bataljona u šljivike i šumarke. Dolje, u Sekovićima, cijelo jutro se dimila pekara. Oko nje se muvala komora. Sutradan su Šesta brigada i Grupa majevičkih bataljona krenule na Romaniju. Glavni štab je odlučio da se ovoga puta mora prodrijeti do divizija NOVJ, za koje je, prema vijestima »Slobodne Jugoslavije«, pretpostavljao da su iz doline Neretve prodrle ka Kalinoviku, Gacku i Nevesinju.

Birač je ostao samo sa svojim odredom i bolnicama punim ranjenika i bolesnika. Još u početku pokreta, dok su se penjali uz strmu Milan-planinu, Glavni štab i štab brigade nisu se mogli otrgnuti brige za sudbinu Birča i ranjenika. »Hoće li odred moći zaštititi narod i ranjenike?« — to se pitanje motalo svima u mislima. Niko nije bio siguran. Od četnika više nije bilo opasnosti. Ali okolni garnizoni i uporišta bili su puni ustaških, domobranskih i legionarskih jedinica. »Saznaće da smo otišli, da je Birač osamljen, pa će krenuti da ga opljačkaju, popale, da se svete«, saglasili su se svi s tom moguć-

nošću. S Milan-planine je vraćen Četvrti bataljon Šeste brigade da pojača odred.

Pokret na Romaniju je izvršen bez teškoća. Po negdje su četnici pripucali, ali izdaleka, kratko i bojažljivo. Kad se brigada primakla Sarajevu, neočekivano je u štab stigao Vlatko Velebit s narednjem Vrhovnog štaba o pravcu daljeg pokreta i zadacima Šeste brigade. Obje brigade su s Romanije produžile marš prema Rogatici. Za njima su krenule jedinice iz njemačke 369. »vražje« divizije, s kojim se Šesta sukobila i vodila borbu cio dan kad je bila nedaleko od Sarajeva. Ali i ovog puta je neprijatelj natjeran na povlačenje.

Poslije podne 7. aprila počeo je pokret. Sve jedinice su upoznate kuda se ide. Noć je brzo završila kolone. Maršovalo se bez uznemiravanja. Oko pola noći kolona se spustila u kanjon Prače. Rijeka je žuborila. Talasići brzaka su na mjesecini koja je dopirala između strmih litica imali boju metala. Ugrijanu kolonu je ježio žubor vode, ali je ona bez zadržavanja ušla u rijeku i preko tunela se dohvatila strmog grebena koji se od Jahorine proteže između Drine i Prače.

Još je bila noć kad je kolona izašla na greben. Naprijed, negdje daleko uz Drinu, čija se dolina nejasno naslućivala ispod magle što se u noćnoj tami bjelāsala, rumenio se horizont. Jasno se čula tutnjava borbe. To veče se Druga divizija borila oko Foče, a Prva proleterska brigada je pokušavala forsirati Drinu kod Ustikoline.

Gotovo već mjesec i po dana Šesta brigada sluša mukle odjeke daleke borbe. Sad joj se sasvim približila.

»Tuku se proleter i vodi bitku glavnina«, govore jedan drugom borci, komandiri, politički komesari, komandanti, kao da žele da objasne to što vide i čuju.

Ide kolona i misli: »Glavnina, glavnina«, i zamišlja njene brigade i divizije o kojima je svako u

njenom stroju slušao, maštao i nadao se danifha i noćima po bespućima istočne Bosne.

»To je vojska«, šapuće kolona i ide naprijed.

»Jesmo li mi — kao oni?« poneko se pita.

Naglo sviće. Obrisi brda i planina su jasniji. Naređenje:

»Brže, brže, komandiri naprijed«.

Glas ide od usta do usta. Koraci se ubrzavaju. Prethodnica kolone i štab brigade su na čelu, pod Hranjenom, prevojem preko kojeg prelazi drum iz Goražda za Sarajevo. Tu je četa domobrana. Iz kolone se razvijaju dva bataljona Šeste i bez zadržavanja kreću rovovima i bunkerima. U uporištu komešanje. Nekolika pucnja i tri-četiri povika:

»Ovdje partizani. Predajte se, domobrani, opkoljeni ste«.

Iz rovova žamor i odgovor:

»Predajemo se, ne pucajte!«

A onda se pojavljuju vojnici s rukama podignutim uvis.

Čete prilaze i razoružavaju posadu: 120 domobrana i 2 oficira. Puške, puškomitraljezi, mitraljez, protivtenkovski top, municija i oprema skupljaju se na jedno mjesto.

Već se dobro razdanilo. Brigade su zaposjele prevoj. Naređen je zastanak, predah. Najednom: zujanje motora. Iz doline Prače prema Goraždu kretala se njemačka motorizovana kolona. Jedan bataljon Šeste i dva Majevičke brzo su zaposjeli položaje. Kolona je puštena u zasjedu. Ali je prerano otvorena vatra na prethodnicu. Začas je ona savladana. Čim je zapucalo, ispod okuke, 500—600 metara iza prethodnice, stala je glavnina kolone — desetak kamiona. Zatekla se na zaklonjenom mjestu i brže je okrenula putem nazad nego što su bataljoni stigli da je zaspu bliskom vatrom. Zato se sve završilo za desetak minuta. Putem se pojavilo desetak njemačkih feldžandara, među njima i dva-tri oficira;

svi su bili natovareni municijskim sanducima i džakovima hrane.

Pošto su izvukli plijen, bataljoni su zapalili motocikle, putnička kola i kamion.

Ubrzo je kolona krenula. Preko dana se više nije čula borba. Pred veče je ispred kolone neprijateljeva milicija iz okolnih muslimanskih sela pripucala, ali se razbježala čim je jedan bataljon Majevičke brigade krenuo prema njoj. Noć je padala. Stiglo se u sela. Jedinica glavnine još nije bilo. Seljaci su govorili:

»Partizani su na Ustikolini«.

Malo kasnije odjeci borbe su govorili da glavnina nije daleko. Sutradan, u zoru, pokret je nastavljen. Pred podne Sesta i Majevička susrele su se s dijelovima Sedme krajiške brigade. Dosta boraca u raznim uniformama, najviše u talijanskim, ali i u seljačkim odijelima; lica preplanula, odlučna, vojnička; na glavama nekolicine kožne kape. Bori se gledaju, mjere, kolone prolaze. Drugovi iz štabova razgovaraju s komandantom krajiškog bataljona. Poslije podne — odmor i razmještaj po selima. Glavni štab i štabovi obiju brigada krenuli su u Ustikolinu.

Konačno u sastavu glavnine! Na desnoj obali Drine borba, oštra, žestoka. Gruva artiljerija. Svak je umoran, ali bi želio da se krene dalje, tamo gdje puca. Godinu dana je prošlo od rastanka s proleterima. Treba ih vidjeti izbliza, pozdraviti u borbi.

Tri dana kasnije na položajima koje je zaposjela brigada radost, svečanost.

»Drug Tito pozdravlja sve borce i rukovodioce Šeste i odaje im priznanje za ono što su učinili, postigli... «, prenijeli su komandanti, komandiri i politički komesari poruku koju je vrhovni komandant uputio brigadi kada su članovi Pokrajinskog komiteta i štabovi obje brigade bili kod njega.

PRVE BORBE

Dolaskom u sastav glavnine, Šesta brigada je stavljena pod komandu štaba Prve proleterske divizije. Dva njena bataljona su raspoređena na lijevoj obali Drine da bi spriječila prodor neprijatelja prema Foči, gdje je bio blokiran talijansko-četnički garnizon, a jedan je upućen u rejon Kalinovika i sela Bjelimića radi zaštite Centralne bolnice, koja se još nalazila u tom kraju.

Brigade Prve i Druge proleterske divizije do nogu su potukle jedan talijanski puk i četnike i produžile ofanzivu ka Sandžaku i Crnoj Gori. Talijani su pobjegli iz Čajniča, opasanog bunkerima, ostavljajući u magacinima dosta opreme, hrane i municije. Dio toga plijena je dodijeljen i Šestoj brigadi. Intendanti, ljudstvo iz brigadne komore i kuriri koji su išli poslom do Čajniča vraćali su se ushićeni proleterima.

U dolini Drine tih dana je bilo relativno zatišje. U Goraždu su se gomilale njemačke i talijanske trupe, ali su se samo izviđačke patrole s vremena na vrijeme zalijetale prema položajima koje je držala brigada. Gotovo svakog dana su preletjela jedan ili dva, rjeđe tri talijanska dvomotorna aviona. Pošto bi bacili hranu i municiju opkoljenoj posadi u Foči, vratili bi se nazad istim pravcem, obično leteći nisko i nasumice mitraljirajući šumarke i zaseoke, a po koji put i jedinice ako se nisu prikrile ili ljude u selima. Još su gore bile »rode«, koje su se znale čak ustremiti i na pojedince kad bi ih zatekle na otkri-venom zemljištu.

Na kosi ispred Ustikoline bio je položaj protivtenkovskog topa. Borci su ga prozvali »gerilac« zato što se, rastavljen i tovaren na bosanske konjiće, mogao postaviti na svaki položaj. Njegov nišandžija Rajko Gligorijević je predložio jednog dana, kada se »kaproni« u povratku spustio u visinu topa, da ga sutra gađaju ako se tako spusti. Rano izjutra top

i dva mitraljeza su bili na položaju. Kao i obično, poslije osam sati odletio je dvomotorac uz Drinu. Posluga je odmah prišla oruđima. Sve je bilo spremno. S uzbuđenjem se očekivalo hoće li se kao i juče vratiti u niskom letu. Avion se pojavio. Prsti Miše Kovačevića i Salka Alispahića su bili na obaračima mitraljeza, a Rajko Gligorijević na nišanskim spravama topa. Zaštekali su mitraljezi dugim neprekidnim rafalima, a top je ispalio jednu granatu. Avion je posrnuo. Pramen dima je ostao iza njega. Nekoliko stotina metara naprijed tresak metala o kosu zaglušio je jeku mitraljeskih rafala koji još nisu prestali. Dim se digao u nebo ...

April se bližio kraju. Šesta je krenula da smijeni Prvu proletersku brigadu. Izjutra uoči Prvog maja Drugi i Treći bataljon Šeste su bili na položajima koje je držala Prva proleterska brigada na desnoj obali Drine ispred Goražda. Smjena je izvršena noću, tiho. Čete brigada su se susrele, pozdravljale:

»Zdravo, Bosanci«.

»Zdravo, proleterii.«

Uoči Prvog maja — logorske vatre, pjesma. Već desetak dana se svaka jedinica sprema da proslavi praznik rada. Po četama i bataljonima uvježbani su skečevi, pjesme, recitacije, pripremljene džepne i zidne novine; intendanti su uštedjeli nekoliko tovara ječmenog brašna i geršle da hlepčićima i posebnim obrokom iznenade borce za praznik.

Sutradan, međutim, neprijatelj je još nasrtljiviji, aktivniji. Tuče artiljerija. Bataljoni — Drugi i Treći — slave praznik u čarkanju i budnoj pažnji na položajima. U Čajniču — slava, smotra Prvog bataljona, priredba, govori, i na ulici i u sokacima puno naroda i boraca.

Sutradan — zatišje. Zorom 3. maja počinje grmljavina topova u dolini Drine i na padinama Jahorine. Jedan njemački i dva talijanska puka kreću u napad na Majevičku. Na položaje Šeste dopire

tutnjava motorizacije. Jedna kolona s tenkovima brzo se probija u Ustikolinu, forsira Drinu i potiskuje Prvi bataljon Majevičke, koji pruža ogorčen otpor, ali se mora povlačiti pred mnogo nadmoćnijim Nijemcima. Štab Šeste brigade šalje mu u pomoć Prvi i Drugi bataljon i prateći vod.

Još nije svanulo. Prvi bataljon i dvije čete Drugog bataljona Šeste i Prvi bataljon Majevičke kreću u napad. Do Majevcana je četa Luke Nedića. Ispred nje kuća u kojoj škilji svjetlo. Četa se privlači. Odozdo sa zemlje jasno se vidi kako se stražar okreće lijevo, desno, skida pušku i prilazi vratima:

»Ima neko, neko se privlači«, čuje se kako govori, i na to odgovor:

»Idi u... Šta si se prepao?«

»Pali!« naređuje Luka.

Rafali i nekoliko plotuna i bombe. Stražar prevallen ispred vrata. U kući desetak opruženih »vražijaka«.

U isti tren vatra svakud okolo.

»Naprijed, naprijed«, čuju se glasovi.

Sviće. Niz padine brda bježi neprijatelj prema Drini. Na obali gužva. Iz Ustikoline tuku tenkovi...

Odozdo, uz Drinu, dopiru odjeci borbe.

»Čuje se 'gerilac'«, govori Kazo Franković, politički komesar, Franji Herljeviću, komandantu Drugog bataljona.

A »gerilac«, mitraljeski vod i četa koja ih je štitila su nemilosrdno tukli. Pred njima na 200 metara s druge strane Drine drum i na njemu, kod sela Osanice, duga kolona kamiona, otvorenih i prekrivenih ceradama, i nekoliko tenkova. Posluga »gerilca« je praznila sanduke. Topovska cijev je pržila.

»Daj još, još«, vikao je Rajko, nišanio i okidao.

Mitraljesci su tukli bez prestanka. Četa isto. Kolona je stala. Iz kamiona su iskakali vojnici u zelenim uniformama. Minut-dva na drugoj strani Drine gužva, trka, ali ni jedan pucanj. Gore kamioni. De-

setak ošamućenih vojnika skaču niz put i trče rijeci u susret olovu. Ispod željezničkog vijadukta, sa okuke puta, javiše se dva tenka. Zaklonjeni kosama s jedne i druge strane rječice i vijaduktom, tuku nasumice. Granate grunuše daleko u brdo. A onda počеше »šarci« ispod kamiona i minobacači s kraja kolone.

Za desetak minuta top je ispucao sve granate koje su ponijete, a mitraljezi su ispraznili svoje zalihe.

Naređeno je povlačenje.

Sutradan je, kilometar-dva od Osanice uz Drinu, slično prošla kolona Talijana koji su se kamionima prevozili iz Foče za Goražde.

Još nekoliko dana su trajale borbe na brdima iznad desne obale Drine. A onda je nastupilo zatišje, u koje su bataljoni Seste unosili dosta nemira; spuštali su desetine i vodove na kose iznad same Drine koji su svakog dana, čas ovdje, čas onde, otvarali vatru na kolone kamiona na drumu Goražde—Foča.

Tek je prošao mjesec dana kako su oslobođeni ovi krajevi. Ljudi su se već raskrivali, oslobodili i počeli zbližavati s jedinicama. Javljali su se odbornici koji su prije godinu i više dana, »za vrijeme prve partizanske vlade« — kako su govorili —, bili izabrani u narodnooslobodilačke odbore. Iz sela oko Čajniča i iz same varošice tridesetak omladinaca je stupilo u brigadu. Počinjao je opet da se osjeća dah slobode u ovim krajevima koje su palili, pljačkali i okrvavili okupatori i sve njihove šarolike sluge

POČINJE OFANZIVA

U Foči i Goraždu neprijatelj je gomilao trupe, municiju, hranu. Po nemirnom zatišju koje je trajalo oko osam dana, po lijetu »roda« koje su završivale po kosama, grebenima i dolinama, po buci i

bljesku farova motorizacije iz doline Drine predosjećalo se da se nešto priprema. Na frontu od oko 40 kilometara bila su se rastegla dva bataljona Šeste i Prvi bataljon Majevičke brigade. Oni su štitili pozadinu Prve proleterske divizije, koja je bila na Limu, a dijelom i bolnicu koja se prikupljala u međuriječju Čehotine, Drine i Tare. A dolje, u dolini Drine, u Foči i Goraždu, bila su dva njemačka i dva kvislinška puka. Svaki njihov bataljon bio je brojno znatno jači od Šeste i Prvog bataljona Majevičke brigade.

Ujutro 15. maja je počela operacija »Švarc« — peta velika neprijateljeva ofanziva protiv glavnih snaga Narodnooslobodilačke vojske. Zasukanih rukava, s torbama punim komisa, kobasica i margarina, s fišeklijama i sanducima punim municije, i s naređenjem da pale i da ubiju svakog — krenuli su u nastupanje njemački soldati. Sve je bilo pedantno isplanirano. I počelo je po planu. Artiljerijska vatra, minobacači i kolone puka »vražjaka« od Foče, Goražda i s položaja iznad Cvilinskog polja jednovremeno su krenule ka Čajniču protiv Šeste brigade.

Štab brigade je ocijenio da bi glavni neprijateljev napad mogao uslijediti od Foče, dolinom Čehotine, ka Čajniču, pa je tamo uputio Prvi bataljon, koji se ujutro 15. maja našao na položajima s Drugim bataljonom Šeste i Prvim bataljonom Majevičke brigade. Već je jutro bilo odmaklo. Uz potok je išla neprijateljeva kolona. Vojnici maskirani granjem su promicali šumom. Ali s položaja se ipak otkrilo to grmlje koje se kreće. U susret koloni je krenuo Drugi bataljon. Njegov komandant Franjo Herljević, pošto je izdao naređenje kom. andirima četa, upozorio ih je:

»Otvoriti vatru što kasnije«.

Nekoliko minuta iščekivanja. A onda odjednom plotuni i rafali. U potoku gužva, trka i odgovor dugim rafalima. Ne dugo poslije toga komešanje i

uzmak. Već borci preskaču preko izginulih »vražjaka« i trče za neprijateljem koji okreće leđa. A onda, iznenada, vatra u leđa četama koje su krenule niz potok i u bok onim što su ostale na položajima. Puca na sve strane. Glasovi, psovke i komande. Oni u potoku se zaustavljaju i kreću nazad. Iz šume izviru nove kolone. Rafali zbrojovki ih prikivaju za zemlju. Ali se opet brzo formiraju kolonice i streljački strojevi koji kreću pod zaštitom dugih rafala »šaraca« i minobacačkih mina. Tako to traje više od dva sata. Štab naređuje da se bataljoni povuku. Čete odstupaju nepreglednim šumama. Neprijatelj ide za njima, ali ga zbrojovke drže na odstojanju. I »vražjaci« oklevaju — boje se da ne budu iznenađeni.

Negdje daleko ispred Čajniča od jutra tuče artiljerija. Vatra pušaka i mitraljeza se jedva čuje. Prema toj varošici neprijatelj je krenuo s tenkovima. Glasinčani su ih sačekali ispred rova na drumu. Tenkovi su ih zasuli brzom topovskom i mitraljeskom vatrom, a onda je ispred tenkova krenuo streljački stroj od 150 do 200 »vražjaka«. Kad je dočekan bliskom vatrom, ustuknuo je i zalegao oko tenkova. Možda pola sata ili duže je trajalo prepucavanje. A onda su se pojavile dvije neprijateljeve kolone. Bile su još daleko i po kretanju se vidjelo da idu da okruže bataljon. Streljački stroj oko tenkova ponovo je krenuo na juriš. Četa je malo izmakla, ali se poslije stotinjak metara zaustavila. Dvojica puškomitraljezaca su pokosili četvoricu Nijemaca, s njih skinuli municiju i pustili rafale na neprijatelja koji je bio pred njima na pedeset koraka. »Vražjaci« su se pokolebali i sjurili na cestu. Uto su zapraštali mitraljezi u pozadini bataljona. Ponovo se digao streljački stroj sa ceste. Bataljon se lagano povlačio, stješnjavao, ali se još nekako držao.

»Reci komandirima da odmah pođu u proboj«, naredio je Marko Ećimović kuriru i s Vesom Racko-

vičem, političkim komesarom bataljona, krenuo u streljački stroj.

Poslije nekoliko minuta čete jurnuše niz kosu u susret neprijatelju. Povici nadjačaše pucnje i rafale. Taj iznenadni nalet pokoleba streljački stroj »vražjaka«, koji se osu. Čete sletješe na cestu i dohvatiše se guste šume. Pratili su ih rafali, a dolje, iza okuke, čula se i lupa tenkovskih gusjenica.

Bilo je podne kada se bataljon svio u kolonu i uputio kosama iznad Čajniča. Putem je sreo dvadesetak izbjeglica koje su donijele vijest da su tenkovi već izbili u Čajniče.

Prvi dan ofanzive je prošao. Šesta se prikupila i zauzimala položaje južno od Čajniča oko puta koji vodi za Pljevlja.

Na drumu je odmah otvoreno pravo radilište. Jedinice su se prihvatile krampova, sjekira, testerà, već šta se imalo ili prikupilo u okolnim selima, i počele da prekopavaju put i sijeku visoke jele oko njega. Cio dan se radilo. Mjestimično su stvorene drvene barijere visoke dva do tri metra.

Pošto je prvog dana postigao što je planirao, neprijatelj je i drugog dana dao odmor svojim jedinicama. Samo su se njegove izviđačke grupe tu i tamo privlačile položajima, a jedna »roda« je oko podne proletjela iznad beskrajnih šuma oko Čajniča.

Još prije svanuća 17. maja krenuo je ojačani puk 369. »vražje« divizije u napad. Brigada je bila na položajima, budna i pripremljena. Isturene zasjede Prvog bataljona, koji je zaposio položaje na Vragolijama, osjetile su neprijatelja. Povukle su se nečujno i obavijestile da se kreće kolona. Išla je prema Prvoj četi. Kad je izbila iz šume, prethodnica je stala. Kroz polutamu svitanja oprezno se raščlanila u tri kolonice koje su se razvile u strijelce.

»Bombe, pali!« viknuo je Čedo Đukić, komandir čete.

Istog trenutka četa je obasula streljački stroj neprijatelj. »Vražjaci« su odgovarali s nekoliko rafala i koliko god su ih noge nosile jurnuli nazad u šumu. Četa je skočila za njima, ali kad je uletjela u šumu, dočekali su je rafali »šaraca« i automata. Brzo se povukla na svoje položaje i uz put skinula s nekoliko ispruženih »vražjaka« oružje, municiju i cipele.

Mine su još padale po položajima i oko njih, a streljački stroj »vražjaka« je krenuo na Prvi bataljon. Bilo je ih mnogo. Išli su po grupicama, koje su jedna drugu štitile. Položaj bataljona bio je razvučen, s dosta neposjednutih međuprostora. Neprijatelj je to brzo napipao i počeo se ubacivati u njih. »Vražjaci« su na poligonima i u borbama naučili da se bore. Međutim, borci Prvog bataljona su bili bolji majstori: gotovo polovina su u ustanku od 1941. godine. Pratili su te grupice i iznenadno ih obasipali bliskom, ubitačnom vatrom. Više od sat je trajalo to neravno rvanje. Borbeni lanac neprijatelj ipak je ustuknuo, povukao se nešto nazad i stao da se sredi, predahne. Jenjala je pucnjava.

»Nešto spremaju« — svi su u bataljonu osjećali i iščekivali s napregnutom pažnjom. Malo kasnije zapucalo je s bokova i leđa, ali još izdaleka. Neprijatelj je po vatri jasno vidio šta sve drži Prvi bataljon, i pošto je bio pet do šest puta jači, natkrio ga je i počeo prodirati u pozadinu. U susret su mu upućene Treća i Četvrta četa. Jedva su stigle da pretrče nekoliko stotina metara, a dočekala ih je paklena paljba. Zalegle su za stabla. Mina je po nogama zahvatila vodnika iz Treće čete Simu Paredinu. Pao je. Pritrčali su mu nekolicina boraca i četna bolničarka. Preblijedio je, s grčem na licu, opsovao ih je i naredio:

»Nazad, u zaklon, izginućete«, a zatim je sam otpuzao do prevaljenog stabla i produžio da se bori.

Bataljon se još držao. Pucnjava je u šumi odjekivala. Nije se znalo otkuda sve puca.

»Forverc, forverc«, jasno su se čule njemačke komande i vidjeli vojnici pod šljemovima kako se prebacuju od stabla do stabla. Bataljon je stajao na svom mjestu. »Vražjaci« su još jednom ustuknuli. Vlado Karan, zamjenik komandanta bataljona, to je iskoristio i naredio četama da se izvuku, a Trećoj četi i mitraljeskom vodu da štite povlačenje. Nijemci su to osjetili i odlučno krenuli naprijed. Dočekala ih je bliska vatra, ali oni su prodirali. Mjestimično su pokušali da uhvate pojedine borce iz zaštitnice. Šuma, jarugavo zemljište i nekoliko bombi Tome Mendaša iz Druge čete su usporili najdrskije neprijateljeve grupice. Ali zaštitnica je morala dobro i dosta dugo trčati dok je izmakla napadaču.

Dan je slično protekao i kod Drugog i Trećeg bataljona. I oni su bili primorani da se povuku preko Čehotine. Put za Pljevlja je bio otvoren. Njim su jurnuli njemački tenkovi i pješadija na kamionima. Jedan sektor obruča oko divizija NOVJ je bio sastavljen. Neprijatelj je za operacije između Čajniča i Pljevalja tog dana u dnevnom biltenu lakonski konstatovao: »Dejstva teku po planu«.

NAPRIJED, ŠESTA, NAPRIJED ! .

U njemačkom planu je postojao proračunati, dobro proučeni i precizno utvrđeni red poteza. Trebalo je da svaki bude korak bliže ka uništenju Titovih divizija u međuriječju Tare i Pive i Durmitora. Kada se borbena grupa 369. »vražje« divizije probila u Pljevlja i tu spojila s blokiranim talijanskim garnizonom, trebalo je da čeka dok 118. divizija izvrši svoj prvi zadatak, pa tek onda da krene preko Čehotine ka masivu Ljubišnje i liticama iznad Tare.

A 118. divizija, pod čijom su komandom bila još i dva domobranska pješadijska i jedan artiljerijski puk, krenula je da zaposjedne kanjone Pive i Tare uzvodno od Šćepan-polja. Prva dva dana sve je teklo i kod nje po planu. Trećeg dana do poslije

podne njemačke i kvislinške kolone prodirale su i stizale gdje im je bilo naređeno. I kad su bile pred samim ciljem, pred selom Čelebićem i pred položajima s kojih se presjecaju staze što vode u dolinu Tare, partizanska ruka je počela da prekraja i nameće neplanirani red poteza u neprijateljevom planu.

Na toj tački, kod sela Čelebića, zabačenog u lijepom bespuću nedaleko od Tare, našla se i Šesta brigada. Poslije podne 21. maja oko Čelebića je bila velika pometnja. Bombardovane komore i bolnice su se povlačile, a bataljoni Druge proleterske, Majevičke i Šeste brigade, koja je tek bila ubačena u borbu, odstupali su i zaposjedali posljednje položaje. Još jedan napor — i dnevni cilj, ta tačka, selo Čelebići, bio bi u rukama neprijateljevim. Avijacija je bombardovala, artiljerija tukla, 13. domobranski puk se spremao za posljednji korak, a bataljoni brigada su čekali na položajima i spremali se da čim noć padne pređu u protivnapad.

U tom grču naprezanja, prikupljanja snaga da se zaustavi neprijatelj i da se izdrži na položajima prekrivenim ognjem, pojavila se u smiraj dana Prva proleterska brigada. Marševala je punih osamnaest časova i čim je stigla krenula je u borbu. Ali prije nego što su njena dva bataljona pošla u napad, zasuli su neprijatelja minobacačkim salvama i kišom kuršuma iz mitraljeza. Na položajima Prvog bataljona Šeste brigade u prvi mah se pomislilo da je kod neprijatelja zabuna, da njegovi minobacači tuku svoje jedinice. Ali brzo se to razjasnilo. Sve jedinice koje su se našle oko Čelebića krenule su u napad. Pred sam mrak neprijatelj je ustuknuo.

Taj prvi uzmak neprijatelj od Čelebića od 4 do 5 kilometara bio je početak žestokih borbi. Za brigade Prve proleterske divizije i Šestu i Majevičku brigadu — on je bio početak pokušaja proboja neprijateljevog fronta i obruča; za Nijemce — on je značio odbranu planinskih visova, kosa i šuma u

međuriječju između Drine i Cehotine i mijenjanje planova, koji se više nisu razvijali samo po zamislima njemačkih generala nego i po volji partizanskih komandanata.

Pet dana i pet noći trajala je borba. Od partizana se niko nije radovao suncu, iako je raskošno obasjavalo ljepotu šuma, proplanaka i planinskih livada i grijalo promrzle ljude na planinskim visovima. Kad bi granulo, njegovi purpurni zraci bili su vjesnici »štuka«, »dornijera«, »kapronija« i bombi po položajima četa i bataljona, po skloništima komora i bolnicama. Svi su se radovali kiši, koja je nekoliko puta pljuštala, ledena i nepodnošljiva, jer kada je padala — avioni nisu letjeli. I noćnom mraku svi su se radovali, jer je smiraj dana donosio bataljonima i brigadama kratki predah, topli obrok i novu snagu i izgled da još ubojitije tuku neprijatelja.

Za tih pet dana i pet noći smijenilo se mnogo juriša; napredovalo se i prebacivalo kroz neprijateljeve redove, povlačilo ispod samih rovova, pretrčavalo preko mnogih neprijateljevih leševa, preturilo se preko ruku mnogo oružja, municije, sljedovanja, porcija, kaciga, i skupilo mnogo bola za drugovima koji su poginuli ili, ranjeni, umirali na položajima, ne odstupajući do posljednjeg daha, do posljednje bombe i metka.

Šesta se prvi put našla u borbi rame uz rame, bataljon uz bataljon, s Prvom proleterskom. Od boraca u četama do štaba brigade svi su htjeli da budu ravni proleterima, i u to htijenje unijeli su sve one vrijednosti koje je brigada stekla u svom jednogodišnjem borbenom životu: odlučnost, snalažljivost, upornost, borbenu disciplinu i drugarstvo.

Koliko se svega toga desilo u tih pet dana i pet noći! U prva dvadeset i četiri časa Drugi bataljon je dva puta iznenadio neprijatelja: prve noći, u Korlatskoj šumi, iz pozadine je raspršio pukovsku komoru i razbio jedan neprijateljev bataljon; sutradan je iznenadio jedinice njemačkog puka koji je

zauzeo selo Zlatni Bor i, ne mogavši čekati napad bataljona Prve i Druge proleterske brigade, sam je krenuo na neprijatelja. Pregazio je grupu koja je bila pred njim i jurnuo na glavninu puka na grebenu iznad sela. Izmiješao se s Nijemcima. Naravno, nije mogao savladati desetostruko brojnijeg neprijatelja. Morao se povući do ivice šume, ali je ostavio iza sebe više desetina izginulih i ranjenih Nijemaca, i političkog komesara čete Avda Hodžića Hodžu. Avdo je, u stvari, naredio da ga ostave. Teško ranjenog donijeli su ga borci do šumarka. Odmah, malo dalje, moralo se preko čistine. Njemački »šarci« su ubitačno tukli.

»Ostavite me ovdje«, rekao je borcima koji su ga nosili.

»Ne, sad će Švabe«, odgovarali su mu.

»Uvucite me tamo«, naredio im je i rukom pokazao grm.

Oni su podigli ćebe na kom je ležao i ponijeli ga tamo gdje je rekao. Kada su ga uvukli između nekoliko jelki, upitao je borca kome je o opasaču visjela čuturica:

»Imaš li vode?«

»Imam.«

»Ostavi mi čuturicu... Ti mi daj bombe«, obratio se drugom i rekao im da će čekati dvije noći da dođu po njega. I požurio ih da se povuku.

Za prve dvije noći nije se moglo prići mjestu gdje je ostao ranjeni sarajevski proleter, omiljeni kurir Pokrajinskog komiteta.

Te iste, prve noći je i Prvi bataljon izbio na Vijenac i upao u neprijateljevu pozadinu. Sutradan je zauzeo, s ostalim jedinicama, i Bakić. Neprijatelj je u svom izvještaju za 22. maj zabilježio sljedeće:

»U 00.30 sati partizani su ponovili napad i potpomognuti jakom vatrom uz jaku viku 'Naprijed, Sesta udarna brigada, naprijed, Majevička brigada*', bacajući ručne bombe. Ovaj napad prouzrokovao je uzmicanje unazad ... do Trovrha... «

Dan kasnije, kad su se Nijemci i domobrani prikupili, sredili, dobili pojačanja i krenuli u napad prema Čelebiću, Drugi i Treći bataljon Šeste, zajedno s bataljonima Prve proleterske i Majevičke, digli su se s položaja i krenuli u susret neprijateljevom streljačkom stroju. U žestokom okršaju ponovo su razbijena tri domobranska bataljona i nekoliko njemačkih četa koje su im došle kao pojačanje.

U tim riječima *razbijena* tri neprijateljeva bataljona, *zauzeti* Vijenac, Zavajt, Kušlat, Bakić ili *napadan* Trovrh krilo se na stotine podviga i ljudskih drama.

Rade Bajčetić, skojevski rukovodilac Prvog bataljona, krenuo je s grupom bombaša na neprijateljeve robove na Bakiću. Prišli su neopaženo, bacili bombe i jurnuli naprijed. Rade je bio među prvima. I kad je uskakao u rov, presjekao ga je rafal. Pao je preko nekoliko mrtvih Nijemaca.

Pod Trovrhom je ostao Branko Šurbat Bane, politički komesar čete iz Drugog bataljona. U jednom od nekoliko napada Drugog bataljona Šeste i Šestog bataljona Prve proleterske brigade na taj dominantni vis, koji se završio odstupanjem, Bane se povlačio posljednji. Nasred livade zahvatio ga je rafal. Svitalo je. Četa je stala na ivici šume. Čim je vidjela svog ranjenog komesara kako nemoćno pokušava da se povuče, krenula je prema njemu.

»Stoojte! Naazaad! Stoojte!« dovikivao je Bane streljačkom stroju, naprežući posljednju snagu.

Četa je čula svog komesara. Nije ga poslušala. Trkom je pošla k njemu. Odozgo, s vrha, dočekala ju je najprije mitraljeska vatra, a ubrzo i minobacačke mine. Borci su plegli i pošli naprijed puzeći. Ispred njih na 100—150 metara vidjeli su komesara kako se s mukom podiže i mašući nemoćno rukom pokazuje da se vrata. Trenutak-dva poslije toga Bane je klonuo na zemlju. Četa nije mogla dalje. Povukla se u šumu, noseći dvojicu ranjenih drugova.

Borci su žalosno gledali svog komesara, koji više nije davao znake života. Kad se puškaranje malo stišalo, primijetili su da mu se s lijeve strane neko puzeći približuje. Dah je svima stao. Pogled se zakovao za to parče livade.

»Ko li bi to mogao biti?« pitali su se, želeći da opet krenu.

Nepoznati je prišao Banetu, ostao tu nekoliko trenutaka i otpuzao nazad. Malo kasnije su saznali da je Vaso Rodić, politički komesar Prve čete Prvog bataljona, donio Banetovu kožnu torbu i pušku. Svi su znali da je Bane mrtav.

Na Bakiću je ostala humka Zeljka Spahića, puškomitraljesca Druge čete Prvog bataljona. Od Bosutskih šuma je nosio »šarac«. Mnogo puta je bio s njim prvi u jurišu i posljednji u odstupanju. Kad bi mu ko primijetio što se ne sklanja, što ne hvata zaklon, Zeljko bi se osmjehnuo i odgovorio da od »šarca« boljeg zaklona nema. Na Bakiću, međutim, kad je bilo zatišje i kad je Zeljko pošao da uzme drugi položaj, čuo se samo jedan pucanj. U samrt-nom ropcu Zeljko je ispod sebe izvukao puškomi-traljez, ali je glava klonula i priljubila se uz okrvav-ljeno drvo kundaka.

Poginuo je i Miloš Popović. U jurišu, kod Zavajta, stao je da s mrtvog švapskog podoficira skine torbu. Htio je da je upotrijebi za svoje pjesme i nekolike knjige koje je nosio. Neprijateljev metak ga je spriječio u tome. Desetak minuta kasnije zatekli su ga bez svijesti kraj Nijemca, s torbom u rukama. Tog dana na položajima Šeste brgade mnogi su se sjetili borbenih pjesama koje spjevao Miloš Popović.

Umiralo se tako svakog dana, svakog napada i odstupanja. Vijesti o tome su išle od bataljona do bataljona, od čete do čete. Srca su otvrdla od smrti. U njima se gomilala i tuga, i mržnja, i odlučnost. Umiralo se i pjevalo, šalilo i rugalo smrti.

Ispred Trovrha bio je ranjen njemački puško-mitraljezac. Nije mogao odstupiti, a nije se htio ni

predati. Zaustavio je četu Drugog bataljona. Grupa boraca se odvojila i pošla prema njemu. Spazio ih je i dvojicu ranio. Tek kad su ga iza leđa likvidirali, moglo se prići ranjenicima. Jednom od njih, Bogdanu Gerabontinu, rafal je kao nožem rasporio stomak i prerezao ud.

Bogdanu su pritrčale Fadila Selimović Sirena, referent saniteta bataljona, i Zora Kindibal. Sirena mu je rasjekla hlače. Dok je brzo i spretno gazom potiskivala crijeva i počinjala da zavojem pokriva ranu, Bogdan je, odignut na laktovima, to posmatrao. Lice mu je bilo blijedo, a graške znoja slivale su se niz čelo.

»Sirena, sad i ja mogu među drugarice«, sa smiješkom je šapnuo.

»Zašto, druže?«

»Pa, vidiš.«

Ne prestajući da ga omotava, ona je, videći u kakvom je stanju, tražila odgovor, utjehu.

»Hajde, bolan, operacijom se sve to može urediti.«

»A, ne. Gotovo je... Zao mi je što nisam imao nešto s vama djevojkama.«

»Hoćeš, druže, hoćeš. Operacijom će se sve to urediti«, ponovo je odgovorila Sirena i blago mu se osmjehnula.

On je posmatrao lijepe crte njenog lica i, gušeći bol, s glasnim smijehom joj je rekao:

»Ako uspije, nemoj to zaboraviti.«

Ona je šutjela. Plamičak crvenila prešao joj je preko lica. Kad su ga borci stavili na nosila, obrisala mu je čelo i vodom okvasila suhe usne na koje su se navlačili modri znaci smrti.

Rano izjutra 26. maja Šesta brigada je izvučena iz borbe. Odustalo se od proboja prema Foči, jer je neprijatelj već bio privukao pojačanje. Išli su bataljoni brigade, umorni, nenaspavani i pokisli do gole kože, — na nove zadatke.

VUCEVO

Odbacivanje 118. divizije od Čelebića ka Foči njemački generali nisu shvatili tragično. Obruč koji su uspostavili oko divizija NOVJ, mada se tu i tamo povijao, naročito između Čehotine i Drine, ipak je bio kompaktan i dobro povezan. U njemu su već bile pritiješnjene partizanske snage, i izgledalo je da je u pitanju još samo nekoliko dana kada će se naći sasvim zbijene u međuriječju Tare i Pive i Durmitora. Trebalo je učiniti sljedeći potez — popeti se na Vučevo i zaposjesti litice kanjona iznad lijeve obale Pive. Zato su s tim potezom pohitali čim su primijetili jedinice Druge proleterske brigade na Vučevu i u dolini Sutjeske.

Ali gotovo u isto vrijeme je i Vrhovni štab napustio prvobitnu ideju proboja preko Foče i odlučio da se iz obruča izide preko Pive i Sutjeske. Prvi uslov za to bio je — čvrsto zaposjesti plato Vučeva.

Tako je Vučevo postalo u posljednja dva-tri dana maja najvažnija tačka za dalji ishod ofanzive.

Prema Vučevu, koje je kontrolisala Druga proleterska brigada, upućene su najprije Majevička, a dan kasnije i Šesta brigada. U isto vrijeme i Nijemci su se pripremali da posjednu taj plato.

Zorom 29. maja krenula je kolona Šeste brigade iz Šćepan-Polja. Borci, okrijepljeni kratkim snom, prvi sat-dva nisu toliko osjećali zamor od penjanja uz litice kojima se nije vidio kraj. Kad se kolona ispentrala visoko, sunce je već bilo odskočilo iznad planinskih vijenaca s desne obale Drine. Dolje kao u izmaglici, jedva se nazirala Piva. Oko staze bili su, tu i tamo, nepokopani leševi talijanskih zarobljenika i nekolicine partizana.

»Tifusari«, govori se u koloni i pita: »Što nisu pokopani?«

Kolona je gundala i išla dalje.

Topla mesna voda, koju su intendanti nazvali čorbom, i parčence mesa jutros su utolili glad. A

sada je to sagorjelo, nestalo. Noge podbijene, teške, a stomak prazan. Svi znaju da gore, u pustoj platinini, nema ništa, ali se ipak nadaju, očekuju. Glad je već počela pritiskati ljude i dok kolona puze i kad se odmara najčešće se priča o hrani.

Milan Rašua, politički komesar čete u Drugom bataljonu, sluša razgovor svojih boraca. Ćuti. I njemu je teško, gladan je i iscrpen kao i oni. Šta da im kaže?

»Kod svakog Švabe je dućan na leđima. Hljeba, kobasice, margarina — što ti srce zaželi.«

»Jes, druže komesaru, a de je ovde Švabo?« pitaju ga drugovi.

Milan ih gleda i ćuti.

Uspon je pri vrhu nešto blaži. Više se ne vidi Piva. Ostala je dolje u rupi. Očekuje se da je kraj pentranju i da će se, čim se izađe gore, predahnuti. Snaga je iscijedena. Još je dan, a nagon za snom obuhvata mnoge. Kad su Treći i Drugi bataljon izbili pod samu visoravan, tek tada se, dva-tri kilometra desno od njih, čula borba. Vodili su je već nekoliko časova Majevička brigada i bataljon Druge proleterske. Dok je kolona bila niže, zvuke borbe nosila je vazдушna struja preko visoravni. Po pucnjavi su oba bataljona osjetila da će se morati umiješati. Kad je duž kolone prostrujalo naređenje: »Brže naprijed«, koje se poslije nekoliko minuta ponovilo, umorne noge su odnekud smogle snage i krenule trkom.

Nijemci su već bili zauzeli dio visoravni. Odozdo, iz doline Drine, tukla je artiljerija. Na nebu se pojavila »roda«. Maješčani i bataljon Druge proleterske pružili su žestok otpor, ali pred jaćim neprijateljem su lagano odstupali. Cio Treći i dio Drugog bataljona Šeste krenuli su na bok i upali u pozadinu Nijemaca. I s lijeve strane Majevička je zabacila jedan svoj bataljon, a s glavninom i bataljonom Druge proleterske pritisla s fronta. Među Nijemcima pometnja. Jedine dvije staze koje s Vućeva vode u dolinu Sutjeske zaposjeli su partizani. Nijemci su jurili pre-

ma njima, ali ih je bliska vatra puškomi trai jeza skretala prema ivici ambisa. Komoru od petnaestak-dvadesetak konja, natovarenih municijom i hranom — čak je bio i jedan tovar limuna i pomorandži —, za tren je zgrabio Treći bataljon Šeste, ali nije stao oko nje. Nijemci su bježali. Borci su trčali i gadali, a nekoliko njih požurili su da hvataju žive Švabe. Jedan Nijemac sa »šarcem« je iza stijene dugim rafalima obasuo gonioce koji su izletjeli pred njega. Dok je on mijenjao redenik, njegov pomoćnik je bacio dvije bombe. I kad se mitraljezac podigao da pusti kišu kuršuma, i njega i pomoćnika sasjekao je rafal »šarca« Salka Alispahića. Nijemac se preturio preko »šarca«. Salko ga je gurnuo nogom, uzeo neprijateljev okrvavljeni »šarac«, svoj dao pomoćniku, i produžio dalje.*

Ta trka je trajala petnaestak-dvadesetak minuta. Nijemci, natjerani na povlačenje u međuprostor između staza, imali su dva izbora: ili se predati, ili skakati niz stijene koje se mjestimično s ivice visoravni okomito spuštaju dvadeset, pedeset, pa i stotinu metara. A neki, bježeći, nisu imali vremena ni o čemu da razmišljaju. U jednom trenu, neočekivano, našli su se, onako u trku, na rubu stijene i pokušavajući da stanu, da ustuknu, produžili su trk ljetom u ambis. Kada su borci Šeste i Majevičke i proleter i izbili na ivicu visoravni, vidjeli su duboko ispod sebe, na

* Kada je završena borba, Salko je s patrolom išao nekim poslom do katuna Koritnika.

Poslije više od dvadeset godina, 1965, jedna grupa rukovodilaca i boraca Šeste brigade prošla je putem kojim je maja i juna 1943. godine pod borbama prošla Šesta brigada. Kada su došli na katun Koritnik, sreli su nekoliko seljaka koji su tu radili oko stoke na ljetnoj ispaši. Jedan od njih pruži ruke Salki.

»Zdravo, Salko«.

»Otkud me znaš?«;

»U petoj ofanzivi, poslije one borbe kada su Nijemci glavjačke skakali sa stijena, došao si sa krvavim 'šarcem'. Ništa se nisi promijenio.«

krošnjama borova izraslih iz stijena, polomljene Švabe.

Sutradan čim se razdanilo »štuke« su doletjele i istresle tovare bombi. Do pred večer još su dva puta navraćale. Kad bi se čula buka motora, svako je na položaju ili gdje bi se zatekao pratio let aviona. Ako bi čelni počeo da se obrušava dok je bio još daleko, znalo se da će bombe tresnuti negdje okolo i svi su skakali u zaklone i pružali se po zemlji; ako bi pak obrušavanje počinjalo iznad glava, pogledom se pratio let aviona k zemlji i otkaćinjanje bombi, slušao tutanj eksplozija koje su se stapale s jezivom piskom vazdušnih sirena »štuka« i cijenilo da li je koja jedinica pogodoena. Kad bi avioni svršili svoj posao, odozdo, iz doline Drine, ubrzo bi se javila artiljerija.

Pred večer, kad se očekivao predah, reski rafali su pokazali da borbeni dan nije prošao. Komandantu njemačkog puka u dolini Sutjeske bilo je isuviše jasno kakve posljedice ima jučerašnji poraz njegovih jedinica na Vučevu. Zato je tamo ponovo uputio jednu svoju jedinicu. Njen manji dio krenuo je stazom, a glavnina se uputila šumom ka liticama i stijenama. Te prve osmatrao je i lako zaustavio Prvi bataljon. Ali oni koji su pošli van staze, opremljeni planinarskom opremom, popeli su se uz stijene, kuda ih niko nije očekivao, i otvorili unakrsnu vatru. Prvi bataljon je ustuknuo. Tek uveče, kada su stigla pojačanja iz Drugog i Trećeg bataljona i iz Majevičke brigade, poslije jednog žestokog juriša, Nijemci su ponovo zbačeni s Vučeva.

U PROBOJ

Poslije borbe čete su se prikupljale. U šumi su planule vatre. Na njima se u vojničkim porcijama topio snijeg donijet iz vrtača, pržila zob, koju su intendant negdje pronašli, i grijale ruke. Grickalo se isprženo zrnevlje i zalivalo bljutavom otopinom snijega. Bio je to jedini obrok toga dana.

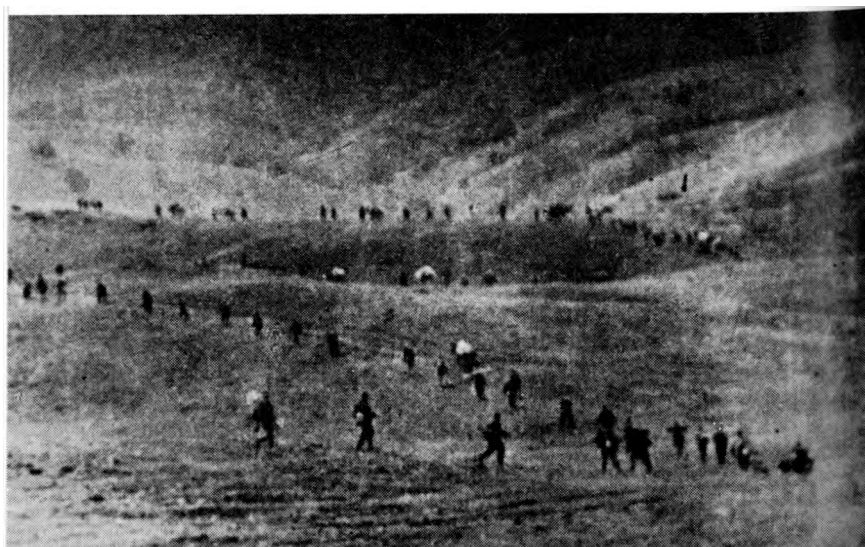
*Brigadna komora prolazi kroz Han Pijesak, decembar
1943. godine*

Borci prelaze rijeku Drinjaču, decembar 1943. godine

Prva četa Drugog bataljona, 1944. godine

Kolona brigade na Ravnoj gori, 1944. godine

Pred ponoć bataljoni su dobili naređenje: prije nego što svane kreće se u proboj. Idu Druga proleterska, Majevička i Šesta brigada. Treba protjerati Švabe i zauzeti greben iznad lijeve obale Sutjeske.

Oko vatara sastanci. Prvo bataljonskih partizanskih biroa, onda četnih ćelija i skojevskih aktiva. Govori se kratko, a sluša živo, pažljivo. Ne treba mnogo objašnjavati. Svima je jasno da se mora otvarati обруč.

U koloni po jedan brigada kreće strmom, kamenitom stazom ka selu Čurevu. Noć je vedra, zvijezdana. U daljini se naslućuju nejasni obrisi planina s druge strane Sutjeske. Između njih i Vučeva bjelasa se magla koja krije planinsku dolinu i stvara utisak kao da se dolje, blizu, pruža široko polje. Sviće. Kolona zastajkuje. Čelo — Prvi bataljon — nailazi oko staze na rasutu njemačku municiju, šinjele, rančeve, telefonski kabl, nekoliko pušaka i telefonskih aparata. Bataljon uzima nešto za sebe; većinu ostavlja onima koji nailaze. Niko se više ne grabi za tim. Mnogi su već ranije navukli njemačke uniforme i gojzerice i napunili fišeklje i torbice municijom. Iscrpeni borci još nekako nose municiju i šarena njemačka šatorska krila, ali ostavljaju šinjele, ćebad i sve što je suvišno, jer nemaju snage da to nose.

Već se razdanilo. Kolona silazi oprezno. Lijevo, u šumi, nešto suška. Mihailo Bjelaković, zamjenik komandanta Prvog bataljona, kreće tamo i ubrzo dovodi neprijateljevog vojnika. Čelo kolone ulazi u mrtvo selo. To je Čurevo. U magli se naziru zidine stare kule. Najednom, pored staze, opružen čovjek u crnom suknenom odijelu, kakvo nose seljaci u ovim krajevima, — sa gotovo prerezanim vratom i staklenim očima koje gledaju u nebo.

Kolona prolazi. Dolje, već blizu, čuje se žuborenje rijeke. Prvi bataljon se razvija za napad. Iznenada, kao da ju je povukla neka nevidljiva sila, magla se naglo diže. Čete su se tek bile razdvojile.

Pred njima na 100, najviše 200 metara neprijateljeva komora i više grupa vojnika. Ne vide bataljon koji je, kao iz zemlje, upao među njih i otvorio vatru. Među Nijemcima pometnja, bježanje. Tek tu i tamo odlučniji ili oni koji su dovedeni u bezizlaznu situaciju pucaju, neki skaču u rijeku, a neki se i predaju. Jedna kolonica, vod, po prilici, bježi prema mostu, upada pod blisku vatru Prve čete i odbacuje oružje. Na livadi iznad rijeke uplašeni konji pod tovarima i bez njih. Razbacana vojnička oprema, mrtvi i nekoliko ranjenih Nijemaca. Tri kazana s bijelom kafom, hljebovi na šatorskim krilima i nekoliko sanduka marmelade. Poslije sinoćne pržene zob i ko se ne bi okrijepio toplom kafom i hljebom? Iako puca, borci u trku prilaze kazanima, porcijama zahvataju kafu, uzimaju hljeb i trče dalje.

Nijemci bježe na sve strane i neorganizovano otvaraju vatru. Bataljon nastupa za njima preko livade na lijevoj obali Sutjeske i kroz šipražje prema Đurđevici, obloj glavici, na čijem je vrhu još Austro-ugarska izgradila tvrđavicu. Manje od stotinu partizana goni tri-četiri stotine Nijemaca, koji ispod Đurđevice i s kosa bočno tuku rafalima. Daleko lijevo se čuje borba, ali visoko iznad desne obale rijeke. Iza Prvog bataljona, koji je jedini prešao Sutjesku, nema ni Drugog bataljona. I on je, kao i jedinice Majevičke i Druge proleterske, ostao daleko pozadi. Nijemci sve to vide i prema osamljenom Prvom bataljonu šalju kolone da ga napadnu u bok i iz pozadine. Svi, i štab, i komande četa, i borci, žele da se domognu Đurđevice. To bi bio spas i zato uporno pokušavaju da se probiju. Ali Nijemci ih pritišću s bokova. Čete se prorjeđuju. Ranjenici, pa i teži, ostaju jedno vrijeme da se bore, a ikad je naredeno da se izvlače iz borbe, čine to sami. Voja Jelačić, sekretar skojevskog aktiva, ide prebijene ruke i pjeva pjesmu »Padaj silo i nepravdo«. Više od tri sata traje to rvanje s mnogo nadmoćnijim Nijemcima koji su se oporavili od iznenađenja. Snage bataljona su do

kraja napregnute. Jedna njemačka kolona uspijeva da se približi s boka brvnu preko Sutjeske. Bataljon mora da se povlači, i to preko livade koju Nijemci drže pod mitraljeskom vatrom. Odstupa se organizovano. Većina mora gaziti Sutjesku. Iznad brvna je brza, ali nije duboka. Ispod je vir. Birati se ne može. Prvih nekoliko koji nalijeću na vir nestaju pod vodom. Ostali prelaze. Nekoliko mrtvih se više ne mogu izvući. Nijemci pojačavaju vatru. S položaja iznad Cureva odgovara im Drugi bataljon. Pod njegovom zaštitom se izvlači Prvi bataljon i kreće stazom uz Vučevo. Ide umorna kolona. Nosi desetak nosila s ranjenicima. Nose ih njihovi drugovi. U koloni su i zarobljeni Nijemci.

Pod Vučevom komesar brigade je dočekaio bataljon.

»Kuda ćete, drugovi? Zašto se bataljon povukao?« pitao je Majo.

»Nema bataljona! Jedni su poginuli, drugi ranjeni, a treći, vidiš, družu Majo, nose ranjenike«, odgovorio je komesar bataljona Salem Cerić.

DO POSLJEDNJEG DAHA

Sansa koju je stvorio Prvi bataljon Šeste je propala. Da je za njim brzo uveden u borbu Drugi bataljon i da su lijevo Majevička i Druga proleterska brigada uspjele preći Sutjesku, sigurno bi narednih dana drugačije tekla bitka na Sut ješci.

A možda je jedino i moglo biti kako je bilo! Brigadama je iscrpenost vezala ruke. Rastojanje koje su ranije savladivale za jedan sat sad nisu mogle ni za dva ili tri. A i to što samo dvije-tri staze s Vučeva vode u dolinu Sutjeske — koliko je prije dva-tri dana vrijedjelo nama, kada su se Nijemci penjali i napadali na Vučevo, sada je isto toliko vrijedjelo Nijemcima, kad su se brigade spuštale u Sutjesku i prelazile u napad na njihove položaje. Sve se to već prvog dana

umiješalo u napore da se slomi njemački obruč na Sutjesci. U probroj su narednih dana upućene još Prva proleterska i Treća krajiška brigada, ali su se Nijemci održali na Sutjesci nizvodno od Tjentišta.

Ostala je još jedna mogućnost da se probroj izvrši kroz kanjon Sutjeske koji Nijemci nisu zaposjeli i da se jedinice izvuku jednom jedinom stazom na Zelengoru.

Sve je to postalo jasno njemačkim generalima već onog dana kada su njihove jedinice bile zbačene s Vučeva. Zato su pohitali da sa 118. i 7. SS-divizijom uspostave čvrst obruč na Sutjesci i zatvore i onaj dio koji nisu bili posjeli. I to su bili potezi koje su im nametnule divizije NOVJ. Već početkom juna oni prvi planovi pedantnih njemačkih generalštabnih oficira o uništenju divizija NOVJ i političkog i vojnog rukovodstva NOP-a u međuriječju Tare i Pive ostali su samo parče papira. Bitka se rješavala tamo gdje je oni nisu planirali. Ali tada njemački generali još nisu izgubili spokojstvo. Računali su da će njihove dvije divizije stići na Sutjesku prije nego partizanske snage i da će obruč zatvoriti.

Na tom uskom i neposjednutom otvoru kroz koji se izlazilo iz obruča na Zelengoru dvije su tačke, prvih dana juna, postale sudbonosne za ishod ofanzive: brdo Košur, iznad Tjentišta, i visoki grebeni iznad Donjih i Gornjih Bara na Zelengori.

Košur su posjeli Nijemci, ali su se na njemu održale i jedinice Druge proleterske brigade. Za tu neveliku i šikarom prekrivenu glavicu, obilježenu na vojnim kartama kao kota 787, koju nadvisuju sva okolna brda, vodila se uporna borba, jer se s nje kontroliše izlaz iz kanjona u proširenu dolinu Sutjeske i jedina preostala staza kojom se može krenuti na Zelengoru.

Na Košuru se do posljednjeg daha borila i Šesta brigada. Izvučena je iz borbi oko Cureva na Sutjesci i popela se na Vučevo. Tu je dobro iskisnula i počela se hraniti konjskim mesom, mladim bukovim lišćem

i srijemušom, planinskom travom koja je rasla u hladovini bukovih šuma i imala ukus bijelog luka.

Pod Košur je stigla uveče 4. juna. I gotovo iz pokreta su njen Prvi i Drugi bataljon, sa dva bataljona Druge proleterske i bataljonom Majevičke brigade, krenuli na neprijatelja. Nijemci su spavali u rovovima, i tek kad su pred njih, na desetak metara, izbile čete Prvog bataljona, jedan puškomitraljezac se trgao i otvorio vatru. Rafal je zakačio Čedu Đukića po nogama. Misleći da je to učinio neki od boraca iz njegove čete, Čedo je viknuo:

»Ko puca,... majku, ubi me«.

Bataljon se brzo snašao i uskočio u rovove među iznenađene Švabe. Ali svi napori da se zauzme sama glavica Košura nisu urodili plodom. Nijemci su je grčevito branili. Kad je svanulo, oni su povratili i ono što su noću izgubili, ali su bataljoni Šeste i Druge proleterske ostali na Košuru. Ponovo je pripremljen i izvršen još jedan juriš, pa kad nije uspio, poslije kratkog predaha, i drugi...

Dan se odužio, nikako da padne mrak, da oslobodi opreza od njemačkih snajpera, da stignu kuvari. Pa noć ista kao i prethodna i sljedeći dan isti kao prethodni. Ali čete više nisu iste noćas kao sinoć, ni danas kao juče. Poginule ili ranjene komandire i političke komesare zamjenjuju vodnici ili desetari, puškomitraljesce njihovi pomoćnici, puškama koje ostaju iza poginulih se lome kundaci, jer ih nema ko nositi, pošto vrijedni bosanski konjići — nestaju u kazanima koji se stavljaju na vatre tek kada padne mrak. Čete se tope u vodove, a vodovi u desetine... Te čete — čete od dvadesetak ljudi — isto tako ostaju pouzdane na položajima, u jurišima, kao da su dvostruko, trostruko brojnije.

U tom paklu bombi, rafala, prosutih crijeva, prostrijeljenih lobanja, prebijenih ruku i nogu, znoja koji je brazdao prašinu i čađ po neopranim licima, gladi kojoj se nije vidio kraj, žeđi iznad ledene rijeke koja se s Košura u danu lijepo vidjela, a u noći čula,

ipak je bio pokoji predah. Ali tako kratak da se u njemu nije moglo odmoriti, usniti, nego jedino našaliti se na svoj račun i račun svoga druga, tu, odmah do sebe; ili sahraniti druga koji je već hladan bio s puškom na položaju i ugušiti bol u srcu i zalediti suzu u oku dok se zemlja nagrće na požutjelo lice; ili se nasmijati nedaćama komora i onih koje je u »dubokoj pozadini«, tu, 500 metara iza položaja, ko zna koliko puta tukla avijacija; ili s gađenjem se podsmjehnuti onom Švabi koga je Mitar Minić, dojučerašnji komandant Prvog bataljona, a sada, po kazni, borac u Drugom bataljonu, ugledao kako izlazi iz rova, skida čakšire i gaće, istura bijelu stražnjicu i onda ga jednim metkom prevalio na to što je izbacio...

Tu šalu, podsmijeh ili tužnu šutnju prekidao bi iznenadni pucanj, rafal. On je najčešće značio nečiju smrt ili ranu. A smrt i rana bili su tih dana cijena hrabrosti ili nepažnje i neopreznosti ili svijesti da tu, na tom brdu — kome je ko zna kada i zašto neko dao ime Košur —, treba ostati i da se mora ostati dok treba. A dalja borba, ostajanje na položaju bili su koliko rezultat ratničkog majstorstva, toliko i dar boginje sreće i boga slučaja koji su u posljednjim trenucima podizali ili spuštali putanje švapskih kuršuma i granata. Avionskih bombi ovdje je bilo malo — jer su Šesta brigada i bataljon Druge proleterske i Nijemci bili tako blizu da je pilotima bilo jasno da bi donijele smrt i onima kojim je nisu željeli.

Svi su se morali navići na glad, žeđ, smrt i ranjavanje. To je već dugo bio život. Ali svi više nisu mogli da potrče, da zagrizu kiselkasto i neslano parče konjetine, da savladaju san i kada su grmjele eksplozije, da uguše bol za drugom i drugovima koje su voljeli kao sebe. I bilo je trenutaka, pa i cijelih časova, kada im je postajalo svejedno umrijeti ili živjeti, ali ne i biti ranjen, naročito u noге.

A koliko je bilo istrajnosti! Prvog dana njemački snajperista je ubio Radovana Vukovića, borca Prvog

bataljona, koji je sa svojim guslama i pjesmama o Čiči sa Romanije i romanijskim partizanima i o svojoj brigadi bio ljubimac boraca. Pao je pored Radosava Trifkovića, koji je, lica ovlaženog suzama, odmah ispuzao ispred položaja i zavukao se u grm. Više od tri sata je motrio gdje se nalazi snajperista. U jednom trenu Švaba se odao: bio je u grmu ispred položaja njegovih, ne dalje od 150 metara od Radosava, i vjerovatno spazivši nekog, promolio je glavu i opalio. Dok je Švaba tonuo u zelenilo, Radosav je u magnovenju skinuo prst s obarače i odložio pušku. Nije bio siguran da će ga pogoditi i odlučio je da čeka. Ležao je nepomičan. Ruke su trnule od stiska puške, oči su boljele od grma koji je bio jedina slika u njegovim očima. Švaba se promolio. Pogoden Radosavljevim zrnom, izbauljao je iz grma i s krikom, koji se čuo na oba položaja, srušio se na ledinu.

Nijemci iz rovova su pokušali da izvuku snajperistu, ali su ih dočekali rafali Prvog bataljona. Kad je pala noć, Radosav je otpuzao do Švabe, uzeo pušku, skinuo s njega gojzerice i donio na položaj. Čuteći je otišao iza položaja i sjeo pored Radovanove humke. Suze su mu tekle niz lice koje je skrivala tmina...

Tri dana kasnije suze su tekle i Mirzi Đukiću, intendantu Prvog bataljona. Iz komore neke jedinice uzeo je konje. Andrija Stanek ih je začas zaklao, ogulio i isjekao. Mirza je mislio da već ima što donijeti gladnom bataljonu. Ali s desetinom je stigao intendant jedinice čije je konje zdipio. Morao je podijeliti. To što je ostalo skuvao je i ponio bataljonu. Znao je koliko je bilo mesa na kostima mršave kljusadi, i kad je došao do komandanta Vlade Karana, suznih očiju mu je rekao:

»Kosti i topla voda«.

»Uhvatili te.«

»Jesu. Uzeli najbolje.«

»Drugi put se sporazumij ili sakrij bolje.«

Ispod Košura su prolazile jedinice, komore i brigadne bolnice.

Jedne noći prošao je i drug Tito. Zastao je i upitao borce koji su bili povučeni s položaja da pre-datimi:

»No, drugovi, jeste li mnogo gladni, jeste li umorni?«

»Nismo, druže, još se može«, odgovorio je jedan i ne znajući da je pred njim vrhovni komandant.

Povučeni su bataljoni Druge proleterske. Njih je 7. juna zamijenila Sedma krajiška. Tog dana i uve-če je sa Šestom pokušala zbaciti Švabe s Košura. Ali napad je na kraju malaksao. Nije bilo više fizičke snage da se potrči na juriš. Ali i Nijemci su bili iscrpeni. Branili su se i sutradan nisu pokazivali volje ni da pucaju kad nisu morali.

Osvanuo je 9. jun. Nijemci su dan ranije zauzeli Donje i Gornje Bare i prešli s te strane da presijeku jedinu stazicu. Eskadrile »štuka« i »domijera« su se smjenjivale na nebu iznad malog prostora kuda su prolazile i borile se jedinice Prve i Druge proleter-ske divizije. Oko podne Nijemci su prešli u napad na položaje Šeste brigade na Košuru i Sedme kra-jiške iznad seoceta Krekova. Njemački streljački stroj koji je ispao iz rovova i krenuo prema Tjen-tištu dočekao je Drugi bataljon Šeste. U žestokom okršaju bataljon je vratio Nijemce nazad. Košur je brigada držala pouzdano. Ali tada se sručila kiša avi-onskih bombi na Krajišnike i oni su se povukli sa svog položaja. Nijemci su ga brzo zaposjeli i tako preki-nuli i onu jedinu stazu od Tjentišta ka Zelengori. Prijetila je opasnost da Šesta i druge jedinice koje su još bile oko Tjentišta i dalje (Deseta hercegovačka i Četvrta crnogorska brigada i Sedma divizija) budu odsječene. Trebalo je da neprijatelj učini samo jedan jedini korak — da se popne na Ozren i presječe put tim jedinicama i Trećoj diviziji, koja je još bila daleko.

U tom času moralo se brzo odlučivati i još brže djelovati. S Prvim bataljonom je bio politički kome-sar brigade Cvijetin Mijatović, a sa Drugim i Trećim

Miloš Zekić, zamjenik komandanta, i Rudi Petovar, načelnik štaba brigade. I Majo sa štabom Prvog i Miloš i Rudi sa štabovima Drugog i Trećeg bataljona su odmah odlučili: zaposjesti položaje koje je napustila Sedma krajiška i povući se s Košura. Prvi bataljon je bio najbliži. Borci su ćutke pošli za komandirima, političkim komesarima i članovima štaba koji su već odavno bili u streljačkom stroju. U ljudima koji su bili beskrajno umorni odnekud se našlo snage da ubrzaju korak. Bataljon je stigao na padine Ozrena nekoliko minuta prije Nijemaca, koji su se približavali u streljačkom stroju. Pred puškomitraljesca Jeftu Šućura izbio je Švaba sav okićen granjem. Jefto ga je primijetio tek kad su se našli oči u oči. Pustio je rafal. Nije znao da li ga je pogodio. Živi grm se skotrljao niz strmu stranu. Pod rafalima i bombama i ostali Nijemci su ustuknuli, ali su se brzo povratili. Ponovo su ih dočekali i vratili prorijeđeni Prvi i Drugi bataljon, koji su bili riješeni da tu ostanu. Ali Treći bataljon više nije mogao izdržati — povukao se s položaja. Ako Nijemci to primijete, onda je sve gotovo.

»Zauzmite položaj Trećeg bataljona«, naredio je Vlado Karan Ragibu Džindi, komandiru, i Vasi Radiću, političkom komesaru Prve čete.

»Jasno.«

S tom jednom jedinom riječju krenuli su obojica.

S položaja se odvojilo i četrnaest ljudi — to je ostalo od čete, to je četa. Brzo su zamakli u šumu. Pratili su ih nijemi pogledi i nestrpljivo očekivanje kad će zapucati. Minuti su vječnost — ali teku. Plamtjelo je kod Druge i Treće čete, ali u tom trenu nisu ni slušali. Najednom lijevo — bombe i rafali.

»Stigli su!«

»Stigli su«, gotovo kao djeca se raduju i jedan drugom govore komandant i politički komesar bataljona.

I tako desetak minuta bombe i rafali. Onda preda, puškaranje. Pa opet žestok okršaj. Malo docnije

dvojica ranjenika dovode ranjenog Vasu Radića. Rana na nozi je ohladnjela, boli.

»Dvojica su nam poginula... Ne brinite, neće proći«, govori on. »Da se vratim... «

Dan odmiče. Sunce se zaklonilo za šumske visove. Zlati se stijenje preko Hrčavke. Vatra jenjava. Šesta se prikuplja na Ozrenu. Već je suton. Ragib Džindo pristiže bataljon.

»Evo nas, družite komandante.«

»Koliko vas je?«

»Devetorica.«

LOME SE OBRUČI

Jedna noć u kratkom pokretu, zastanku kraj vatri, mirisu pržene konjetine i brižnom razgovoru: »Tito je ranjen«.

Svitanje počinje bukom avionskih motora. Šesta je 10. juna dobila predah. Lijevo i desno, naprijed i pozadi pucjava, oštra, uporna, a s vremena na vrijeme, i na tim položajima i u šumi koju oni opasuju, tu pucjavu zagluši grmljavina avionskih bombi. Ruše se krošnje i stabla stoljetnih jela i bukava, a zemlja, kamenje i parčad čelika zasipaju planinu i ljude. Jedno, drugo, treće bombardovanje je prošlo ...

I dok švapski piloti lete do aerodroma da utovare nove toware čelika, ljudi na Zelengori trče i s pogodnih konja otkidaju parčad mesa... Konji se više ne kolju. Nema ih. Oni što su ostali služe za nošenje teških ranjenika.

Pred veće prateći vod tuguje. Naređeno mu je da zakopa minobacače i top. Borci nevoljno kopaju rupe. Cute. Osjećaju se kao da to rade radi sahrane svojih, najbližih. Vodnik Sadik Kadrušić Dik spušta prvi minobacač, čuti, stoji i onda sam sebi govori: »Stari moj iz Bosutskih šuma... « Rupe se zaravnavaju, na njih se nabacuju suvarci da se ne prepoznaju, a malo dalje na stablima se urezuju znaci.

Dan nestaje s posljednjim avionima. Ide se na proboj. Šesta je na čelu desne kolone u kojoj su Druga proleterska i Druga dalmatinska brigada. Sastanci štabova bataljona i komandi četa. Onda komunista po četama. Mora se na svaki način prodrijeti — to je i naređenje, to je i zaključak.

Pred ponoć kolona kreće. Beskrajne šume. U njima neprozirna tmina. Baulja kolona nekom stazom ili novom koju sama pravi. Sviće. Pred Trećim bataljonom, koji je na čelu, potok, žuborav i hladan. Kako bi lijepo bilo napiti se vode i oprati zagaravljena lica. Ali Nijemci su malo dalje, s druge strane, na kosi. Još ništa ne primjećuju. Kolona stoji u šumi, a njom ide šapat: »Naprijed Prvi bataljon... naprijed Prvi bataljon«. On stiže i produžava uz kosu, a sanjiva kolona silazi u potok i kreće lijevo. Ubrzo je s kose i s brda desno razbudiše dugi švapski rafali i minobacačke mine. Metež nekoliko minuta. Najednom gore, na Stružinskom brdu, bombe i kratki partizanski rafali. Vatra se ubrzo pomjeri uz kosu ka grebenu, gdje ostade.

Breša ispred desne kolone je otvorena. Uz kosu produžiše jedinice. Put kojim je prohujalo 60 boraca Prvog bataljona obilježen je razbacanom njemačkom opremom. Naprijed, ispred kolone — šume, telefonske žice i putokazi na njemačkom.

Gore desno i dalje borba. Redovi Prvog bataljona se prorjeđuju: ginu ili od zrna brzo umiru puškometraljesci Marijan Paunić, Fehim Zečević, Mato Marić. Odmah ih zamjenjuju drugi. Bataljon izdržava, odbija napade. Municije ima u izobilju, a hrane — pun njemački kazan i desetak komisa iz telećaka. Pred podne, kada su snage Prvog bataljona bile na izmaku, stigla su dva bataljona Druge proleterske, upravo u času kada su »vražjaci« pošli u novi napad. Proleter su im se zabacili u bok. U šumi gužva: puca se, tuče kundacima, juri naprijed. Malo kasnije pljusak prekida borbu.

Kreće se dalje. Još jedan obruč je slomljen. Uveče se prvi put poslije petnaest dana na vatrama prži govedina i poslije toga spava, odmara, cijelu noć. Sutradan pokret. Pred veče zastanak. Kiša i opet pokret. Šesta i Majevička opet idu zajedno — kao desna kolona. Sviče 13. jun. Desno su — na kosi koja se spušta od Kmura, na kojoj je selo Trebičina, — Nijemci. U napad kreću Prvi i Drugi bataljon Šeste i bataljon Majevičke. Borba. U selu i oko njega ostaju i bataljoni i Nijemci. Prepucavaju se, vrše kratke prepade, ali više nemaju snage da odlučno napadnu. U tim čarkama na 200—300 metara razdaljine lako se gine. Rafal je oborio puškomitraljesca Mehu Curkovića. Pritrčao mu je Andrija Stanek da ga izvuče. Ostali su tu obojica. San lijepi oči i spava se na smjenu. Dok se jedni bore, drugi, kao opijeni, čim na njih dođe red, tonu u ponor umora. A oni budni iz jedne desetine Drugog bataljona nisu mogli da odole, ne neprijatelju nego snu i totalnom umoru, i Nijemci su ih zajedno s komandirima čete Nedom Šarajčićem izrešetalii rafalima.

Avioni su opet nad glavama. Dolijeće eskadrila bombardera. S velike visine istresaju tovar, a onda se spuštaju i mitraljiraju.

»Majku vam ...«, ljutito psuje komesar Prvog bataljona i gađa jednog iz puške.

Pozadi položaja, u zaklonima, gore vatre. Kuha se hrana, peku hljebovi, okreće prasad. Čak će biti i suvih krušaka. Intendantni se raduju što sada mogu zadovoljno pogledati u izmorena lica svojih drugova koji su na položaju.

Lijevo, daleko, oko Miljevine, borba. Lomi se obruč na cesti Foča—Kalinovik. Ovdje, ispod Kmura, kod sela Trebičine, Šesta i Majevička štite i taj probij i kolone jedinica koje se izvlače iz Zelengore.

Pred veče se jedinice povlače s položaja. Nijemci ih prate samo vatrom. Umorne čete dočekuju obilan obrok i upozorenje:

»Pomalo jedite — da se ne razbolite«.

Oči su gladne. Mnogi jedu halapljivo, ali većina sluša. Odvaja za kasnije.

Noć. Pokret. Pred zoru put Foča—Kalinovik. Na njemu njemački tenk koji su uništili proleter. Još jedan sat marša, pa odmor i dubok san koji su prekinule kanonade avionskih bombi po jedinicama oko Miljevine. Pred veče opet obrok: velika parčad govedine, komad ječmenog hljeba, nekom sira, nekom mlijeka, suvih krušaka i pune porcije graha ili krompira. I opet — jučerašnje upozorenje da se ne jede naglo. Već su lica živahnula. Ide se življe. Poslije kraćeg marša dva dana odmora u selima ispod Jahorine. Sastanci, sklanjanje u šume od avijacije, koja je sada više zasipala cio ovaj kraj lecima nego bombama.

Kad bi »roda« odletjela, borci su odlazili i prikupljali te papire. Podsmješljivo su čitali kako je »boljševičko-komunističko-židovsko rukovodstvo pobjelo i napustilo svoje jedinice«, psovali i rezali letke na male komadiće i trpali ih u duhanske kutije ■ — jer su dobrodošli za savijanje cigareta.

Ponovo pokret. Čarke i teška borba na drumu kod Hranjena, pa povlačenje, zatim prelazak preko drumu Goražde—Sarajevo bez borbe i na kraju, 20. juna, odmor u selu Osovu, nedaleko od Rogatice.

Opet u istočnoj Bosni, u poznatim krajevima. Ali u stroju Šeste više nije bilo mnogih koji su prije nešto više od dva mjeseca krenuli iz ovog kraja. Preko 250 njenih boraca i rukovodilaca — 105 članova KPJ i oko 120—130 članova Skoja — dalo je svoj život boreći se na onim tačkama gdje se rješavao i riješio ishod — slom okupatorske ofanzive.

Pali su najbolji. Hoće li novi koji na njihova mjesta dođu biti kao oni, hoće li Šesta opet biti Šesta?

OD SAVE DO SARAJEVA

NOVA ISKUŠENJA

Uspon ustanka u istočnoj Bosni nastavio se i poslije odlaska Seste i Majevičke brigade. Sremski odred je prerastao u Prvu i Drugu vojvodansku brigadu; na Majevidici je formiran novi partizanski odred, koji je u prvoj polovini juna 1943. zarobio puk domobrana; u vrijeme ustaške ofanzive na Birač vojvodanske jedinice su zauzele Srebrenicu; to je od proljeća 1942. bila prva varošica koju su partizanske snage oslobodile u istočnoj Bosni.

Kada su divizije NOVJ probile i posljednji obruč, onaj na pruži Sarajevo—Višegrad, i izbile na Romaniju i Glasinac, ustanak je dobio novi snažni zamah. Pod udarima Prve i Druge divizije raspao se cio sistem ustaških uporišta. ProleTERSke brigade su u neodoljivom nastupanju oslobodile Han-Pijesak, Olovo, Vlasenicu, Kladanj, Srebrenicu, Bratunac, Drinjaču i Zvornik. U vrijeme te ofanzive Šesta brigada je, zajedno s Trećom krajiškom, vodila borbe oko Han-Pijeska i Sokolca i tako obezbjeđivala jedinice koje su ofanzivno dejstvovala od intervencije neprijatelja iz Sarajeva.

Još od Rogatice je veći dio Trećeg bataljona Šeste brigade, po odobrenju štaba brigade, upućen na dopust. Borci koji su bili sa Glasinca otišli su svojim kućama da se odmore i oporave. Tako su u brigadi ostala samo dva bataljona, ukupno oko 180 boraca i rukovodilaca. No uskoro je stigao i Četvrti bataljon, koji je, krajem marta, vraćen s Milan-planine u Birač, i s njim preko 400 novih boraca, od kojih je većina donedavno bila u četničkim jedinicama.

Od Seste i Majevičke brigade i Majevičkog odreda Vrhovni štab je 2. jula formirao Sedamnaestu istočnobosansku udarnu diviziju, dodijelivši joj zadatak da razvije dejstva na području Posavine i Trebave. U tom pravcu je s Romanije upućena i Sesta brigada. Ali Nijemci su 7. jula prešli u napad na snage NOVJ u istočnoj Bosni sa dvije ojačane divizije (7. SS i 369. »vražjom«) i svim raspoloživim kvislinškim i četničkim jedinicama. Njihove kolone, pojačane tenkovima, krenule su iz raznih pravaca ka oslobođenim istočnobosanskim gradovima.

Kada je Šesta brigada 13. jula stigla u Šekoviće, na gotovo svim prilazima tom središtu slobodne teritorije jedinice Šesnaeste divizije vodile su tešku borbu štiteći 700—800 ranjenika razmještenih u šekovičkim selima.

Sesta brigada je odmah preuzela odbranu na lijevoj obali Drinjače, prema glavnim neprijateljevim snagama, a Šesnaesta divizija na desnoj obali. Sutradan je neprijatelj nastavio napad. Bio je mnogostruko jači i tek popunjena Sesta brigada našla se u teškoj situaciji: nije smjela odstupiti jer su pozadi nje bile bolnice, a nije mogla ni izdržati jer su se novi borci, uvedeni odmah u tešku borbu, osuli iz četa. Na položajima su ostajali stari borci i pružali otpor. Ali njih 150—200, na frontu od desetak kilometara, bili su tanka nit koja dugo nije mogla zadržati snažne neprijateljeve kolone.

Sve je bilo na nogama. Odbornici, članovi KPJ, omladinke, bolničarke, malobrojni ljekari sklanjali su iz sela teške nepokretne ranjenike u podzemne baze, pećine i šumski gustiš — i evakuisali ostale.

Sasvim prorijeđene čete Seste brigade su nekako izdržavale, ali i odstupale. Teški ranjenici su ostajali u bazama. Ako ih neprijatelj nađe? Ko će ih zaštititi? Pritisnut tim strahovanjem, štab Drugog bataljona je naredio da se čete razbiju u manje grupe i ostanu oko ranjenika. Osuo se i četvrti bataljon. Veliki broj njegovih boraca ostao je oko svojih sela.

Uveče, kad se povukla prema Milan-planini, u brigadnoj koloni je bilo znatno manje boraca pod oružjem nego ranjenika koje je nosila i vodila.

Šta raditi? »Mi se moramo prikupiti — srediti, pošto ovakvi kakvi smo ne predstavljamo ni snagu čestita bataljona i nismo sposobni da izvršavamo gotovo nikakve zadatke«, cijenio je štab brigade i zaključio da o tome obavijesti Vrhovni štab, koji je bio u blizini.

U šumi nedaleko od sela Ponijerke drug Tito je primio članove štaba brigade. Referisao je načelnik štaba Rudi Petovar. Kada je završio, načelnik Vrhovnog štaba Arso Jovanović je predložio da se Šesta brigada rasformira i njenim ljudstvom popune proletherske jedinice. Tog mišljenja je bio i Doka Vujošević, politički komesar brigade, koji je tih dana došao na tu dužnost. Govorili su onda Rodoljub Čolaković i Avdo Humo. Poznavali su dobro brigadu, i nedaće s kojima se tada borila ocijenili su kao trenutne, prolazne. Vrhovni komandant je pažljivo sve slušao i zaključio:

»šesta brigada treba da prebrodi i ove teškoće... Od štaba brigade i ostalih rukovodilaca zavisi da li će ih ranije ili kasnije savladati i stati u red naših najboljih jedinica«.

Time je razgovor završen. Drug Tito je razagnao pesimizam i otvorio perspektivu.

»Od štaba i ostalih rukovodilaca sve zavisi«, ponavljali su članovi štaba brigade vraćajući se nazad.

Sljedećih nekoliko dana: manevrovanje između njemačkih kolona, zaštita bolnice, sitne čarke, sastanci, dogovori. Pa opet, 21. jula, Birač, iz koga se neprijatelj povukao, ostavivši iza sebe unakažene leševe ranjenika i bolničarki koje je uz pomoć četnika pronašao i nekoliko desetina poklanih ljudi, žena i djece koje je pohvatao.

Sva je brigada u aktivnosti: prikupljaju se i smještaju ranjenici, traži se hrana da se okrijepe,

*Treći bataljon na
dan proslave okto-
barske revolucije,
kod Kragujevca,
1944. godine*

*Minobacačko ode-
ljenje na položaju
kod Bijeljine po-
četkom 1945. godi-
ne*

Uoči napada na Brčko, april 1945. godine

Treći bataljon u Sloveniji, maj, 1945. godine

peru se zavoji da se previjaju; prikupljaju se jedinice Drugog bataljona i odbjegli borci; sređuje se Birčanski odred. A onda, na kraju, 3. i 4. avgusta savjetovanje komunista, i na njemu Titove riječi i zadatak: što prije organizaciono srediti i učvrstiti brigadu za nove borbe i pobjede.

TIH DANA U POSAVINI. ..

Kada je 5. avgusta Šesta izbila na Majevicu, u njenoj koloni bilo je ukupno 260 boraca i rukovodilaca. Stigli su Prvi, Drugi i Četvrti bataljon. Treći je skinut sa spiska. Ostao je na Glasincu i oko njega se tih dana formirao Romanijski partizanski odred.

Kao i Majevičku, i Šestu brigadu je popunio Majevički odred. Njegov Četvrti bataljon postao je Treći bataljon Šeste. Od boraca i rukovodilaca Muslimana iz Majevičke i Šeste brigade i Majevičkog odreda formiran je Muslimanski (»M«) bataljon, koji je privremeno uključen u sastav Šeste brigade s perspektivom da se iz njega formira Muslimanska brigada. Već oko 10. avgusta Šesta brigada je imala oko 600 boraca i rukovodilaca.

Rasterećena od bolnice, neprekidnih pokreta, stalnih borbi i čestog gladovanja, na Majevici se brigada brzo odmorila i sredila. Sva komandna mjesta — od desetara do štaba brigade — bila su popunjena; partijske i skojevske organizacije su radile uporno, istrajno. U brigadu je došlo i nekoliko četnih i bataljonskih rukovodilaca iz proleterskih jedinica. Kao komunisti i vojnici su disciplinovano, bez pogovora, primili prekomandu u drugu jedinicu, ali su, ipak, prvih dana manje ili više bolno doživjeli odvajanje od svojih brigada u kojima su ratovali od njihovog formiranja. Prihvatili su dužnosti na koje su postavljeni i ubrzo su u Šestoj doživjeli u mnogo čemu svoju Prvu, ili Drugu, ili Četvrtu proletersku. Sve ih je duboko dojmilo to što su osjetili i vidjeli da je

Sesta bila mjezimče naroda i u Birču, i na Majevidu, i u Semberiji, i u Posavini, i na Romaniji, i što se svaki kraj istočne Bosne prema njoj odnosio kao da je u njemu ponikla.

Popunjena, Šesta brigada je, zajedno s Majevidom, krenula ka Trebavi. Ljeto, toplo, sunčano. Polja rodna. Putem dosta ljudi na njivama, po selima. Intendanti više nemaju teškoća i glavobolja: hrane u izobilju, jedinice obuvane i odjevene. Zadatak je bio: razbiti Trebavski četnički odred, koji se, pošto do tada nije bio u neposrednom borbenom dodiru s jedinicama NOVJ, držao kompaktno.

U borbama od 14. do 18. avgusta taj je zadatak izvršen. U divizijskom operacijskom dnevniku je o tome, između ostalog, zabilježeno: »U gonjenju i razbijanju četničkih bandi naročito su uspjeha imale jedinice Majevidske brigade, a najvažniju pobjedu u ovoj akciji imao je Prvi bataljon Šeste bosanske brigade, koji je vještim manevrom uspio da razbije i natjera u panično bjekstvo prema Doboju kombinovane četničko-ustaško-domobranske snage u jačini preko 300 četnika i ustaško-domobransku bojnu«.

Kada su četnici, ohrabreni gruvanjem domobranske artiljerije i dolaskom tog ustaško-domobranskog bataljona, počeli pocikivati i otvarati brzu paljbu iz svega što su imali, Prvi bataljon je smireno, bez pucnjave, kroz šumarke i jaruge krenuo na jurišno odstojanje. Risto Samardžić, komandir Treće čete, dao je znak rukom borcima i krenuo naprijed. Šunjajući se, doveo je četničku u neprijateljevu pozadinu. Četnički trubač je oglasio juriš izmiješanim četnicima, ustašama i domobranima. Partizanski streljački stroj ih je dočekaao oštrom bliskom vatrom s boka. I dok se još nisu bili povratili od ošamućenosti, obasuli su ih rafali i plotuni Treće čete s leđa. Poslije toga je sve bilo brzo gotovo. Preko 600 neprijateljevih vojnika dali su se u bijeg pred 120 partizana...

Dva-tri dana odmora. Čete narastaju. Onda pokret na Ozren i povratak nazad s teškim ranjenicima

Druge proleterske divizije, razoružavanje 150 četnika i 28 žandara u selima Smolućoj i Jasenici, i 7—8. septembra zarobljavanje 2. bataljona 3. domobranskog puka sa svim naoružanjem u Modriču.

Posavina i Semberija su slobodne. Neprijatelj drži jedino Brčko. Ustaške i žandarmerijske posade pobjegle su iz varošica i sela. Šesta ulazi u Gradačac i Šamac. Jedinice muslimanske milicije se raspadaju. U kvislinškim redovima kolebanje i osipanje. Neprijatelj iz Brčkog pokušava da, intervencijom jednog puka s artiljerijom ka Gradačcu, popravi situaciju, ali se i ta vojska, zahvaćena strahom, koleba i oficiri je brže-bolje vraćaju natrag u žicu. Nijemci iz Slavonije na prepad zauzimaju Šamac, u kome je bila jedna četa Šeste. Istog dana uveče Šesta i bataljon Majevičke brigade napadaju neprijatelja. U bježanju Švabe imaju prvenstvo. Dohvataju se skele i čamaca i traže spas na lijevoj obali Save; ustaška posada koju su vratili da ih štiti nestaje u plamenu svoje kasarne.

Još se puca, vode se borbe u svim krajevima Jugoslavije i na velikim evropskim frontovima, ali tih dana u Posavini izgleda kao da je došlo oslobođenje. Od Bosne do Drine sve je slobodno. U varošicama ulice pune svijeta; čak su tu i tamo otvorene trgovine, berbernice i pokoja kafanica. Svugdje mitinzi, konferencije, priredbe.

U jedinice stalno pristižu novi borci: omladinci i omladinke iz varošica i sela. A i zarobljeni četnici i domobranci sve se brojnije opredjeljuju da prihvate pušku protiv okupatora; milicioneri ulaze u Muslimanski bataljon, koji 21. septembra prerasta u Treću (kasnije Šesnaestu) muslimansku brigadu. Šesta tih dana dostiže svoju proljetosnju brojnu snagu — u četiri bataljona ukupno oko 900 boraca. Uz nju sada još dvije brigade — Majevička i Muslimanska — kojima je dala svoje kadrove i s njima dio svoje borbene tradicije.

TUZLA

Kiša. Raskvašenim, blatnjavim posavskim putevima kreću bataljoni Šeste prema ograncima Majevica. Ukrštaju se kolone. Nailazi Majevioki odred. Šubare, šajkače, titovke, šeširi, njemačke kape i domobranski kačketi. Cipele, opanci, čizme i bosa noge šljapkaju po blatu.

»Idemo u napad«, misle i govore ljudi u kolonama i naslućuju: »Na Tuzlu, na Tuzlu, gdje bi drugo?«

Kolone idu. U sumaglici zamiču borci umotani u šatorska krila ili bez njih, mokrih lica i s oružjem čije su cijevi okrenute zemlji. Idu kolone, a u mektebu, u selu Osoju, dvadesetak ljudi — štabovi bataljona i štab brigade — slušaju tihe i odmjerene riječi komandanta brigade Miloša Zekića:

»Večeras u 21 čas napadamo na Tuzlu. Naša brigada je na pravcu glavnog udara... «

Dime se cigarete. U tijesnim, dječjim skamijama, komandanti i politički komesari bataljona upijaju riječi i gledaju na karti nazive: Moluhe, Kojšino, Piskavica, Tušanj...

Iz zadimljene sobe izlaze ratnici i kreću u svoje jedinice. Kiša još pada. U mnogim sobama i sobičima opet sastanci štabova bataljona i komandi četa, bataljonskih partijskih i skojevskih biroa, četnih ćelija i skojevskih aktiva, četne konferencije. Tuzla, proletarijat, rudari, bodljikava žica, bunker, pravci napada i prodiranja, puni zatvori, pobjede naše vojske, Crvene armije, saveznika, Smolensk, Napulj i druge riječi i pojmovi skupljaju se u jedno, u volju, odlučnost i radost što će najveći grad istočne Bosne uskoro biti slobodan.

Kolone Šeste, Druge krajiške, Treće muslimanske i Ozrenskog odreda prilaze Tuzli. Šesta je u sredini rasporeda. Kiša je prestala. Noć zvjezdana bez mjeseca. Preko nejasnih obrisa kosa odsjaj svjetla i nejasni šumovi grada. Da li čeka, da li se sprema

za dan slobode? Naprijed nijemi neprijateljevi položaji i negdje daleko pucanj. Bešumno idu kolone četa. Komandiri i vodiči šapuću:

»Jesmo li blizu?«

»Još malo, desetak minuta.«

Tačno u određeno vrijeme počinje. Bombe, granate, rafali, huk pucnjave, svjetleći meci tku zastore iznad grada i ispred rovova, a bljesak raketa otkriva čete u jurišu preko bodljikavih žica, pod rovovima i u rovovima. Iz otvora bunkera ližu plameni jezici mitraljeza. Fijuci metaka, topovskih granata i minobacačkih mina, poklici, brektanje motora i vatre na kosama.

»Zauzeli smo Moluhe, produžujemo napad«, izvještava Prvi bataljon. Ali u izvještaju se ne kaže da je ranjen Vlado Karan, komandant bataljona, i da je ostao u bataljonu.

»Treći i Četvrti su u rovovima na Piskavici«, donose vijesti kuriri.

»Zaustavljeni smo pod Kojšinom. Imamo mnogo ranjenih. Preko trideset. Baraž artiljerije«, javlja Drugi bataljon.

Ispod Kojšina prigušeni jauči, dozivanje. Iz četa Drugog bataljona odvajaju se borci i pod mitraljeskim rafalima puze rovovima. Ali nekoliko njih prije nego što su stigli padaju pogodeni, ranjeni.

»Kud ćeš?« pita komesar bataljona Raviojlu Janković Ravu.

»Idem, čuješ dozivanje«, odgovara ona.

»Nazad, na previjalište, bogati...«, naređuje joj Kazo.

Rava se vraća, nestaje u mraku i malo desno kreće prema rovovima. Izvlači jednog ranjenika, pa se vraća po drugog, trećeg. Sva je okrvavljena.

Pucnjava se spustila u dolinu, u grad. Pred čete Prvog bataljona u Kreki izlaze rudari.

»Ov'da, drugovi, tamo su ...«

»Ja bih s vama, druže.«

»Uzmi pušku... Desetare, evo ti druga! Kako je zoveš?..«

Oko zapadnog logora borba, gruvanje topova. Na drugoj strani grada, gdje napadaju Krajišnici, isto. U Bukinju gore bunker. Rafali i u centru grada. Jedino s juga — tišina. Vojvodani nisu stigli. Sviće. Neprijatelj preduzima protivnapad. Prvo tuče kartečom, a onda pješadija s nekoliko tenkova kreće na juriš. Bataljoni Šeste i Druge krajiške koji su prodrli u grad odstupaju; jedino Prvi bataljon ostaje u Kreki.

Dan sunčan. Jedinice u neprijateljevim rovovima. Prepucavanje, predah između dvije kanonade haubica, sastanci i dogovori.

Duga noć počinje na isti način kao i prethodna. Borba žestoka, uporna u gradu, ali i na južnim prilazima. Tamo je umjesto Vojvodana, koji se bore prema Brčkom, upućena Treća muslimanska. U svitanje plameni stub na brdu s južne strane Tuzle.

»Gori Ilinčica«, govore Tuzlaci koji su svratili u jedinice.

U gradu oštra borba. Prvi bataljon podilazi položajima artiljerije ispred zapadnog logora. Zrna karteča zvižde iznad streljačkog stroja. Barut iz topova štipa oči i nagoni na kašalj. Bljesak iz topovskih cijevi pokazuje kud treba krenuti. Bombe se odvrću. Čete čekaju komandu.

»Naprijed, drugovi!« kliče Muhidin Šahinpašić, partijski rukovodilac bataljona, i istrčava. Ali pada u istom trenu. Bataljon ide na karteč. Poklič nestaju u grmljavini topova i eksplozijama ručnih bombi. Milan Minić s četom upada u artiljerijske položaje. Neprijateljevi vojnici bježe. Partizani prilaze haubicama. Okreću ih lijevo, desno, ali niko iz bataljona ne zna da ih upotrebi. Nad mrtvim Muhidinom stoji okamenjen Spaso Mičić, politički komesar bataljona.

Kao i juče, neprijatelj ujutro prelazi u protivnapad i ponovo povraća svoju artiljeriju. Jedinice se povlače u ranije osvojene rovove. Ali i ovog dana Prvi bataljon ostaje u Kreki. Prema njemu ubrzo

kreću tenkovi, a iza njih streljački stroj neprijatelj. Čete se povlače u obližnja kukuružišta.

»Nema odstupanja«, stižu kuriri s porukom Spase Mičića.

Tenkovi prilaze kukuružistima. Zastaju i otvaraju vatru iz topova i mitraljeza. Parčad isušenih stabljika lete uvis i zasipaju borce. Nekoliko bombi i dvije flaše s benzinom pogađaju dva tenka koja su pošla u kukuruze.

»Ranjen si, komesaru«, govori jedan borac Spasi Mičiću.

»Nije ništa«, odgovara Spaso i baca još jednu bombu na tenk koji je stao na putu.

Još neko vrijeme trajalo je gonjenje s njemačkim tenkovima. Pošto je neprijatelj streljački stroj ostao iza njih, tenkovi su se oko podne povukli u grad.

Na ostalim položajima drugi dan isti kao i prethodni. Nova zapovijest:

»Tuzla mora pasti. Nema povlačenja iz grada«.

»Tuzla mora pasti, Tuzla mora pasti...«, ponavlja se u rovovima, dijeli municija, bombe, cokule, flaše s benzinom, pšenični hljebovi i skuhana hrana, odabiraju se bombaši... Ranjeni komandant Drugog bataljona Nikola Zvicer iskrada se iz bolnice i dolazi u bataljon, među borce.

»Tuzla mora pasti«, s tom mišlju kolone Šeste, Druge krajiške i Treće muslimanske nestaju u noći.

I treća noć počinje isto kao i dvije prethodne, ali se završava drugačije. I Šesta i Druga krajiška upadaju u artiljerijske položaje, okreću topove na neprijatelja, povlače se i ponovo zauzimaju artiljeriju, roveve i bunkere oko zapadnog i istočnog logora. Neprijatelj se uporno brani, ali njegova snaga malaksava. Sviće. Grupe domobrana se tu i tamo predaju. Nijemci i ustaše, zaštićeni tenkovima, pružaju otpor iz kasarni. Jutro odmiče. U gradu još borba. Mnoštvo ljudi, omladinaca i omladinki na ulicama, oko jedinica i u jedinicama. Grmljavina topova. Juriš Tre-

ćeg i Četvrtog bataljona na zapadni logor. Bijela krpa — i gomila, velika gomila izlazi s podignutim rukama. Grmljavina kod Krajišnika, pa posle toga rijetka pucnjava. Malo kasnije vijest:

»Pobjegoše Švabe s tenkovima«.

Grad je slobodan. Radost, rukovanje, zagrljaji, topla pogača iskomadana na desetinu, cigarete, pitanja, raspitivanja za poznate i nepoznate, straže, patrole, okupljanje jedinica i radosno opuštanje poslije šezdeset tri časa borbe. Jedino još rafali sa sjeverne strane.

»Na Kojšinu se drže« — objašnjenje, i malo kasnije vijesti: »Zarobljeni su«.

Grad poslije borbe: razbacana svakojaka oprema, zidovi išarani kuršumima, rupe na zgradama, mrtvi, kolone, grupice zarobljenika, četiri stotine ljudi iz ustaškog zatvora na slobodi, magacini odjeće, obuće, municije, oružja. U sabiralištima se broje zarobljenici, na bojištu — mrtvac, u jedinicama i magacinima — plijen.

Zbira se materijalni bilans pobjede, juriša, okrvavljenih nogu na bodljikavoj žici... Stapski pisari prikupljaju podatke i sastavljaju akta. »Zarobljeno: 2.174 neprijateljska vojnika i oficira, među njima i jedan general, a ubijeno i ranjeno 635 neprijateljskih vojnika i oficira. Zaplijenjeno: 1.910 pušaka, 102 puškomi tra i jeza, 24 teška mitraljeza, 60 ručnih mitraljeza (mašinki), 6 teških bacača mina, 25 topova raznog kalibra, 8 radio-stanica, oko 20 vagona razne municije, 3.200 vojničkih uniformi i velike količine ratne opreme i namirnica.« To je materijalni bilans juriša Šeste, Druge krajiške i Treće muslimanske brigade; u njemu je ulog napora svakog borca i najviše onih koji su ostali na žici, ispod rovova i bunkera i kraj topova ili ponijeli ožiljke kao sjećanje na prvi napad i prvo oslobođenje Tuzle. Takvih je u Šestoj bilo sto šezdeset sedmorica.

A zagrljaj rudara, stisak žuljevite ruke, iskre radosti u očima, u hiljade očiju, jednostavni pozdravi

»zdravo druže«, »zdravo drugari«, i puške o ramenu ljudi u radničkim odijelima, u još opeglanim pantalonama, i na djevojkama u cicanim haljinama — koliki je to bilans, kolika mu je mjera!

Tuzla je sva u radosti slobode. Nestala je stara, okupatorska, ustaška, buržoaska vlast. Po mahalama i kvartovima niču narodni odbori, u fabrikama i rudniku radničke straže, odbori, rukovodstva, na zidovima plakate, parole, radosni poklici, pozdravi slobodi.

I najednom sutradan pred veče grmljavina topova i vijest:

»Švabe u Bukinju«.

U Kreku se slivaju kolone rudara. Transparenti, parole, poklici. Radnička kolona kreće ka Tuzli. Odjekuju eksplozije od Bukinja. Kolona Šeste brigade ide iz Tuzle ka Bukinju, u susret neprijatelju. Iz kolone rudara izdvajaju se ljudi i kreću sa Šestom na front.

U Tuzli, na gradskom trgu, nekoliko hiljada ljudi. Govornici gore vatrom slobode. Miješaju se riječi, poklici i odjeci eksplozija granata i dugih švapskih mitraljeskih rafala. Razlaze se ljudi. S trga ide pod crvenom zastavom bataljon rudara s pjesmom »Padaj silo i nepravdo«. Ide bataljon rudara na front, prihvata puške i trpa municiju u džepove ...

Šesta je dočekala i ispred Kreke zaustavila tri do četiri njemačka bataljona, s tenkovima i artiljerijom, i bataljon domobrana. Tri dana su Petnaesta majevička brigada i Majevički i Trebavski partizanski odred izdržavali napade tih neprijateljevih snaga koje su iz Doboja išle da spriječe, onemoguće, odgode slobodu Tuzle.

Iz borbe s neprijateljem u Zivinicama stižu na Husino, rudarsko Husino, i bataljoni Druge krajiške. U zoru 4. oktobra Šesta i krajiški bataljoni idu u napad. Jesenje vlažno, maglovito jutro, precizni švapski rafali i povlačenje nazad. Pa poslije toga, dan, u početku maglovit, a onda sunčan, avioni, četiri švapska

juriša pod zaštitom tenkova i artiljerije i svaki put fijući baterije protivtenkovaca Šeste i eksplozije granata divizijskog divizionarnih topova i haubica, kratki, ubitačni partizanski rafali i — uzmak vojnika pod šlemovima u zelenim uniformama. Sumrak, noć, obrok hrane, i onda opet napad Šeste i glavnine Druge krajiške i u svitanju povlačenje. Novi dan, ali samo sa dva mlaka njemačka napada.

Pred veće sastanci, dogovori i naređenja da nema odstupanja s mjesta gdje se ko zateče u noćasnjem napadu. I noćni napad, i izjutra svi bataljoni Šeste pred njemačkim rovovima, sem Četvrtog.

»Zašto ste odstupili?« pita Miloš Zekić, komandant brigade, Mitra Minića, komandanta Četvrtog bataljona.

»Ostali bi na ledini, bez zaklona... «

»Naređeno je... Morate nazad.«

»Dobro«, odgovorio je Mitar i krenuo u bataljon.

Bilo je to prvi put u dvije godine ratovanja da mu neko prigovori zašto je odstupio.

»Ostati na ledini, bez zaklona... Bolje je upasti u švapske robove ... Napasti... «, mislio je putem Mitar i čim je došao u štab pozvao je kurire:

»Zovite mi komandire«.

Kad su stigli, kratko je naredio:

»Za petnaest minuta idemo u napad na Bukinje. Je li jasno?«

Komandiri su u komandantovom glasu osjetili ljutnju. Šutjeli su. On im je, svakom ponaosob, pokazao kako će i kuda napasti.

Bilo je zatišje, sa sporadičnim pucnjima s ciljem i bez cilja. Krenuo je bataljon. Dočekala ga je vatra. On je odgovarao i išao kao da ne puca. A onda se u jednom silovitom skoku našao lice u lice s Nijemcima. Nisu izdržali i okrenuli su leđa. Digli su se bataljoni Šeste brigade lijevo i desno i krenuli u napad. Ubrzo je Bukinje bilo slobodno, a njemačke kolone počele su u neredu da odstupaju ka Doboju.

Tuzla je odbranjena.

Dva dana kasnije, 8. oktobra, štab Prvog bosanskog korpusa je uputio depešu Vrhovnom štabu:

»U odbrani Tuzle naročito se istakla Šesta brigada. Pohvalite nju i njenog komandanta Miloša Zekića«.

Sutradan je vrhovni komandant drug Tito izdao naredbu kojom je pohvalio Šestu istočnobosansku narodnooslobodilačku brigadu za primjerno junaštvo i izdržljivost u bici na Sutješci i u odbrani Tuzle.

PRED SARAJEVOM

U Tuzli je vrio život. Na stotine dobrovoljaca se javljalo u jedinice. Formirane su nove brigade i Dvadeset sedma istočnobosanska divizija. Kolone kamiona i kola odvlačile su municiju, hranu, so i raznu opremu u Birač. Štamparije u gradu valjda nikad dotad nisu tako živo radile: štampali su se list »Front slobode«, leci, proglasi, brošure — razna politička i vojna literatura — i sve je to slano u sve krajeve istočne Bosne.

Poslije oslobođenja Tuzle tri divizije NOVJ produžile su ofanzivu: Šesnaesta je upućena ka Brčkom, jedinom gradu u kome se neprijatelj održao u sjevernom dijelu istočne Bosne, a Sedamnaesta i Dvadeset sedma su krenule ka jugu.

U sastavu svoje divizije Šesta brigada je produžila ka Ozrenu. Tri-četiri dana se odmarala, pa onda progonila četnike, koji su izbjegavali borbu, napala neprijateljeve posade na željezničkoj pruzi između Doboja i Maglaja i krenula, dolinom Krivaje, ka planini Zvijezdi. Svukud putem osjećaj oslobođenja, raspada ustaške i četničke vlasti. Nema pripucavanja ni prepada četničkih, ustaških ili legionarskih zasjeda. Po selima umjesto knezova i muktara djeluju narodni odbori. Željeznička pruga uz Krivaju pusta. Na stanicama prazni teretni vagoni i složene gomile drvene građe.

Ide kolona dolinom koju je jesen ukrasila ljepotom boja. Prije više od godinu i po dana ovim putovima je na Ozren i s Ozrena išao Prvi bataljon. Bila je noć, hladna aprilska noć. U sjećanju je ostao most preko nabujale rijeke, iščekivanje rafala legionske zasjede i hitanje uz raskvašene staze ka grebenima. U sadašnjoj koloni Prvog bataljona malo je ostalo onih koji su davno upoznali ove puteve. I sada ih traže, ali ih ne mogu otkriti u sunčanom jesenjem danu. Naviru sjećanja za onima koji su ostali na dugoj borbenoj stazi Seste brigade.

Iz doline Krivaje pokret je nastavljen šumama planine Zvijezde radi napada na neprijatelja u Varešu. Srednju kolonu je obrazovala Šesta brigada; desno od nje je Petnaesta majevička, a lijevo, u obezbjeđenju, Šesnaesta muslimanska. Mrak. Kolone kreću određenim pravcima. Na grebenima iznad Vreša rovovi i bunker, građeni i dograđivani još od 1941. U selima škiljava svjetla koja se gube u tmini. S vremena na vrijeme pucnji.

»Razgone strah«, šapuće se u koloni.

Ubrzo rafali, bombe. Brigade ne staju pred rovovima i bunkerima. Ostavljaju negdje čet, negdje vod ili desetin, a bataljoni prodiru u grad. Niz strme urvine spuštaju se čete. Ispod njih krovovi gradića, stisnutog između dvije kose kao između dva visoka zida, jara iz visokih peći, dim iz dimnjaka i hukta nje lokomotive. Prve kuće. Borba. Rafali. Iznenadeni domobrani i legionari tu i tamo odlažu puške. Gradić je brzo oslobođen. Domobrani, žandari i ustaše, međutim, bježe u hale željezare. Šesta i Majevička stežu obroč. Gore, na kosama, vatra jenjava. Oko željezare uporna borba. Jutro, 21. oktobar. Još jedan juriš. Najposlije — prodor u zgrade željezare, bijeg jedne grupe neprijateljevih vojnika i kapitulacija odbrane.

Još jedna pobjeda: 484 zarobljena domobrana, 11 poginulih, broj ranjenih nepoznat. »Zaplijenjeno:

pušaka 593, puškomitraljeza 19, lakih mitraljeza 3, teških mitraljeza 5, protivavionskih mitraljeza 1, pikavaca (mašinki) 11, lakih bacača 2, teških bacača 1, topova 4.«

Naši gubici: poginulih 1, ranjenih 20, nestalih 1.

U gradu živost. Glavna ulica i sokaci puni svijeta i vojske, komora, intendantata. Iz magacina se dijeli hrana radničkim porodicama.

»Alah vas čuvao«, blagosilja jedna starica i saginje se da poljubi ruku borcu koji nasipa kese brašna.

»Ne, ne, samo ti nosi, majko.«

Sutradan, 22. oktobra, Šesta produžava dalje. U njenim redovima korača nekoliko desetina novih boraca, rudara i topioničara iz Vareša.

U pokretu su i ostale jedinice Sedamnaeste i dvije brigade Dvadeset sedme divizije, »jer su četnici, pojačani iz Srbije, ušli u Višegrad i Rogaticu bez otpora i kreću prema Sokolcu i Palama... « Bio je to »treći ustanak«, kako je četništvo u južnom dijelu istočne Bosne nazvalo svoj grčeviti pokušaj da se obnovi i reorganizuje u vrijeme i poslije kapitulacije Italije. Ali jedinice Dvadeset sedme divizije su do nogu potukle četnike, čiji su se ostaci brže vratili u Srbiju nego što su stigli u istočnu Bosnu.

U isto vrijeme je Sedamnaesta divizija zauzela neprijateljeve položaje na istočnim prilazima Sarajevu, na 15—20 kilometara od grada. Bataljoni Šeste su ovladali romanijskim Crvenim stijenama i zajedno s Petnaestom majevičkom brigadom odbili napad jednog njemačkog motorizovanog puka.

Tih posljednjih dana oktobra Romanija se potresala od artiljerijskih kanonada. Tukle su njemačke haubice, tenkovi, ali i partizanski topovi i minobacači. Granata i mina nije nedostajalo. Svi su se kao djeca radovali kada su s romanijskih kosa posmatrali kako se švapski streljački strojevi i kolone komešaju i lijepe za zemlju kad ih obaspu dva »brdanina«, protivkolci i minobacači.

»Sad je lako ratovati. Švabo ti nije ni prišao, a već je pola posla s njim svršila artiljerija«, govorilo se na položajima.

Lakše je bilo ratovati, ali je borba uvijek donosila i radost i tugu. U Prvom bataljonu je poginulo nekoliko omladinaca, radnika, koji su stupili u Varešu. U prvoj borbi su, još nevješti, ne znajući kako se pod vatrom treba prebacivati iz zaklona u zaklon, pali pokošeni rafalima. Iznoseći ih, hladne i okrvavljene, borci su govorili:

»Izginuše, a nismo ih ni upoznali. Imena im nećemo zapamtiti. Šteta... «

Ratni vihor je nosio, nije birao. Padalo se bez reda — i onaj koji je u surovj ratnoj zbilji izučio sve tajne borbe, i onaj koji je tek stasao za pušku i, nošen vjerom u slobodu i revoluciju, ispaljivao prve kuršume na fašističkog okupatora.

Ali tuga u ratu najčešće traje kratko. I mada uvijek ginu bliski, dragi, život sa smrću postaje i biva običan, svakodnevni. Borba, uspjesi, stopa bliže cilju odnose tugu, i radost pobjeda čini život.

A tih, kao i mnogih drugih dana, bilo je puno radosti. Od Save do Romanije sva istočna Bosna slobodna. Na romanijskim stijenama, istočnoj kapiji Sarajeva, stala je čvrsto Šesta brigada.

»Sarajevo, Sarajevo, sada ćemo i na Sarajevo«, radosno se maštalo i govorilo i među borcima, i u komandama četa, i u štabovima bataljona i brigade.

ROMANIJO VISOKOGA VISA ...

Ali do Sarajeva, koje je bilo tako blizu, put je još bio dalek. Neprijatelj je, i pored mnogih poraza u istočnoj Bosni, počeo da se oporavlja. S pristiglim pojačanjima Nijemci su zaposjeli istočne prilaze Sarajevu. Nisu se branili, nego su svakodnevno vršili ispade. Zajedno s njima aktivirali su se i četnici. Oni

su u pozadini divizijskog fronta vršili prepade na kurire i patrole.

Prvih novembarskih dana Šesta brigada je povučena s romanijskih položaja da protjera četnike i da se odmori. Kao i obično, njih je bilo teško primorati na borbu. U obruču koji im je pripremila brigada ostalo je samo nekoliko ranjenih četnika. Ostali su bez traga nestali u nepreglednim šumama.

Došao je odmor. Ali taj odmor bio je rad bez predaha. Sastanci, analize borbi, obuka, tečajevi, vojni i politički, patrole, zasjede, obezbjeđenja. Uoči 7. novembra vatre, velike vatre po romanijskim visovima, a sutradan smotre, zborovi, pozdravni telegrami, govori. »Treću ratnu godinu slavi se u Jugoslaviji Veliki oktobar — u pobjedonosnoj borbi protiv fašističkog okupatora i domaćih izdajnika... « Poklici i pjesma nastala avgustovskih dana 1941:

*Romanijo visokoga visa,
gdje no Čiča vojnike popisa.*

Sutradan poslije podne odjeci borbe koju vode Petnaesta i Šesnaesta brigada gore, na Romaniji. Noć tamna, pritisnuta oblacima, tiha, bez borbe. Sa strazarskih mjesta vide se povremeni odsjaji raketa nalik na odbleske munja u daljim. Svitanje dočekuje borba, oštra, uporna. Pred veče Šesta brigada kreće na desno krilo divizijskog rasporeda. U svanuće njena dva bataljona prelaze s jedinicama Šesnaeste brigade u napad. Ali u snijegu nalaze samo prtine i tragove iza Nijemaca koji su se povukli.

Ponovo zatišje, jedinice na položajima, konferencije i sastanci, raspitivanje po četama za tenkiste, avijatičare, telegrafiste, jer se formiraju naša avijacija i tenkovske jedinice, priredbe, pretresi šuma kojim se prikradaju četnici s njemačkih položaja i akcija jednog bataljona s jedinicama Romanijskog odreda — rastjerivanje ustaške milicije u šumama oko Olova.

Tako devet dana. Nade za napad na Sarajevo žive. Hrane ih i podstiču vijesti. Jedinice Dvadeset sedme divizije su s južne strane izbile nadomak Sarajeva. Borba oko Travnika, Zenice, Visokog, Kreševa ...

Ali opet Nijemci s ustašama i domobranima prekidaju nemirno zatišje. Kreću s jakim snagama u napad na Sedamnaestu diviziju. Namjera im je da je zbace s Romanije. Borbe na cijelom frontu istočno od Sarajeva. Rafali, granate, bombe. Nastupanje i odstupanje prtinama kroz šumu koju je zavila iskričava bjelina debelog snijega. I crvene bulke na bježini. Najžešći je okršaj kod Trećeg bataljona. Ranjen je Veljko Turk, njegov komandant.

čim je počeo njemački napad, štab brigade je izišao na položaj. Milan Rašua, obavještajni oficir brigade, našao se u streljačkom stroju. Pod kišom rafala nekoliko puta je sačekivao Švabe, oči u oči, i bombama i rafalima iz mašinke lomio im streljačke strojeve, primoravao ih da ustuknu i podizao borce na juriš.

Tri-četiri dana i noći je trajala borba. Nijemci bi napredovali tri do četiri kilometra, i tek što bi stali, uslijedio bi protivnapad Šeste brigade. Na kraju se neprijatelj povukao na položaje ispred Sarajeva

Ponovo zatišje. I opet sastanci, analize borbi, uspjeha i neuspjeha ...

I partijska ćelija štaba brigade imala je tih dana sastanak. Pored ostalog, na dnevnom redu je bio Milan Rašua. Neki drugovi su zapazili da se ozari, pocrveni, da mu oči zaiskre kad se sretne s jednom drugaricom. Rekli su to sekretaru i on je, ispričavši to, tražio od Milana da objasni svoj odnos prema njoj.

Rašua se snebivao. Licem su mu prelazili pramenovi crvenila. Mahinalno je rukom obrisao ovlaženo čelo.

»Pa, drugovi, tu, ovaj, nema ništa...«, počeo je zbunjeno i stao. Bacio je pogled okolo i sagnuo glavu.

Poslije duže stanke je nastavio:

»Drugovi, što da vam kažem... nema ništa.«

»Na Romaniji, u borbi, bio si, Milane, bolji od svih nas«, obratio mu se Miloš Zekić, komandant brigade. »Bio si junak, Milane, šta sad petljaš, što

si sad kukavica? Kaži... «

Milan ga je zbunjeno pogledao.

»Nisam kukavica. Rekao bih da šta ima.. nema

ništa.«

Govorili su i drugi. Milan je ćutao. Sekretar je na kraju zaključio:

»Primi ovo, druže Milane, kao drugarsku kritiku«.

Izišao je iz sobe. Snježne pahuljice su propadale kroz noć. Svud okolo tišina. Samo tu i tamo žmirkala su svjetla iz kuća u kojima su dežurni bili budni. Romanija je bila mirna, spokojna pred buru.

IZMEĐU DVIJE POSLJEDNJE NEPRIJATELJEVE OFANZIVE

BETANJ

Neprijatelj je prodror 11. novembra u Tuzlu, borbe na Romaniji, uopšte pojačana aktivnost njemačkih i kvislinških snaga bili su uvod u veliko neprijateljevu ofanzivu u istočnoj Bosni. Nju je naredila njemačka Vrhovna komanda. Smatrala je da snage NOVJ iz istočne Bosne i iz Sandžaka, gdje su operisale Druga proleterska i Peta krajiška divizija, mogu izvršiti prodor u Srbiju.

Kao i obično, njemački generalštapci su projektovali najprije široko okruženje, pa onda zbijanje snaga NOVJ u kazan i uništenje. Trebalo je da se taj обруč stvori duž drumova od Sarajeva, preko Romanije, Han-Pijeska do Drinjače i dolinom Drine, čiju su desnu obalu do Višegrada zaposjele bugarske trupe. Planirano je da njemačke 7. SS i 1. brdska divizija utjeraju u tu džinovsku mrežu divizije NOVJ iz Sandžaka i južnog dijela istočne Bosne i tu ih unište.

Ali u te planove, dobro odmjerene, proučene, pedantno razrađene i iscrtane na kartama i shemama, nikada njihovi planeri nisu mogli da unesu i mjeru morala, svijesti, požrtvovanja i ratnog majstorstva jedinica i komandanata Narodnooslobodilačke vojske. Nijemci su priznavali i cijenili — istina, svojim pruskim vojničkim aršinom — te vrijednosti, ali ih nikad nisu mogli iskalkulisati.

Tako je bilo i ovoga puta.

Kada su neprijateljeve jedinice iz Tuzle prodrle u Kladanj i iz rejonu Zvornika krenule prema Šeko-

vićima i Vlasenici, štab Trećeg korpusa je pokrenuo Petnaestu majevičku ka Kladnju, a Šestu brigadu ka Šekovićima.

S položaja nadomak Sarajeva, na šumovitom romanjskom Ozrenu, Šesta brigada je, poslije usiljenog marša koji je gotovo bez odmora trajao dvije noći i jedan dan, pred zoru 6. decembra stigla u Vlasenicu. Varošica je bila budna, jer su neprijateljeve kolone zakoračile na slobodnu teritoriju. Jedinice su, čim su dobile odmor, utonule u san, a intendant, kuvari i radni vodovi su se razletjeli da pribave i skuhamo topli obrok ljudima.

U podne je Šesta u dvije kolone krenula u susret neprijatelju. Bataljonima su se priključili članovi štaba brigade. To se uvijek radilo kada se očekivala teža borba, kada je situacija bila neizvjesna ili je zadatak bio značajniji. Ispred prethodnice lijeve kolone, koja je drumom krenula ka dolini Drinjače, pojavili su se Nijemci upravo kod mosta na rijeci. Odmah je zapucalo. I Prvi bataljon i neprijatelj pohrlili su da ugrabe dominirajuće položaje iznad drvene ćuprije. Najbrža je bila Prva četa. Izletjela je na stijenu iznad mosta i zasula Švabe bombama i rafalima. Oni su ustuknuli, ali su se ubrzo sredili i ponovo krenuli. Dok je trajalo to rvanje, Prvi bataljon je pregazio rijeku, došao neprijatelju iza leđa, zaposio najvažniji položaj — Betanj, i potisnuo Nijemce nazad. Među poginulima u zelenim uniformama ostalo je nekoliko četnika i »zelenokadrovaca«.

Padala je noć. Borba nije jenjavala. To veče trebalo je da puk 187. njemačke divizije bude u Vlasenici. Umjesto toga, našao se između kolona Šeste brigade sasvim stiješnjen u dolini Drinjače, ispred drvene, rasklimatane ćuprije. To je počelo da unosi zbrku u njemački plan. Jedan dio obruča ostaće nezaposjednut. Neprijatelj bjesni. Gore ko zna koliko puta paljene i ponovo podizane kuće, kolibe i štale u dolini Drinjače.

Dolinom cijelu noć plamti borba. I ne sluteći u početku kolike se neprijateljeve snage nalaze pred njom, Šesta preduzima odlučan napad. Njemački puk postavljen u odbranu, povlači se s pojedinih tačaka, ali ne da prodrijeti u svoj raspored. Novi dan i nova noć bez odmora, predaha i bez časka tišine. Napadi Nijemaca s ciljem da prodru ka Vlasenici i protivnapadi Šeste. Pet juriša četa Prvog bataljona u čijem su streljačkom stroju Spaso Mičić, Čedo Đukić i Milan Minić. Na kraju na Betnju i Bunariću ostaju Šesta i Prvi bataljon Petnaeste majevičke, koji joj je stigao u pomoć, i mrtvi njemački vojnici, podoficiri i oficiri. U torbi jednog od njih Majevčani nalaze kartu s ucrtanim planom ofanzive i zapovijest na njemačkom, izdanu 1. decembra. Štab brigade razgleda kartu i sluša prevodioca koji prevodi rečenicu po rečenicu:

»Peti SS-korpus sa potčinjenim jedinicama i trupama, 187. grupom za protivnapad u prostoru Tuzla i 901. pukom pancernogrenadira primoraće na borbu i razbiti neprijatelja koji se nalazi u južnobosansko-sjevernocrnogorskom prostoru. Pothvat dobija šifru 'Kugelblic', ovaj — 'Loptasta munja'... «

Prevodilac čita dalje. Redaju se zadaci 482. puka 187. divizije i njegovog 2. bataljona i postupci kako će se oni ostvariti...

»Nosi ovo odmah u štab divizije«, daje kuriru zapečaćene dokumente komandant Miloš Zekić.

Spušta se noć. Šesta se sprema da krene u novi napad. Na Betanj stižu i dva bataljona iz desne kolone. Cijeni se da bi Nijemce bilo moguće razbiti. Čete kreću niz brdo. I onda sve do svanuća — rafali, eksplozije granata i minobacačkih mina, bljesci raketa i baraž čelika ispred sela Jakovice, kroz koji se ne može proći. Svitanje. Jedinice se izvlače na kose Bunarića i Betnja. Kratki predah, prvi poslije četrdeset časova borbe, prekida njemački napad. Sat-dva oštre pucnjave, pa opet njemački streljački stroj posustaje, vraća se nazad. Od Vlasenice, u koju su Ni-

jemci dan ranije prodrli drumom od Drinjače, pritiskuje jedna kolona na tenkovima. Malo docnije opet stubovi dima i plamen sa mjesta gdje su bili zaseoci.

»Zar ima još nešto što nisu zapalili skotovi švapski?« govore i psuju ljudi na položaju i, obrvani umorom i nesanicom, tonu u san iz koga ih, poslije nekoliko minuta, trga decembarska hladnoća ili eksplozija granata.

Još se smjenjuju dva njemačka napada i dva protivnapada Šeste i Prvog bataljona Petnaeste majevičke. Ispod Betnja ostaje zakovana njemačka kolona. Dan odmiče. Poslije podne brza artiljerijska i minobacačka paljba, nakon koje jedna njemačka kolona potiskuje s vrha Bunarića Četvrti bataljon, sastavljen pretežno od boraca iz Birča.

Pred njih je izletio s mašinkom u ruci Miloš Zekić.

»Nazad! Kuće vam gore a vi bježite... Nazad!« viče komandant i raspoređuje borce.

Bataljon se zaustavlja. Otvara vatru.

»Trči, javi Trećem da odmah udari bočno«, naređuje kuriru.

Njemački streljački stroj kreće sa Bunarića. U susret mu idu dva bataljona Šeste. Sukob rafala i ručnih bombi. Jedno vrijeme niko ne uzmiče. Svak ostaje iza bukve, kamena, panja. Dim baruta štipa oči. Ranjeni ostaju na položajima. Najednom iza leđa Nijemaca gromoglasni poklici:

»Naprijed, Šesta, naprijed, Šesta!.. Naprijed, Treći!.. « i brza paljba.

Njemački redovi se uskomešale. I bez komande podiže se Četvrti bataljon. Sumrak je padao kada su njegove čete jurnule preko Bunarića i stjerale Nijemce u dolinu. Taj zadnji dan borbe na Betnju i Bunariću je zabilježen u divizijskom operacijskom dnevniku:

»U ovim ogorčenim borbama ikoje su trajale cijelog dana do kasno u noć jedinice naše Šeste bosanske brigade u sadejstvu jedinica Petnaeste majevičke brigade odbijale su sve neprijateljske juriše neodoljivim protivjurišima, tako da su najzad uspjele 8. decembra uveče neprijatelja zbaciti u dolinu r. Drinjače. Noću 8/9. o.m. neprijatelj je uspio da se potpuno izvuče ka Vlasenici pretrpjevši ogromne gubitke (400 izbačenih iz stroja). Nije se uspjelo neprijatelja potpuno uništiti, jer su jedinice ostale bez municije, a ljudstvo premoreno višednevnim usiljenim marševima i borbom. U ovim borbama naročito su se istakle jedinice Šeste bosanske brigade, na koje je neprijatelj ustremio svoj glavni udarac i koje su uglavnom za sve vrijeme vođenja ovih borbi snosile najveći teret, izdržale sve neprijateljske udare i nanijele mu najveće gubitke. Ova brigada u ovim borbama 6. 7. i 8. (decembra) imala je znatne gubitke: 21 poginuo, 35 lakše ranjenih, 14 teže ranjenih i 13 nestalih — ukupno 83 druga izbačena iz stroja... Neprijatelj je na sektoru Šeste bosanske brigade imao 111 mrtvih i 148 ranjenih — ukupno 259 izbačenih iz stroja«.

Na vrhu Betnja, u zajedničkoj grobnici, ostali su Fikret Azabagić, zamjenik komandira čete, Dušan Vlačić, Safet Gluhić, Dušan Mrkajić, Marko Obrenović, komandir čete, Mile Sunarić, politički komesar bataljona, Radojka Todorović i još tridesetak drugih. U svanuće 9. decembra, kad su prvi grumeni zemlje padali na njihovu raku, vod boraca je ispalio počasni plotun.

Njemačka »loptasta munja« rashladila se pod Betnjom. Ona mreža tenkova i njemačkih pukova na drumu od Drinjače, preko Vlasenice, Han-Pijeska, Sokolca, Romanije do Sarajeva koja je trebalo da zadrži Petu i Dvadeset sedmu diviziju ostala je klimava i jako rupičasta. Bez velikih napora, Sedamnaesta divizija i te divizije su se našle van njemačkog obruča koji su isplanirali njemački generalštapci.

IZMEĐU NJEMAČKIH KOLONA

Zbog propale operacije njemačke jedinice su se svetile narodu paleći kuće, kolibe, štale, često zajedno s ljudima, ženama i djecom koje su uhvatile. U štabovima njemačke 2. oklopne armije i 5. SS-korpusa hitno se pripremala nova operacija. Njoj su dali ime »Snježni juriš«. Trebalo je da njemačke divizije, koncentričnim nastupanjem sa velikog luka koji se protezao od Romanije, Olova, Vlasenice, Tuzle i Doboja, stjeraju Petu, Sedamnaestu i Dvadeset sedmu diviziju u dolinu rijeke Bosne i da ih tu unište.

U međuvremenu dok je neprijatelj pripremao novu ofanzivnu operaciju, Sesta je prebačena u region Ozren-planine kod Doboja, gdje je u dvodnevnim borbama zarobila, ubila i ranila oko 100 domobrana i četnika. Na Ozrenu se prikupljala cijela Sedamnaesta divizija. Pod njenu komandu stavljene su Osamnaesta hrvatska i Prva južnomoravska brigada, koja se s Petom divizijom prebacila iz Sandžaka u istočnu Bosnu. Bilo je odlučeno: ako uslijedi neprijateljeva ofanziva — da jedinice ne prihvataju odsudnije borbe, već da se dekoncentrišu i brzim pokretima izvlače ispod udara neprijatelja i zabacuju mu se u pozadinu. Zato je Sedamnaesta divizija podijeljena u dvije operativne grupe. Prva, u kojoj su bile Sesta, Osamnaesta hrvatska i Prva južnomoravska brigada, trebalo je da se sa Ozrena probije u Birač.

Izjutra 24. decembra brigade su se spremale da krenu s Ozrena. Međutim, u susret im je krenula njemačka 1. brdska divizija.

Ukrstila su se dva puta, dvije volje, dva zadatka. Sesta je pitala da zaposjedne položaje kod sela Tumare i Čeranići. Prema njima su gmizale nekolike švapske kolone kojima se kraj nije vidio. U tišini, u iščekivanju, minuti teku sporo. Dugi su kao časovi. »Sto se ne razvijaju u streljački stroj, što ne tuku artiljerijom?« pitaju se i komandanti, i komandiri, i borci, i nadaju da ih Nijemci ne vide. Položajima

struji naređenje: »Ne otvarati vatru dok se ne naredi«.

Prilaze kolone. Idu tromo, ritmično, kao kakav mehanizam. Već su na nekoliko stotina metara ispred položaja Šeste. Najednom iza kose topovski pucnji i šištanje granata i minobacačkih mina. Šesta ćuti. Kolone se rastaču. Raskaljanim njivama i kroz ogoljene šumarke kreću vojnici pod šljemovima. Šesta još ćuti. Oko njenih četa grme eksplozije i zvižde rafali koje nasumice pušta njemački streljački stroj.

»Bombe, brza paljba«, naređuje komandir čete Drugog bataljona. Počinje i kod ostalih. Rafali, puške, bombe, granate pokreću minute koji sad lete, koje sad niko ne osjeća. Prvi njemački redovi se osipaju, uzmiču, ali B horizonta se kolone i dalje valjaju. Pozadi položaja Šeste svijaju se u kolone bataljoni Osamnaeste hrvatske i Prve južnomoravske brigade.

Vatra se stišava. Opet iščekivanje, pa malo kasnije granate po položajima. Čitav čas, a možda i više, borba izbliza. Nijemci na 100, 200, 300 metara ispred Šeste, koja izdržava. A onda naređenje: »Izvući se«, i trk kurira do Trećeg bataljona: »Štitite izvlačenje brigade...«

Desetina po desetina se povlače... Na kraju se formiraju kolone koje žurno odmiču. Treći bataljon ostaje odsječen. Jedno vrijeme se drži, ali ugrožen s bokova napušta položaje. Ispred njega, kud je krenuo, neko vodi borbu. Pojavljuje se njemačka kolona i na lijevom krilu. Sustiže bataljon Južnomoravaca, koji je ostao da ga prihvati. Puca sa svih strana. Nema vremena za razgovor i dogovor.

»Za nama, drugovi«, pozvao je Južnomoravce Risto Samardžić, komandant Trećeg bataljona, i naredio juriš.

Čete su u jednom zamahu sletjele u potok, popele se uz kosu i pod vatrom se prebacile naprijed. Nijemci su ih pratili rafalima, ali nisu krenuli u potjeru, jer su vjerovatno očekivali da će ih uskoro dočekati neka druga njihova kolona.

Bataljon se s Južnomoravcima svio u kolonu, koju je oas obavijala, čas otkrivala magla; na tihom vjetru ona se tromo valjala i provlačila kroz ogoljele šume, dizala uz potoke i prelazila kose. Povremeno su se čuli pucnji, ali dosta daleko. Kolona je išla nasumice, pravcem kojim se mislilo da je odstupila brigada, i susrela jednu ženu.

»Stara, ima li vojske?« upitao je komandant bataljona.

»Ima, sinko.«

»To su naši«, radosno je uzviknuo Risto.

»Bogme, nisu«, odgovorila je žena. »Sve plavi, u zelenim aljinama... «

Staričine riječi malo kasnije su potvrdili dugi rafali. Kolona je okrenula desno i ponovo jurišem raskrčila sebi put. Kad je odmakla malo dalje, Risto je prikupio članove štaba i rukovodioce Južnomoravaca. Nije bilo političkog komesara bataljona Milorada Vujoševića. Ostao je pozadi. Ranjen ili poginuo? Niko nije znao tačno da kaže.

»Izgubili smo vezu s brigadom«, počeo je komandant. »Kuda su oni krenuli i kamo će — ne znam. Mi nemamo druge nego da se probijamo u Birač«, nastavio je i više formalno ih upitao: »Slažete li se?«

Nije bilo drugog izlaza. Naređen je zastanak. Sakupile su se komande četa, a onda i četne čelije. Bataljcn je i sam osjećao u kakvoj se situaciji nalazi. Ali je ta neprijatna istina i zvanično saopštena svakom borcu.

Noć je pala. S njom su počele da padaju i guste pahuljice snijega. Kolona je sišla s puta i uputila se potocima, da bi izbjegla zasjede. U pomrčini, bez vodiča, bauljala je, zastajala, kidala se, sačekivala, gazila vodu i odmicala tamo gdje se pretpostavljalo da se nalazi Konjuh. Svitalo je. Da li produžiti pokret ili se skriti negdje u šumu, u jarugu? Odlučeno je da se ide dalje. Ubrzo je kolona naišla na svježju, široku prtinu i na telefonsku žicu. Računali su da će ih taj trag dovesti na Nijemce ili na njihovu komoru.

Malo kasnije se ukazalo selo. Kad je prethodnica prišla prvim kućama, pred nju iziđe seljak.

»De ćete, drugovi? Eno, tamo su Nijemci«.

Prethodnica se okrenu. S njom pođe i seljak. Shvativši zašto se prethodnica vraća ubrzanim korakom, kolona isto učini i sjuri se u jarugu. Odmah poslije toga zafijukaše kuršumi njemačkih rafala. Povlačeći se mrtvim uglom, kolona se uhvati kose. Seljak im reče da se nalaze na ograncima Konjuha. Osjećali su se kao da su došli u slobodu. Desetak boraca su ostali bez obuće, među njima i Štaka, bataljonski referent saniteta. Jedno čebe je izrezano na komade. Obosjeli su umotali noge. Bataljon je zašao dublje u šumu i tu predanio. Kad je pao sumrak, planule su vatre. Umor, san, jara vatri koje su tonule u snijeg podsticali su želju i nadu da se tu prenoći. Pri vidao se žubor potoka i izvora, pucketanje vatri na ognjištima i u pećima, verige s punim loncima ili kazani s hranom. Nekolicina su izvadili porcije i prišli bukovim stablima da prime hranu. Stajali su s ispruženim rukama. Iz te omađijanosti trglo ih je i pokrenulo naređenje:

»Pokret«.

Štab, shvativši situaciju, odlučio je da bataljon krene i da u prvom selu na koje se naiđe pokupi od Švaba ili od mještana obuću za borse i da ih nahrani. Prteći cijelac, kolona je poslije pola noći izišla iz šume. Pred njom su se ukazali crni, nejasni obrisi kuća. Bataljon se razvio za napad. Prišao je selu. Neprijatelja nije bilo. Za čas su u kućama planule zapretane vatre, a odbornici su skupili nešto kukuruznog hljeba, suhih krušaka i desetak opanaka i čarapa.

Odmah poslije toga je bataljon napustio selo i uputio se u planinu, jer su seljaci rekli da su Nijemci zanoćili u susjednom selu. Cio dan je kolona išla kroz snježnu pustinju. Zametene prtine su pokazivale da je neko ranije prošao Konjuhom. Noć opet na snijegu,

pored vatri, ali s prvim toplim obrokom koji je intendant uspio pripremiti.

Sutradan je bataljon stigao u selo na dva sata hoda od Kladnja. Štab je odlučio da se tu predani i uveče, preko druma Kladanj—Tuzla, krene ka Šekovićima. Čete su utonule u san. Pred podne u štab je došao jedan seljak i iz njedara izvadio pismo. Još nerasanjen, komandant je opsovao i viknuo na seljaka:

»Nek napadnu! Idi, javi im, i njima i Švabama«.

Bataljon je pojačao budnost. Kada su sat-dva kasnije četnici zapucali, jedna četa ih je brzo rastjerala.

Prije nego što je bataljon krenuo, štab je pozvao nekoliko seljaka.

»Vidite, ovoj drugarici su promrzle noge. Ne može ići. Ostavljamo je vama. Ako joj se što desi — odgovarate glavama«, povišenim tonom rekao im je Risto.

Oni su se zagledali, između sebe dogovorili.

»Jeste l' čuli?« ponovo im se ljutito obratio komandant.

»Ma, bolan, pitaj ti Branu Savića za naške. E, koliko smo mi našije boraca naranili«, odgovori jedan i dodađe: »Nek ostane, ne brinite.«

Bataljon je krenuo. Kad je u jednom od šekovićkih 'sela naišao na štab brigade, zagrlivši Ristu i ostale, Miloš Zekić im reče, u radosnom osmijehu:

»A mi vas otpisali«.

PONOVO NA TUZLU

Kao što je naglo počela, njemačka ofanziva se isto tako naglo ugasila. »Otišle Švabe u Grčku« — širile su se glasine, kojim je neprijatelj želio da prikrije svoje namjere. U jedinicama se, međutim, znalo da su Nijemci krenuli u Bosansku krajinu. Iza njih su ostale manje ili veće posade ustaških i domobranskih

jedinica, četničke »brigade« i »korpusi« od po dvije-tri desetine, odnosno stotine ljudi, i povampirene formacije muslimanske milicije, koje su se sada zvale »zeleni kadar« ili »bosanski planinci«. Pomoću njih je muslimanska buržoazija pokušavala da bar štogod sačuva od svog uticaja.

U Birou je ofanziva prohujala, ostavljajući dolinom Drinjače zgarišta i humke nedužnih staraca, žena i djece koje su zvjerski masakrirale njemačke jedinice. Pritisnuti napadom Šeste brigade, Nijemci nisu stigli da zađu u sela dalje od puta. Kad je brigada sa Ozrena stigla u Birač, dočekala ju je pjesma:

*Kad je borba na Betnju bila,
Tu je Šesta Švabi potkresala krila.*

Borbe na Romaniji i Betnju dobro su prorijedile redove brigade. Čete su spale na tridesetak boraca i manje. U Birču više nije bilo mogućnosti za popunu. Sve što je moglo da nosi oružje ušlo je u jedinice. Takva je situacija bila i u drugim krajevima istočne Bosne južno od doline Spreče. Uz velike teškoće oko ishrane, to je bila najveća zapreka jačanju jedinica. Brigada je krenula prema Srebrenici i Bratuncu. Njeni su bataljoni rastjerali manje četničke i zelenokadrovске grupe, ušli u te varošice i postavili se prema Zvorniku. S druge strane Drine bilo je mirno. Bataljoni su radoznalo posmatrali Srbiju. Kad je sunce sijalo, lijepo su se raspoznavale kuće u šljivicama. Iz istočnobosanske stvarnosti — zgarišta i pustoši — ta netaknuta sela su se činila nestvarnim, dalekim, nedokučivim, sve dok mještani koji su prelazili preko Drine nisu ispričali o četničkim trojkama, koje su noću odvodile ljude i ostavljale ih preklane u obližnjim šumarcima i potocima ili čak kraj kućnih zidova, i o ljudima i ženama koje su feldžandarmerija i Gestapo odvodili, pa im se ne zna ni traga ni glasa. Rat je, tuđin je na sve strane ostavljao svoje duboke, bolne tragove.

Šesta se odmarala, sredila, ali slabo popunila. Tek tu i tamo našlo se po nekoliko mladih ljudi koji su agitacijom, a više mobilizacijom došli u čete. Trebalo je vremena da se ljudi poslije ofanzive prikupe, vrate svojim kućama i uvjere da uzmu oružje.

Stiglo je naređenje za pokret. Kad se brigada spuštala u dolinu Spreče, koja je bila u izmaglici, borci u četama su predosjećali da se ide na Tuzlu. Najradosniji su bili borci Tuzlaci — zato što će vidjeti svoje i svoj grad i što će njihovi poznanici doći u čete.

Kao i pred sve veće akcije održani su dogovori štabova, komandi, partijskih ćelija, skojevskih aktiva i četa. Cio dan 16. januara kolona je šljapkala po blatu. Tu i tamo su zelenokadrovci pripucavali i nestajali u šumarcima. Bio je to znak da je neprijatelj obaviješten o napadu. Šesta je napadala na Kreku i zapadni logor, ali ovog puta s južne strane, kao lijeva kolona divizije.

Mrak je pao. Studen je stegla i koraci su odzvanjali na smrznutom tlu. Kolone šest brigada iz sastava Šesnaeste, Sedamnaeste i Dvadeset sedme i tri partizanska odreda nastupale su prema Tuzli. U gradu su bila dva domobranska puka i njemačka borbeni grupa pod komandom jednog generala koja je stigla na dva dana pred napad. Trebalo je da sve jedinice pređu u napad u 20 časova. Sve su, međutim, kasnile, neka manje, neka više.

Jedinice Šeste su u silovitom naletu pregazile neprijatelja na Kužićima. Sa zapadne strane je nestalo spoljne odbrane grada. Bojeći se napada iz pozadine, domobranci su napustili rovove i bunkere i na Crvenom brdu. Bataljoni Šeste su se brzo dohvatili prvih kuća u Kreki. Neprijatelj je otvorio žestoku artiljerijsku vatru. Ali baraž čelika padao je pozadi i stradala je samo nekolicina boraca. Tek kada je Šesta zauzela Kreku, počele su borbe desno i s druge strane Tuzle. Ali po vatri se vidjelo da su to mlaki napadi. Iz Kreke su dva bataljona produžila prema zapadnom

logoru. Međutim, dočekala ih je paljba artiljerije i sasređena vatra mitraljeza, kroz koju se na momente čula komanda na njemačkom i psotka:

»Dodi, Jovane, majku ti komunističku!«

»Sačekaj, majku ti ustašku!« odvratio je Budimir Grahovac, puškomitraljezac.

Dao je pomoćniku zbrojovku, rekao mu: »Štiti me«, i nestao u pomrčini. U pomamnoj igri noćne borbe njegove dvije bombe se nisu raspoznale. Tek kad je streljački stroj dopro do jedne kamene ograde, našli su Budimira kako pušta duge rafale iz »šarca«. »Ranjen sam«, s mukom je izgovorio i uskoro pao u nesvijest, iz koje se nikad nije probudio.

Svitalo je. Na prilazima grada borba se stišavala. Jedinice su napuštale položaje koje su bile zauzele ili im bile podišle. Jedino je Šesta ostala dokle je pro drla.

Još tri dana i tri noći je trajala borba za Tuzlu. Šesta je svake noći prodirala u grad. Ali usamljena — jer čvrste tačke odbrane s južne, istočne i sjeverne strane druge brigade nisu mogle da savladaju — morala se povlačiti do u Kreku, svaki put sa sve prorjeđenijim redovima.

Pošto su neprijatelju stigla jaka pojačanja iz Doboja i Zvornika, napad je obustavljen 20. januara. Šesta je odstupila posljednja i sa Šesnaestom brigadom zanoćila u selima desetak kilometara jugoistočno od grada. Nijemci su narednog dana s tenkovima i bornim kolima zaposjeli prelaze na Spreči i na drumu prema Zvorniku. Htjeli su da uhvate u kliješta obje brigade. Kolone Šeste i Šesnaeste kretale su se tromo i bezbrižno ka Spreči, ne očekujući neprijatelja. Najednom je zapucalo. Reski pucnji tenkovskih topova, dugi rafali i halakanje zelenokadrovaca iz šumaraka u prvi tren unijeli su pometnju, koju su uvećali trk otrgnutih konja i jauci ranjenih.

Cijela kolona se našla pod vatrom. Komandiri i komandanti komanduju, ali se neposredno bore, tuku

neprijatelja koji hoće da iskoristi postignuto iznenađenje. Na sto-dvjestu metara Nijemci i zelenokadrovci, videći zabunu i komešanje, digli su se i polaze naprijed i iz pokreta tuku. Iza plasta sijena gađaju ih Miloš Zekić i Milojica Pantelić. Kratki rafali jedan za drugim i brza zamjena praznih šaržera. Jedan Švaba uzima na nišan Milošu. Jednom okida, ali ne pogađa.

»Skloni se!« viče mu Miloš.

On ne čuje ili misli da to komandant govori nekom drugom. Najednom osjeti kako ga neko povuče. Pade na raskvašenu zemlju i vidje Miloša kako pusti rafal, i Švabu na dvadesetak metara kako se preturi, i ču riječi:

»Je si li ranjen?«

Kad je čelo kolone upalo u zasjedu na Spreči, začelje je bilo daleko pozadi. Glavnina brigade je krenula ka Majevecu. Ali na zborničkom drumu i nju je čekala zasjeda. Otkršaj prsa u prsa. Milan Rašua, još sa zavojem na ruci od rane sa Betnja, upada među Nijemce. S njim je još desetak drugova. Kad je ispraznio šaržer mašinke, gađa pištoljem. Oko njega šestorica mrtvih Švaba. Pada i sedmi, ali u isto vrijeme zrno pogađa i Milana, nanoseći mu tešku ranu kroz pluća.* Desno i lijevo isti takvi sudari. Bataljoni Šeste raznose njemačku zasjedu i hvataju se ogradom Majevice.

Narednih dana jedinice se odmaraju i sređuju, a štabovi analiziraju bilans jedne teške borbe i neuspjeha višeg komandovanja. Štab Trećeg korpusa piše političkom komesaru: »što se tiče napada na Tuzlu, jedinice južne strane pokazale su puno zalaganje i borbenost, ofanzivnog duha... Naročito su se istakli borci Šeste brigade... « A štab Šesnaeste divizije (kojoj Šesta brigada nije pripadala), iznoseći dejstvo svojih jedinica i ocjenjujući uzorke neuspjeha, uka-

*** Poslije dvadesetak dana Milan Rašua je umro u partizanskoj bolnici u Trnovi.**

zuje na to da su »uzastopni prodori u grad jedinica Šeste brigade, zauzimanje Slanog bunara ... predstavljali zbir mjestimičnih, vremenski nepovezanih i akoiono neobjedinjenih pojedinačnih uspjeha, ali nikako takvih koji bi odlučili sudbinu neprijateljevog garnizona u Tuzli«.

OD DRINE DO ZELENGORE

Na Majeveci se Šesta zadržala svega nekoliko dana. Primila je oko 300 boraca iz Srema i, tako popunjena, upućena je u srebrenički kraj da kontroliše i osmatra dolinu Drine i spriječi eventualno prebacivanje četnika iz Srbije u istočnu Bosnu, o čemu je štab korpusa imao neke nagovještaje.

Srebrenički kraj se nalazi na periferiji istočne Bosne. Ograđen Drinom i vrletnim masivom Javor-planine, on je od ljeta 1941. dugo bio pod vlašću četnika i ustaša. Tek od sredine 1943. godine narodnooslobodilački pokret je uspio da snažnije prođe u taj kraj, u njemu da stvori partijsku organizaciju, formira organe narodne vlasti, antifašističke organizacije i partizanski odred. Ali u selima, uvučenim u nepregledne šume, odvojenim od svijeta, skrivale su se grupice četnika i zelenog kadra. Dosta ljudi i žena iz ovog kraja ranije je, ispred ustaških noževa, izbjeglo u Srbiju, i kad bi se situacija smirila, mnogi su se vraćali svojim domovima.

Krajem januara Šesta je stigla u srebrenički kraj i u njemu ostala gotovo tri mjeseca. Sem sitnijih čarki pri proganjanju četničkih i zelenokadrovskih grupica, ozbiljnijih borbi nije bilo. Kraj je bio slobodan, a neprijatelj pasivan. Štab korpusa je na tom prostoru držao Sedamnaestu diviziju, očekujući da će od Vrhovnog štaba dobiti zadatak da je uputi preko Drine u Srbiju. Pripremajući se za taj zadatak, početkom marta formirao je Trideset šestu vojvodansku i Trideset osmu istočnobosansku diviziju, za čijeg je

komandanta upućen Miloš Zekić. Na njegovo mjesto, za komandanta brigade, postavljen je Savo Trikić.

Ali ako borbe nije bilo — ni odmora nije bilo. Tečajevi, obuka, sastanci, priredbe, rad s nepismenima, razgovori sa seljacima, pridobijanje ljudi da stupe u jedinice, patrole, zasjede, izviđanja — sve je to ispunjavalo život četa i bataljona. Dani su prolazili, a u jedinicama se povećavao broj mještana. Već u aprilu ih je bilo preko 220.

Mnoge teškoće partizanskog života počele su da se smanjuju. Saveznički avioni su nekoliko puta dosturali znatne količine odjeće i obuće i lijekova. U četama je nestajalo opanaka od neštavljene kože; nestajalo je i vaški.

Čim su se jedinice našle u zatišju, štabovi su počeli više pisati, sastavljati raznorazne izvještaje i dostavljati dnevne raporte. Nenavikli na takvu prepisku, u štabu brigade su gundali:

»To Vukašin izmišlja, tjera po starom jugoslovenskom...«

U štabovima bataljona su mislili da to traže iz štaba brigade.

Sredinom marta počela je neprijateljeva ofanziva na istočnu Bosnu. Iz Srema je preko Save provalila 13. SS-Handžar divizija, koju su Nijemci obučili ne samo da se dobro bori nego i da pali sela, kolje djecu, žene i starce. Nastupala je sistematično, korak po korak, nastojeći da iza nje ne ostane ništa što je partizansko. Neprijatelj je tako htio da zagospodari istočnom Bosnom i da se osigura u Srbiji. Pristizale su i druge njemačke jedinice. U tim danima, kada je istočna Bosna postala poprište teških borbi, Vrhovni štab je 21. aprila depešom naredio da i otuda počne prodor u Srbiju. Odmah su počele pripreme: razrada planova, izrada i prikupljanje čamaca, pokreti jedinica. Sve je teklo brzo, organizovano.

Ali za sve te pripreme znale su i njemačke komande onoliko detaljno koliko su se one naređivale i objašnjavale depešama između Vrhovnog štaba i

štaba Trećeg korpusa, Šesnaeste i Sedamnaeste divizije i njihovih brigada. Prisluškujući radio-saobraćaj između štabova jedinica NOVJ, organi njemačke obavještajne službe u Beogradu uspjeli su da kriptografskim metodama otkriju šifru i da se tako iz prve ruke obavijeste šta im se priprema. Znajući sve što su sadržavale radio-depeše, Nijemci su imali mogućnosti da se na najefikasniji način suprotstave prodoru Šesnaeste i Sedamnaeste divizije u Srbiju. Njihove jedinice su stizale u pravo vrijeme na prava mjesta. U našim jedinicama se govorilo:

»Kud god makneš, čeka te esesovačka zasjeda ili kolona«.

Međutim, niko nije ni slutio kako i zašto. Samo se u štabovima sumnjalo da neprijatelj nije među radiste ubacio svoje špijune.

I kada je u sastavu svoje divizije Šesta prišla Drini, Nijemci su oko snaga koje su se pripremale za forsiranje uspostavili obruč. S Drine kod sela Fakovića, umjesto u Srbiju, Sedamnaesta divizija je krenula usiljenim maršem u proboj između Vlasenice i Han-Pijeska. Na Kraljevoj gori, na dominantnim položajima, u iskopanim rovovima i podignutim zaklonima, čekale su je jedinice 7. SS-divizije. Šesta je bila u prethodnici. Cio dan se vodila žestoka borba. Nijemci su bili zbačeni sa nekoliko vrhova, ali glavni položaj su održali i na kraju snažnim protivnapadom odbacili diviziju nazad. Dva desnokrilna bataljona Šeste bila su odsječena. Izmorene jedinice vratile su se u prva sela.

Noć. Vatre. Bolnica puna ranjenika. Kraj aprila, a krupne, mokre snježne pahuljice zastiru crno nebo. Među zidovima kuće, koju je ko zna ko i kada zapalio, doktor Ginzberg amputira prebijenu nogu Dragoslavu Mitroviću, političkom komesaru Trećeg bataljona. Dolaze sljedeći. Skalpeli režu prebijene ruke, već rasparane trbuhe, unakažena lica. Iznad blijedih ljudi, koji više ne znaju ni za život, ni za snijeg, ni za to šta se događa, bolničarke razastiru platno na

kojem se tope i kaplju snježne pahuljice. Sedam operacija — sedam nosila. Tu, pokraj crnog zida, Risto Tošović u grču lije stihove:

*Ramena peku,
Krvave noge kamen oštri reže,
noć kanonade sijeku,
i vjetar nosila trošna povija.
Mržnja bukti iz svakog srca, iz svakog oka
A negdje — iza kamenih busija
smiju se nakazna lica
švapskih krvoloka.*

*A poslije juriša .. !
Bojište prekrila krv i magla tmural
— Zdravo !.. Dovikuje, bez tuge,
toplo se smješi, ruku mi vrelo steže
sa nosila Učo, bez noge —
bombaš sa Livna, proleter stari
što rane nosi sa Zelengore i Košura!*

I jutro, brzo kad ne treba. Njemačke kolone pomaljavu se izdaleka, sa svih strana. Petnaesta majevička i Sesta brigada, ali sad bez dva bataljona, svijaju se žurno u kolonu. Naprijed je Prvi, a na začelju Drugi bataljon Seste. Ispred njega bolnica. Mora se u proboj. Jedini mogućni pravac je Ravna gora, strma, uska kao nos, šumovita kosa. Kreće kolona. Tišina. Kao da nigdje nikog nema. A onda rafali, mine, bombe. Desno i lijevo se ne može. Dolje, po prilici u selu koje je bilo konačište — takođe poče pucnjava. Predvođen komandantom brigade, Prvi bataljon ide na juriš. Ali ga baraž kuršuma zaustavlja. Stoji kolona. Na čelu kolone su štabovi brigada, divizije, Oblasni komitet Partije. Još jedan juriš Prvog bataljona — i ništa. Rukovodstva se dogovaraju šta raditi, kuda krenuti.

Najednom poklik:

»Majevčani! Junaci! Za mnom!«

Omalen, s futrolom od pištolja koja mu dopire gotovo do koljena, s pištoljem u ruci, istrčava iz zaklona načelnik štaba divizije Vukašin Subotić.

Za njim trče borci i jure gore. Naprijed je Prvi bataljon. Njegov komandant Vojo Crnogorac izlijeće na čelo. S njim Spaso Mičić sa »šarcem« koji drhti od rafala. A onda bombe, i njih dvojice, i još mnogih. Vatre i glasovi odmiču uz planinu. Iznenada sve naglo prestaje. Tek poneki metak odozgo fijukne.

Kolona produžava. Ide žurnim korakom i niko se iz nje ne odvaja da s mrtvih esesovaca skine fišeklije ili šta drugo.

»Zna Vukašin i na juriš«, reče nešto kasnije komandant komesaru brigade.

»Zna, bogme, dobro«, saglasi se on.

Dvadeset i tri dana trajali su naponi Sedamnaeste divizije da se prebaci u Srbiju. Još jednom je pokušala preko Zepe, ali su je čekali Nijemci. A onda je preko Romanije, Jahorine i Zelengore krenula u Crnu Goru, praćena dijelovima 7. SS-divizije i sačekivana zasjedama.

Poslije gotovo godinu dana Šesta brigada je prošla onim stazama kojim je 10. juna 1943. krenula sa Sutjeske. U njenim redovima je ostalo malo onih koji su ranije upoznali te putove.

»NE VALJA VAKO ... «

U ratu ni junaci ne blistaju u svakoj borbi, niti oprobane i prekaljene jedinice uvijek postižu onoliko koliko se od njih očekuje. Uspjesi i neuspjesi u borbi, u ratnim okršajima, često se graniče, dodiruju, i nerijetko je bivalo da samo zbog jedne slabe karičice u lancu borbenih vrlina i vrijednosti, čovjek borac, komandir, komandant ili jedinica podbace, ne budu onakvi kakvi su u stvari.

To se desilo i Šestoj u borbama krajem aprila i početkom maja 1944. godine. Gotovo tri mjeseca se nalazila na području gdje nije mogla voditi ozbiljnu borbu. U njene redove stupilo je preko 500 novih boraca. Uklopili su se u čete u kojima je vladao vojnički red, disciplina, topla ljudska atmosfera, kulturni i politički život. Struktura starješinstva je bila potpuna: od desetara do štaba brigade sve je bilo popunjeno ljudima provjerenim u borbi, koji su, već prema funkciji koju su vršili, mnogo puta potvrđivali svoje vojničke i ljudske vrijednosti i kvalitete. U brigadi je život bujao. Oduševljenje i požrtvovanje prožimali su njene redove. U prvomajskom takmičenju, koje je počelo 15. aprila, rijetki su bili pojedinci koji se nisu trudili da daju više, da dostignu bolje. I u oružju i municiji se nije oskudijevalo.

Kad je krenula na Drinu radi prelaska u Srbiju, pa se usiljenim maršem vratila i popela urvinama ispod drumu Han-Pijesak—Vlasenica i prešla u napad na esesovce, Šesta je prvog dana bila ona stara, udarna, odlučna. Ali ne zadugo. Protivnapadom esesovaca bila su otcijepljena dva njena bataljona.

Neiskusni, mladi borci, koji su tada činili dvije trećine sastava Šeste, nisu izdržali u onoj kritičnoj tački kad se rješava ishod borbe. Mjesto da mirno, hladno dočekaju neprijatelja kad je pošao u protivnapad, da ga puste blizu — kako je bilo naređeno —, oni su se pokolebali i počeli bježati. Neke čete su bile rastrojene i mnogi mladi borci izgubili su vezu s jedinicama ili su — ako su bili mobilisani i politički nepripremljeni — pobjegli, dezertirali. Teško je bilo izdržati duge marševe i borbe s neprijateljem koji je znao da se dobro bori i bio u mogućnosti da priredi iznenađenje, jer je poznao radio-šifre.

Ne mali broj komandi četa, štabova bataljona, pa i štab brigade su tih dana počeli da gube povjerenje u nove borce.

»Postaviš ga u zaklon, za bukvu ili jeliku, kažeš mu sve što treba, i kreneš do sljedećeg, a čim se okreneš, vidiš kako puca gore uvis, u boga, ili okreće leđa, bježi, traži sigurniji zaklon i — gine. Kako se s takvima tući?« žalili su se komandiri, komandanti i politički komesari jedni drugima.

Ne znajući šta da rade, osjećajući se bespomoćnim, ili u ljutnji, nekolicina četnih i bataljonskih rukovodilaca, među njima i komandant brigade, ošamarili su ili udarili u takvim situacijama pojedine borce. Zadaci su se morali izvršavati, neprijateljevi obruči i zasjede probijati i razgoniti, putovi krčiti. Rukovodeći kadar je poturao svoja leđa. Vodnici, komandiri i politički komesari četa su često uzimali puškomitraljeze ili kretali kao bombaši. Za dvadesetak dana borbi poginulo je i ranjeno 88 rukovodilaca, počev od desetara pa do članova štabova bataljona. Samo dvojicu-trojicu četnih rukovodilaca zahvatila je apatija, malodušnost.

»Ne valja vako«, javili su se komunisti u jedinicama. »Treba to pretresti...«

Na prvom predahu, poslije proboja obruča na Ravnoj gori, počeli su sastanci komunista, prvo komiteta, pa ćelija, u svim jedinicama brigade.

»Naročito oštro je postavljen zadatak suzbijanja nepovjerenja prema novim borcima i boljeg čuvanja boraca i brige o njima« — izvijestio je o tome u redovnom izvještaju Centralnom komitetu KPJ partijski rukovodilac brigade.

U zadimljenim sobicama ili pod nekom bukvom ili jelikom komunisti iz četa i štabova su analizirali sebe u tim teškim danima. Najveći broj se nije ustručavao da i sebi i svojim drugovima zamjeri na svemu što se smatralo da nije valjalo ili da je moglo biti bolje, ali i da pohvali, istakne za primjer ono što je bilo dobro. U tom preispitivanju obaveza i normi ponašanja komunista, komandant brigade i zamjenik političkog komesara Drugog bataljona su kažnjeni partijskim ukorom zato što su ošamarili borca, neko-

liko drugova su dobili partijske kazne, dvojica su isključeni iz KPJ, a nekolicini su skinute kazne kojima su ranije bili kažnjeni.

Sa tih dogovora kretalo se na marševe, u borbu. Njihova sadržina se prenosila u jedinice držanjem, ponašanjem, zaleganjem u zaklon pored borca i pokazivanjem kako se gađa, prebacuje, pjesmom kad je najteže, toplom ljudskom riječju, dogovorom, razgovorom.

Ubrzo je Šesta našla sebe. Njena snaga i ubojitost su rasle. Nekoliko puta su tih majskih dana njeni bataljoni pregazili esesovačke i ustaške položaje i zasjede.

PROLETERSKA

ČAKOR

Kada je, u sastavu svoje divizije, Šesta izbila na operativno područje Drugog korpusa, njeno brojno stanje je iznosilo svega 400 boraca i rukovodilaca, od toga 60 drugarica. Od 300 Sremaca, koji su 24. januara došli u njen sastav, ostalo ih je svega 70, a od preko 200 boraca koji su mobilisani u srebreničkom kraju — samo 20. Mnogi od njih su ostali na poprištima sudara s jedinicama 7. SS-divizije, neki su zaostali u usiljenim marševima i priključili se jedinicama, a dio Četvrtog bataljona koji je u maju bio odsječen uključen je u druge istočnobosanske jedinice. Međutim, jedan broj boraca iz srebreničkog kraja dezertirao je iz jedinica i vratio se svojim kućama. Zbog malog brojnog stanja, u junu je rasformiran Četvrti bataljon i njegovim borcima i rukovodiocima su popunjene jedinice brigade. Sredinom juna 1944. Šesta brigada je imala 124 člana i 23 kandidata za člana KPJ i 90 članova Skoja.

Iz sela između Volujaka i Lebršnika Šesta brigada je krenula preko Pive, popela se na ogranke Durmitora, vodila uspješnu borbu s Nijemcima kad su iz Pljevalja izvršili ispad ka aerodromu kod Žabljaka i odatle krenula preko Sandžaka u dolinu Drine. Ponovo su njeni bataljoni prošli onim stazama, peli se uz one grebene i vodili borbu na nekim od onih planinskih vrhova na kojima su prije više od godinu dana sačekali udar jedinica njemačke 369. »vražje« divizije. U tom kraju Šesta se ponovo srela s Prvom proleterskom brigadom i drugim jedinicama Prve pro-

leterske divizije koje su iz Bosanske krajine stigle u Sandžak.

Ljeto je bilo lijepo, toplo. Jedinice su se odmarale, obukle i rasteretile ranjenika. Prvi put municiju i oružje nisu morale otimati od neprijatelja. Saveznici su avionima više puta doturili odjeću, obuću, rublje, municiju, oružje, nešto hrane i evakuisali teške ranjenike u bolnice u Italiji. Otvoren je drugi front u Francuskoj, a Crvena armija je počinjala svoju ljetnju ofanzivu.

U vazduhu se osjećalo da predstoje veliki pothvati i Narodnooslobodilačke vojske. Svi u Šestoj brigadi, kao i u drugim jedinicama, očekivali su prodor u Srbiju. Međutim, i njemačko komandovanje je očekivalo tu ofanzivu, i da bi zadržalo u svojim rukama Srbiju, koju je smatralo ključem situacije na Balkanu, preduzelo je nekoliko krupnih operacija u samoj Srbiji, u istočnoj Bosni i Crnoj Gori. Kada su se u Sandžaku, pored Druge proleterske i Pete krajiške divizije, našle i Sedamnaesta istočnobosanska i Prva proleterska, Nijemci su ofanzivnim pothvatom širih razmjera pokušali da zaposjednu dolinu Lima i aerodrom u Beranama i time otežaju snabdijevanje jedinica NOVJ i spriječe njihov prodor u Srbiju. U isto vrijeme su preduzeli ofanzivu protiv divizija NOVJ u dolini Južne Morave.

U to vrijeme je i Sedamnaesta divizija pomjerena u dolinu Lima i kada je neprijatelj prodro u Andrijevicu, uvedena je u borbu. Na desnom krilu njenog rasporeda napadala je šesta brigada, »naoštre-na« — od borca do štaba brigade — kritikama koje su joj više puta upućene zbog onoga što nije dala koliko se očekivalo krajem aprila i početkom maja.

Uveče 21. jula krenula je brigada na zadatak. Obrisi Mokre planine, gledani iz doline Lima, bili su nejasni. Tamo negdje na njoj bio je neprijatelj. U tami je to izgledalo blizu. Bataljoni su se peli uz šumovite i krševite kose. Išlo se dugo, i nekoliko puta kada se očekivalo da je kraj usponu, vidjelo se

da kraja još nema. Svitalo je. Pred Prvim bataljonom se ukazao proplanak. Kolona je stala. Čulo se rzanje konja. Naređeno je prvo: »Tišina, ne govori glasno«, a ubrzo i da se bataljon razvije. Čete su krenule. Pred njima se nalazio štab jednog bataljona SS-divizije »Skenderbeg«. A tamo pozadi, na kosi, ispred koje su prije pola sata ili sat jedinice prošle, bili su položaji esesovaca. Bataljon je i ne znajući došao u neprijateljevu pozadinu. Bio je i sam iznenađen. Još nije znao ko se nalazi pred njim. A esesovci oko štaba i sam štab bili su se razbaškarili. Konji rastovareni, kuhinjski kazani podloženi, vojnici po livadi, s oružjem i bez oružja, radili su nešto ili leškarili. Čete Prvog bataljona su im oprezno prilazile, s bliskog odstojanja otvorile vatru i odmah krenule naprijed. Esesovci su stigli samo da okrenu leđa. Zaplašeni pucnjavom, i konji su se dali u bijeg. Neko je vikao:

»Hvataj konje!«

Drugi:

»Hvataj žive!«

Bataljon je pregazio to što je ostalo ili što nije stiglo da pobjegne ispred njega. Našao je dva minobacača, mnogo municije i opreme, termos-kazane s pripremljenom hranom i desetak poginulih esesovaca. Nekolicinu je zarobio, među njima i dva oficira. Ostali su, preko ledine i uvale, bježali na položaje. Sve je to trajalo možda desetak minuta. Čete su se bile izmiješale i borci su, više iz znatiželje, počeli da se muvaju oko plijena. Komandant bataljona Čedo Đukić osjećao je trenutak i energično poveo bataljon:

»Za neprijateljem, naprijed, boga vam«, naredio je komandirima.

»Tuci minobacačima, šta čekaš« rekao je komandiru pratećeg voda.

Bataljon je jurnuo preko ledine i uvale ka esesovačkim položajima. Ispred njega su se kretale salve minobacačkih mina. U kratkom, ali žestokom okršaju, esesovački bataljon, koji je bio bar četiri-pet puta brojniji, nije izdržao. Dao se u bijeg.

Kad je Prvi bataljon otvorio vatru, Mokra gora se razbudila. S kosa i vrhova počeli su rafali. U samo svitanje su prešli u napad Drugi i Treći bataljon. Neprijatelj je u početku pružao otpor, ali kada je počeo da bježi ispred Prvog bataljona, pokolebao se cio njegov raspored na planini. Šesta je odlučno krenula. Tog dana počeo je da puca neprijateljev front prema Beranama. Stvorili su se uslovi da se Nijemcima zadaju teški udarci. Pripremao se koordinirani protivudar divizija NOVJ. O tome je u svojoj zapovijesti štab Sedamnaeste divizije zaključio:

»Zahvaljujući brzom protivnapadu, snalaženju i požrtvovanju naših jedinica, neprijatelj je na lijevoj obali Lima zaustavljen, a na desnoj obali odbačen u pravcu Balja—Murine—Velike i Čakara izbjavljanjem Šeste bosanske brigade na Moku planinu, a Četvrte crnogorske brigade na Sjekiricu i G. Rženicu«.

Trebalo je da Šesta s Moke planine produži napad nešto naprijed i ulijevo i da obezbijedi lijevi bok Petoj krajiškoj diviziji. Ali ona je, ponesena uspjehom na Mokroj planini, krenula pravo na Čakor, nastojeći da tako još pouzdanije izvrši zadatak. Na tom važnom prevoju neprijatelj se branio iz rovova i bunkera. Pošto su osjetili da bi u dolini Lima mogli upasti u klopku, esesovci su pojačavali svoje položaje na Čakoru. Upravo kada se jedna njihova kolona vozila nalazila na drumu uz Čakor, uslijedio je napad bataljona Šeste.

Bio je to silovit juriš. Čete su se vješto privukle na blisko odstojanje i jumule na rovove i bunkere i ka drumu. U streljačkom stroju jedinica su komandiri i politički komesari četa i rukovodioci bataljona i brigade. Na dva-tri mjesta borci su se našli u rovovima, a jedinice Drugog bataljona su izbile na cestu. Neprijateljevi vojnici su mjestimično bježali ili se provlačili ka rovovima i bunkerima. Komandir Treće čete Drugog bataljona Morača izvukao je »šarac« ispod mrtvog Švabe i pokosio nekoliko esesovaca. Jedna grupa od pedesetak neprijateljskih vojnika,

zbunjena vatrom sa svih strana, trčala je tamo-amo. Iz bunkera su šikljali rafali. Dva puta su im se bombaši privlačili, ali su ostali ispod njih. Zvonko Pavelić, komandir čete, dopuzao je s dvojicom boraca do bunkera s druge strane na svega desetak metara. Planule su bombe. Mitraljez je zamro. I kada se digao i skočio da upadne unutra, komandir se zateturao i pao preko grudobrana rova.

Dok su se čete Prvog i Trećeg bataljona nosile s neprijateljem u rovovima i bunkerima, dio Drugog bataljona je na cesti dovršavao borbu s vojnicima iz nekoliko kamiona. Još nisu stigli ni da iskoče, a zahvatili su ih rafali. Nekolicina je pokušavala da pruži otpor ispod vozila, ali su ih učukale bombe

Malo dalje pomoćnik komesara brigade Milojica Pantelić, kurir Meho, jedna desetina i drugarice Buba i Ozrenka naletjeli su na tri kamiona puna vojnika. Osuli su vatru. Iz kamiona su iskočili esesovci i doprli jaurci. U istom trenutku ta grupa se našla pod vatrom esesovaca iz bunkera i rovova iznad puta i, zabunom dijelova Drugog bataljona.

»Ne pucaj, ne pucaj, prestani«, povikali su borcima Drugog bataljona koliko ih je grlo nosilo.

No grmjelo je na sve strane. Odjeci pucnjave. "U se odbijali od planinskih vrhova i ti povici su bili isti što i šapat gluhom. I Nijemci i dio Drugog bataljona su tukli bez prestanka. Najednom, bez naređenja i bez pitanja, digao se kurir Meho i krenuo kroz rafale ka Drugom bataljonu. Išao je mirno, kao da šeta, s mašinkom o ramenu. Gledali su ga nijemo, shvatajući njegovu namjeru. Vikali su mu da se vrati. On je produžio istim korakom. Tek kada je prišao na pedesetak metara streljačkom stroju Drugog bataljona, vidjeli su da širi ruke, maše, pokazuje. Shvatili su ga i prekinuli vatru.

Borba oko bunkera se odužila. Čete su uporno i sistematično likvidirale jedan po jedan i primorale preostale esesovce da iziđu izdignutih ruku na ledinu.

Dolje desno i daleko u dolini trajala je bitka u kojoj se stezao обруч oko 21. SS-divizije »Skenderbeg«, puka 7. SS-divizije i drugih neprijateljevih snaga. Tom uspjehu je umnogome doprinijela Šesta brigada pobjedama na Mokroj gori i Čakoru, kojim je presječena odstupnica neprijatelju ka Metohiji.

PREKO IBRA

U trodnevnim borbama na Mokroj gori i Čakoru Šesta je imala 13 poginulih i 8 teže ranjenih boraca i rukovodilaca. Njene čete su se opet prošarale. Mnogi borci su navukli njemačke uniforme i gojzerice, ognuhan se šatorskim krilima i nastojali da komora primi engleske puškomitraljeze »bren«, jer su zaplijenjeni njemački brzi »šarci« — »zorse«, kako su ih u Šestoj zvali — bili bolji. Kada se brigada vraćala sa Čakora, selima kuda je išla već je prošao glas o tome šta je učinila. Mještani su s puno topline i s darovima dočekivali njene borce. Na jednom zastanku košćat, krepak starac prišao je štabu Prvog bataljona, pozdravio drugove, ponudio ih duhanom, i rekao:

»Sokolovi moji, ja mišlja, deco, kad onomad naidoste, da čete biti brži otuda nego tamo. Vidim, vas malo, a gore, rekoše, planinu pritisli Nijemci... «

Poslije jednodnevnog odmora tri divizije su krenule preko Sandžaka ka Ibru. Pratilo ih je kišno, oblačno vrijeme i prepadi i zasjede neprijateljevih jedinica, koje su brigade odlučno razgonile i produžavale prema svojim ciljevima. Ispred drumu Novi Pazar—Kosovska Mitrovica Šestu je dočekala kolona od oko 250 Nijemaca i Bugara. Iz minobacača, brdskih topova i oklopnog automobila otvorili su žestoku vatru. Čelo brigadne kolone brzo se razvilo. U kolicama, čete su se trkom približavale neprijatelju. Minobacači su obasuli Nijemce i Bugare. Oklopnom automobilu prišla je četa Branka Rubeža. Na čeličnim pločama odzvanjala je kiša kuršuma. Švabe su

odgovarale rafalima i brzom paljbom iz topica, sve dok nisu dvije bombe planule kraj automobila. Tad je posada iskočila, ali je ostala kraj vozila, iz koga je ubrzo liznuo plamen. Malo dalje rafali su iz neposredne blizine pokosili poslugu jednog njemačkog brdskog topa. Još se neko vrijeme neprijatelj držao. Međutim, kada je u borbu uveden još jedan bataljon, Nijemci i Bugari su u neredu odstupili ka Novom Pazaru, ostavljajući na bojištu 25 mrtvih vojnika i dosta oružja i municije. Šesta je imala 2 mrtva i 6 ranjenih.

Pred pokret ka Ibru jedinice su, radi konspiracije, dobile tajne nazive. Šesta je privremeno postala »B-3«, a njeni bataljoni »71«, »72« i »73«. Ali neprijatelj je dobro cijenio smisao nastupanja divizija NOVJ i preduzimao sve što je mogao da ih zaustavi. Iz okruženja kod Andrijevice izvukao se puk 7. SS-divizije i preko Peći i Kosovske Mi tro vice upućen je na poprište borbe. U dolini Ibra se okupila šarolika vojska: njemačke (SS i policijske) i bugarske jedinice, nedićevci, ruski bjelogardisti, muslimanska i albanska kvislinška milicija i četnici. Mnogobrojni rovovi i betonski bunker i oko mostova, tunela i stanica duž željezničke pruge bili su posjednuti. Na prilazima Ibru sve kolone su se susrele s jakim njemačkim izviđačkim dijelovima, a uz to je na Sedamnaestu diviziju, koja je bila lijevokrila kolona, neprijatelj pokušao napad i iz pozadine.

Uveče 3. avgusta počelo je forsiranje Ibra. Šesta je oko željezničke stanice Leška pred sobom imala bataljon 7. SS-divizije, ojačan Bugarima i nedićevcima, 3 tenka, 4 minobacača, oklopni voz, bunkere i rovove. Tri puta su njeni bataljoni jurišali na Nijemce, miješali se sa njima, tukli oko vagona, upadali u rovove, ali proći nisu mogli. Pred svanuće je naredeno povlačenje. Šutke, pokisle od jada što nisu uspjele, čete su se povlačile kroz vrbake i svijale u kolone, koje su se hvatale kosa na lijevoj obali rijeke. Praskozorje je počelo otkrivati likove ljudi i

stvari. Neko je u koloni gotovo kriknuo: »Švabo!« Najbliži su se trgli. Trgnuo se i njemački vojnik koji se povukao s partizanima misleći da ide sa svojim.

Dan je prošao u predahu za većinu četa i u borbi isturenih mitraljezaca i minobacača s neprijateljem, koji je pokušavao da odbaci brigadu dalje od doline.

Uveče se glavnina Sedamnaeste divizije bez ozbiljnije borbe prebacila preko Ibra i dohvatila padina Kopaonika. Kad je svanulo i digla se jutarnja magla, Nijemci su krenuli za jedinicama koje su ostale blizu. U dolini, na putu, vidjela se duga kolona vozila. Šesta je bila već odmakla daleko. Jedinice su dobile predah. U zaštitnici, na položajima, ostao je Prvi bataljon.

KOPAONIK

Četnička vrhovna komanda je budno i sa zebnjom pratila kretanje triju divizija NOVJ iz Crne Gore preko Sandžaka. Njena nadanja da će Nijemci, Bugari, nedićevci i njene grupe korpusa razbiti divizije NOVJ u Toplici i Jablanici počela su da kopne. Opasnost se javljala od Ibra. Depeše, neposredno i preko njemačkih vojnih, policijskih, gestapovskih i drugih štabova i preko oficira za vezu, išle su jedna za drugom iz Dražine vrhovne komande do komandanta grupe korpusa i korpusa, i obrnuto.

Uz zapadne padine Kopaonika pele su se Peta, Druga i Sedamnaesta divizija NOVJ, a sa istoka u susret su im išli četnički korpusa. Njihova se glavnina kretala prema Sedamnaestoj diviziji, koja je 6. avgusta prije zore pošla da se dohvati grebena Kopaonika i pređe na njegove istočne padine. U sredini njenog rasporeda bila je Šesta brigada. Četnici su znali kome idu u susret, a divizije i brigade NOVJ, došavši u nepoznati kraj i nemajući jasniju predstavu o situaciji u njemu, išle su vojnički — oprezno.

Već prije podne došlo je do sudara. Četnički Cerski korpus, na čijem je čelu bila Azlukovačka brigada, susreo se sa Šestom. Prethodnica je brzo uhvatila zaklon i pitala:

»Ko je tamo?«

Stigao je odgovor:

»Ko je tamo?«

Šesta je odmah shvatila da je pred njom neprijatelj, otvorila je vatru iz svega što je imala i krenula u napad. Četiri sata je trajalo rvanje, približavanje, rafali, pomjeranje mitraljezaca, osmatranje, traženje pukotina u streljačkim strojevima. U pomoć Šestoj su priskočili po jedan bataljon Petnaeste majevičke i Druge proleterske brigade. Na kraju su četnici popustili i odstupili. Bataljoni Šeste su krenuli za njima, ali ne zadugo. Opet su zaustavljeni. Četnici su poslije podne uveli u borbu još jedan, Valjevski korpus. Sipila je kiša. Oblaci su se provlačili preko planine. I samo po vatri, mnogim rafalima i povicima vidjelo se da je kraj borbe još daleko. Šesta i susjedne jedinice su nešto uzmakle i stale. Do mraka je trajala oštra pucnjava, a kad je pala noć, Šesta je opet krenula u protivnapad. U isto vrijeme je poslala i Petnaestu majevičku. Malo docnije se osjetilo nastupanje i jedinica Druge proleterske brigade. Četnici su pružali uporan otpor, ali su se na kraju ipak morali povući na naredne položaje.

Novi dan je počeo kišom, koja je ubrzo prestala. Sunce se promolilo kroz oblake i rastopilo i njih i magle koje su se vukle po dolinama. Naprijed, daleko, čuli su se akordi borbenih marševa i kroz dvogled su se vidjeli odbljesci instrumenata četničke muzike. Gusti streljački strojevi, kojima se krila nisu mogla vidjeti, valjali su se prema položajima Šeste i njoj susjednih jedinica. Četiri četnička korpusa su kretala u napad. Sa čuke se sve to lijepo vidjelo. Hladna jeza je mnogima ledila srce. Strepjeli su hoće li izdržati udar tolike mase. Brigada se bila dobro prorijedila. U četama je ostalo svega po tridesetak boraca. Ali

oružja, iskustva i odlučnosti je bilo dosta. Ranije je na desetinu dolazio jedan puškomitraljez — a sada dva ili tri... Je li to dovoljno?

Uskoro je počeo okršaj. Četnička muzika je svirala, mitraljezi su klokotali. Ispod Suvog rudišta, vrha Kopaonika, u jednoj udolini bila je brigadna bolnica, oko nje jedan bataljon i na domaku njih nepregledni streljački stroj četnika.

»Savo, pusti ih neka nas opkole. Lakše će biti ostalima. Onda da idemo na juriš«, predlaže komandantu partijski rukovodilac brigade.

»Ne. Odmah, odmah treba na juriš«, odgovara komandant brigade.

»Ne, ne bi trebalo.«

»Ja sam komandant. Šesta, bataljon, za mnom!« čuje se komandantova komanda.

»Šesta, bataljon, drži položaj!« čuje se druga komanda.

Bataljon ide na juriš. S partijskim rukovodiocem ostaje kurir, jedan sekretar ćelije i nekoliko komunisti. Ostali se u trku približavaju crnoj liniji četnika. Okršaj prsa u prsa. četnici popuštaju i uzmiču. Koliko je takvih i drugih sudara, napada, odlučnosti, osjećanja ratnog kovitlaca i mnogo drugog bilo toga dana na padinama Kopaonika! U divizijskom operacijskom dnevniku je nešto od toga sažeto zabilježeno ovako:

»U prvom naletu jedinice B-3 poslije kratke i uporne borbe, služeći se obuhvatnim napadima i brzim prodorom, ovladale su linijom ... Sa ove linije .. krenule su najvećom brzinom dalje opštim pravcem ... i poslije vrlo žestoke borbe ovladale linijom položaja... «

»U isto vrijeme dok je neprijatelj jakim napadnim kolonama potiskivao jedinice B-2 (Druga krajiška brigada — prim. A.D.) kosama niz Kopaonik, jedna neprijateljska kolona nadirala je sa pravca Jelice na lijevo krilo B-3. Jedinice B-3 brzo su se

preorijentisale i potisle neprijatelja, koji je bio strašno iznenađen i odstupio u paničnom bjekstvu.«

Ali borba ni ovog dana nije bila odlučena. Iako već načeti, četnički korpusi su uveče produžili napade. Pošto je Šesta bila najisturenija i pošto je najviše ugrožavala njihov front, oni su se sručili na nju. U početku im je pošlo za rukom da s jednog visa zbace Prvi bataljon. Štab brigade je odmah u borbu uveo Drugi bataljon. Pocikujući, masa četnika je pošla dalje. Bataljoni su je sačekali i poslije kratke, ali žestoke borbe natjerali da se povuče. I Treći bataljon je izdržao napad i u jednom trenutku, kada je osjetio kolebanje kod neprijatelja, komandant ga je poveo na juriš. Četnici su bili potpuno razbijeni, a bataljon je, pored ostalog, zaplijenio i protivtenkovski top.

Čim je slomila neprijateljev napad, Šesta je, ne čekajući posebno naređenje, krenula sa svojim glavnim snagama u pozadinu neprijateljevih jedinica, koje su napadale na Drugu krajišku i Petnaestu majevičku.

Već te noći je borba bila odlučena, ali još nije bila dovršena. Najveću koncentraciju jedinica koju su četnici izvršili i samostalno upotrijebili poslije bitke na Neretvi, tri divizije NOVJ su razbile, mada su bile brojno slabije od neprijatelja. Sutradan, 8. avgusta, četnici su učinili posljednji trzaj, ali se on završio potpunim, neuspjehom. U divizijskom dnevniku taj kraj je zabilježen ovako:

»Istog dana oko 14 časova jedna neprijateljska kolona jačine oko 700 vojnika koja je došla od pravca sjevera, od Vukašinovaca, izvršila je napad na lijevo krilo B-3 i bila ga potisla nešto unazad. Brzim i vještim manevrom jedinica B-3, koje su bile prikupljene, izvršen je protivnapad na neprijatelja, koji je odstupio u pravcu otkuda je došao u paničnom bjekstvu. Tom prilikom 73. bataljon zarobio je još jedan protuoklopni top«.

Neprijatelj je odstupio tražeći spas u što bržem povlačenju. Na poprištu borbe ostali su mnogobrojni mrtvi, ranjeni i zarobljeni četnici. Pod stražom Šeste bilo ih je preko stotinu, bradatih, čupavih, u opancima, cokulama i bosonogih, svakojako obučениh — ali i veoma uplašениh. Direktiva je bila da se zarobljenici pozovu da stupe u NOVJ, a ako ne žele — da se puste kućama; samo zločince, cmotrojkaše, koji su klali i ubijali, trebalo je izdvojiti i predati sudu.

Stajali su postrojeni i očekivali sudbinu. Komandant jednog bataljona prošao je po drugi put pored postrojenih zarobljenika. Kako u masi nepoznatih ljudi naći krivce?

»Vođe crnih trojki nek istupe«, naredio je.

Niko nije istupio. Svi su zurili nekud daleko, samo se jedan, duge kose, đilkoškog izgleda, počeo okretati lijevo, desno.

»Iziđi ti«, naređeno mu je.

»Od kada si četnik?«

»Kako da kažem, bio sam ... «

»Odgovaraj tačno na pitanje.«

»Mobilisan sam 1941. godine.«

»Bio si u Račičevoj brigadi?« upitao je komandant nasumice i dodao: »Bio si u istočnoj Bosni?«

»Jesam.«

»Govori, ko su vođe crnih trojki. Ti si jedan, govori.«

»Jeste, on je, družo komandante«, potvrdio je jedan mladić iz zarobljeničkog stroja.

»Zašto ćutiš, što ne govoriš? Ima li ih još?« pitao ga je komandant.

»Ima. Nek se sami jave.«

Poslije toga je još nekoliko zarobljenika pokazalo četvoricu crnotrojkaša. Izvedeni su iz stroja i svezani. Zarobljeni četnici su zatim saslušali govor političkog komesara. Kada ih je, na završetku, pozvao da stupe u brigadu, javilo ih se desetak. Ostali su pušteni da idu kućama, ali pod zakletvom da se više neće boriti protiv NOVJ. S njima su upućeni i ranjeni četnici,

koje je brigadni sanitet previo, a intendatura snabdjela hranom, i vodom. Za teže ranjenike nabavljena su još i kola.

Selima ispod Kopaonika nastupale su kolone jedinica NOVJ. Iza njih su išle slobodne grupe razoružanih i puštenih četnika i previjenih ranjenika. Narod ovog kraja, kojim dvije i po godine nije prolazila jača partizanska jedinica, posmatrao je tih dana dvije vojske — jednu koja se raspadala i drugu koja je odisala snagom, redom, disciplinom.

OD MORAVE DO DRINE

Prodorom Druge, Pete i Sedamnaeste divizije preko Kopaonika ostvaren je prvi cilj koji je odredio Vrhovni štab: divizije u južnoj Srbiji su rasterećene neprijateljevog pritiska, a jedna jaka grupacija starih, prekaljenih jedinica NOVJ našla se u području iz koga je mogla biti upotrijebljena u svim krajevima Srbije.

Okupatorske, kvislinške i četničke snage u dolinama Južne i Zapadne Morave u prvo vrijeme bile su više pasivne: branile su se u uporištima koje su zadržale ili su vršile ispade s manjim jedinicama. Zato je prvih desetak dana po izbijanju u Župu, Šesta imala više odmora nego borbi. Pred kraj avgusta su, međutim, dvije grupe četničkih korpusa s ljotićevcima i nedićevcima krenule u napad. Gotovo sve te snage su se u početku sručile na Drugu krajišku i Petnaestu majevičku brigadu, koje su, dočekujući i razbijajući pojedine kolone, pred znatno brojnijim neprijateljem polako odstupale. Šesta se u te borbe odmah uključila i dejstvom u bokove usporavala neprijateljevo nastupanje.

Dok su četnici nastupali, komora i ambulanta Šeste brigade bile su nešto više nego obično odvojene od jedinica, u pozadini, iza fronta divizije. Kad su upali u Brus, tu, u okolini, četnici su iznenadili ne-

boračke dijelove: nekoliko ranjenika su uhvatili, zaklali i izrešetalii pištoljima; blizu njih ostale su da leže zaklane dvije bolničarke; oči su im bile izvadene, lica unakažena nožem, košulje iscijepane, a hlače skinute do iznad koljena. Nedaleko od njih pokošen je rafalom Miladin Dragić, intendant brigade; pored njega su bila četiri prazna šaržera od mašinke i dosta čahura.

Vijest o tome je potresla brigadu. Svi su bili ogorčeni. Mnogi su otvoreno govorili da više neće biti zarobljenika. Politički kom.esari su stišavali ljude:

»Zar da budemo kao oni?«

Prešlo se u protivnapad. U borbu su uvedene Peta krajiška i Dvadeset prva srpska divizija. Šesta je pošla u borbu željna nemilosrdnog okršaja. Ali jače, odsudnije borbe nije bilo. Četnici su, bojeći se da im se ne ponovi ono što se nedavno desilo na padinama Kopaonika, brže-bolje okrenuli natrag preko Zapadne Morave.

Opet je nastupilo zatišje. Vijesti su bile pune događaja. Širom zemlje razbuktavala se ofanziva Narodnooslobodilačke vojske. U zapadnu Srbiju su prodirali Prvi proleterski i Dvanaesti vojvodanski korpus. U tom pravcu je Vrhovni štab uputio Petu, Sedamnaestu i Dvadeset prvu diviziju. Sa istoka, preko Rumunije pristizala je Crvena armija. Osjećalo se da se približuju nove borbe, još veći pothvati.

Krajem avgusta Šesta je bila malobrojna: svega 375 boraca i rukovodilaca, od toga 50 drugarica. Još ranije iz nje je upućeno oko 15 drugova na razne rukovodeće dužnosti u jedinice u južnoj Srbiji. Ali bila je naoružana do zuba pješadijskim oružjem: imala je mašinki i puškomitraljeza gotovo isto toliko koliko i pušaka. Narednih dana je popuniena sa oko 230 boraca iz Dvadeset treće srpske divizije.

Divizije su krenule ka Ibru, ali sada nešto sjevernije nego prije mjesec dana. Počinjalo je njemačko povlačenje sa Balkana i ibarska dolina je bila puna njemačkih transporata i kolona koje su

se kretale ka sjeveru. Kada se Sedamnaesta divizija, kao desnokrilna kolona, sa Stolova i između Stolova i Željina spuštala u dolinu, izviđači su donijeli vijesti da se na željezničkoj stanici Polumira nalazi svega 40 bjelogardista i jedan njemački bolnički voz. Odlučeno je da se stanica zauzme i pokret odmah produži preko rijeke.

Na stanicu je kao prethodnica krenula Šesta. S planine se spuštala polako, oprezno, čekajući da se suton navuče na dolinu. U napad su upućena dva bataljona, s ciljem da se neprijatelj što prije savlada. Čete su se razvile, otvorile vatru i pošle na juriš. Ali dočekali su ih rafali, trombloni, mine i granate iz lakih protivavionskih topova. U bolničkom voz nisu bili ranjenici, već jedinica od oko 1.200 njemačkih vojnika. A sem toga je u času napada u stanicu stigla i velika kolona kola s konjskom zapregom sa obezbjeđenjem. Čete su se trgle. Neke su počele odstupati. Novi borci su se počeli kolebati.

»Stoj, zauzmi položaj«, zaustavio ih je komandant brigade.

Iznenadenje je brzo savladano. Šesta se razvila i prešla u napad. Dolina je ječala. Nekoliko vagona je pianulo. Ali neprijatelj je pružao uporan otpor. Oko vagona i ispred njih ležalo je mnogo izginulih Nijemaca. No stanici se nije moglo prići. Čim bi brigada otjerala jedne ka staničnoj zgradi, drugi su prelazili u protivnapad.

Svitalo je. Dio brigade se prebacio preko Ibra. Glavnina, sa štabom divizije i Petnaestom brigadom, ostala je na desnoj obali. Napad je obustavljen. Stanica je blokirana. Naredne noći, između 8. i 9. septembra, prelaz je izvršen bez borbe na drugom mjestu.

Sutradan su izbjeglice iz Kraljeva donijele vijesti da su Nijemci u Polumiru imali preko 300 mrtvih i ranjenih.

Napad na Polumir je zabilježen i u divizijskom operacijskom dnevniku:

»Naši gubici u ovoj borbi: 8 mrtvih, 17 ranjenih (3 teže, 14 lakše) i 22 nestala. Među poginulima se nalazi jedan komandir čete (Prigodić Jovan, stariji vodnik), dva pomoćnika komesara čete (Pajić Đoko i Filipović Stevo) i intendant bataljona drug Leonić Dušan, zvani 'Crni'. Među ostala 4 mrtva su 2 nova i 2 stara borca... U ovoj borbi naročito se istakao ličnom hrabrošću i umješnošću u rukovođenju jedinica drug potpukovnik Savo Trikić, komandant B-3, koji je tom prilikom ranjen (lakše, kroz mišku). Pored druga Trikića... istakli su se drugovi poručnici Minić Milan i Matulić Celestin (komandanti Trećeg i Prvog bataljona B-3) u vještom rukovanju jedinicama pri prebacivanju preko Ibra pod borbom, kao i komandiri čete Injac Mijo i Vučenović Đuro. Takođe se istakao dobar broj puškomitraljezaca starih boraca«.

Poslije prelaska Ibra Šesta je u sastavu svoje divizije gotovo mjesec dana provela u pokretima, borbama, zasjedama i prepadima na njemačke kolone koje su hitale preko Višegrada, Užica, Čačka i Kraljeva na istok, u napadima na četničke brigade i korpuse koji su se topili pod udarcima divizija NOVJ, u pretresanju sela, ali i na konferencijama, priredbama, u formiranju komandi mjesta i narodnih odbora.

U njene čete pristizali su novi borci. Čim su jedinice NOVJ prodrle u zapadnu Srbiju, sve veći broj omladinaca i omladinki dobrovoljno se javljalo u brigade. Poslije dolaska Šeste u okolinu Užica, Gojko Škaro i još dvojica vaspitača u đачkom internatu izišli su iz grada, u kome se tada nalazila njemačka posada, povezali se s Radom Čorkom, komandantom Drugog bataljona, i narednih noći izveli oko 60 svojih učenika koji su stupili u jedinice Šeste. Tih dana je u brigadi ponovo formiran Četvrti bataljon.

Posebna radost za mnoge borce bila je izlazak jednog bataljona Šeste na Drinu iznad Rogačice. Kad

BORBENI PUT

ŠESTE ISTOČNOBOSAN-
SKE PROLETERSKE
UDARNE BRIGADE

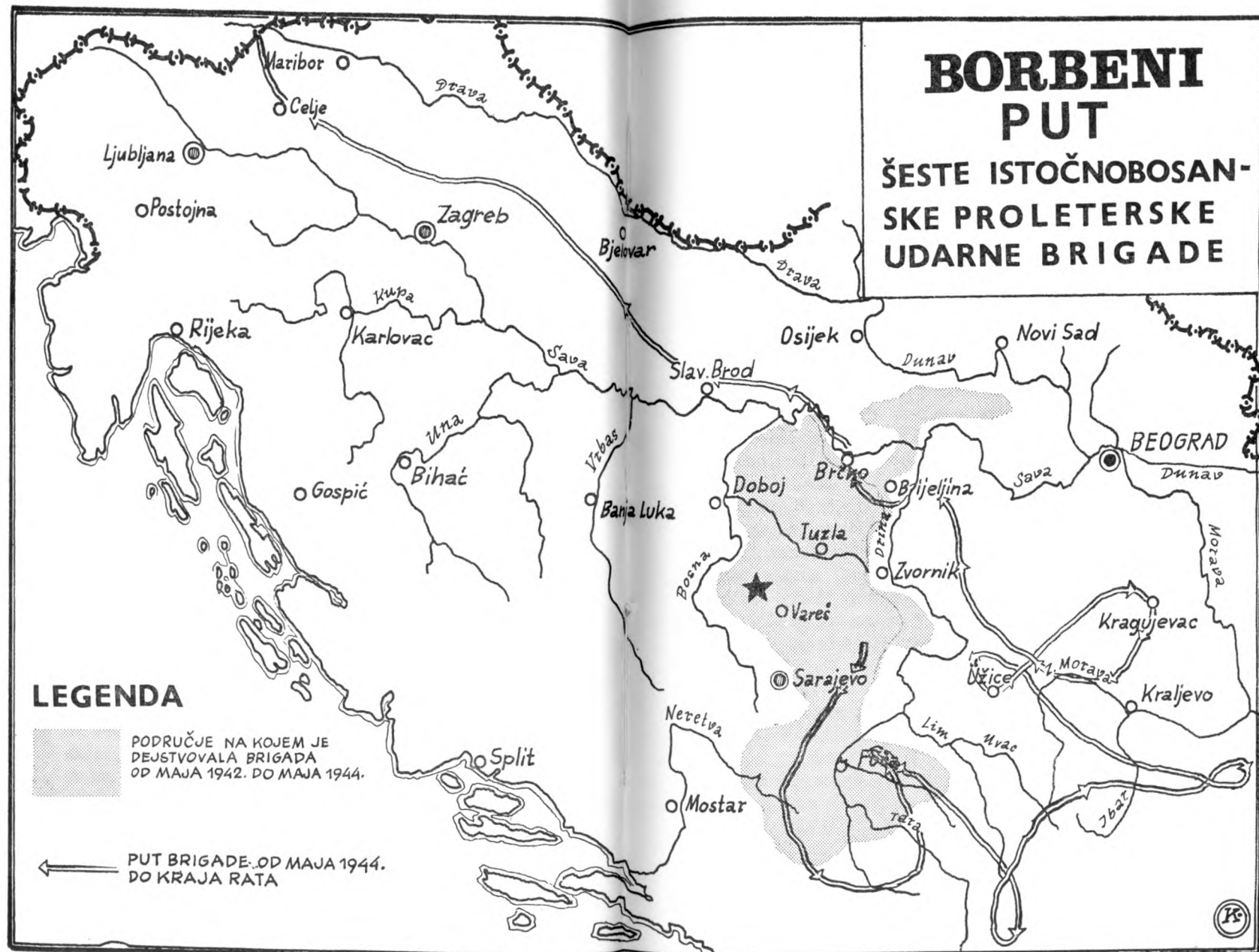
LEGENDA

PODRUČJE NA KOJEM JE
DEJSTVOVALA BRIGADA
OD MAJA 1942. DO MAJA 1944.

PUT BRIGADE OD MAJA 1944.
DO KRAJA RATA

je prišao rijeci s druge strane, grupa seljaka, vidjevši vojnike, pitala je:

»Ko je tamo?«

»Ovdje Šesta bosanska.«

»Šesta! Je li baš Šesta?« čulo se novo pitanje.

Ubrzo se jedan mještatinin svukao i zaplivao na drugu obalu. Malo kasnije čamcem se prebacilo još nekoliko njih. Bili su radosni što vide svoju brigadu, koja je zimovala u njihovom kraju.

KRAGUJEVAC

Ofanziva Narodnooslobodilačke vojske u Srbiji bila je početkom oktobra u punom zamahu. I snage Crvene armije su tih dana prešle istočnu jugoslovensku granicu i krenule prema Beogradu.

Jedinicama Sedamnaeste divizije je naređeno da u svom rejonu upadaju u gradove i napadima na komunikacije usporavaju kretanje njemačkih kolona koje su hitale ka dolini Morave. Uveče 6. oktobra dva bataljona Šeste su prodrli u Užice i oslobodila grad. Ali nisu imali vremena ni da sačekaju jutro: stigla je zapovijest da brigada krene prema Kragujevcu, i oni su se, predajući grad najbližim jedinicama koje su pristizale, uputili prema istoku.

Bio je to pokret u susret jedinicama Crvene armije. Svi su se radovali. Kolone su išle slobodnim selima i varošicama i maštale: kakva li će to vojska biti? Jedni su je zamišljali utegnutu u nove uniforme, s bezbrojnom mehanizacijom, tenkovima, topovima i svakojakom spremom. Drugi neodređeno, bez nekih jasnih kontura, kao veliku masu, beskrajnu masu koja se neodoljivo valja pod proleterskim znamenjima. Ispod Rudnika je stigla vijest da se Rusi približuju Moravi i da im Druga krajiška i Petnaesta majevička brigada, koje su bile naprijed, kreću u susret. Mnogi u Šestoj su zavidjeli onima što će se prije sresti s Crvenom armijom. Šumadija je bila u

prazničkom i borbenom raspoloženju. Jedinice su svakog dana narastale za desetine i stotine novih boraca; u gotovo svakom selu je bio svečan doček, najčešće spontan. Kad su stigle vijesti da od Plane Rusi kreću ka Mladenovcu, vojska i narod, na položajima i po selima, našli su se na mitinzima, zborovima. Riječi pozdrava i poziva za nove pobjede i uspjehe, čete i bataljoni su propratili toliko dugim rafalima koliko je bilo municije u šaržerima i redenicima.

Za susret s Crvenom armijom određena je, kao predstavnička jedinica Šesta brigada, Prva četa Četvrtog bataljona. Njen komandir Rajko Bojić postrojio je svoje borce, predao raport i, ozaren radošću, naredio pokret za selo Donju Šatornju.

Dva dana kasnije, 15. oktobra, počele su borbe za Kragujevac. Od Sedamnaeste divizije angažovane su Petnaesta majevička i Šesta brigada.

Na drumu i željezničkoj pruzi između Kragujevca i Kraljeva dejstvovao je Prvi bataljon. On je prvog dana naletio na obližnju željezničku stanicu i brzo savladao njemačku posadu. Buktinja od desetak cisterni nafte planula je u vrijeme kada su nosioci ranjenika pohnitali da do brigadnog previjališta što prije donesu Desu Todić, pomoćnika političkog komesara čete, kojoj je jedan od posljednjih rafala presjekao noge. Nestasalo djevojčice iz Zenice, koje je, od majskih dana 1942. godine, raslo i izraslo u sekretara ćelije KPJ, u jurišu nije htjelo da izostane iza najhrabrijih. Sada je bez riječi, bez jauka podnosila liptanje krvi iz nepomičnih nogu. Crvena lokva na ćebet se širila, a njeno lice je nestajalo u bljedilu. Samo jednom je nemoćno šapnula: »Vode«. Drugovi su je jedva čuli, i kada su malo kasnije stali pred jednu kuću da joj okvase usne, one su bile nepomične. Samo oči su bile otvorene i nijemo posmatrale nebo, zamračeno dimom izgorjele nafte.

Na prilazima Kragujevcu tog dana se razgarala borba. Oko 5.000 Nijemaca sa nešto četnika, ljotićevaca i nedićevaca pružali su jak otpor. Majevička i

Treći i Četvrti bataljon Šeste su se primicali gradu. Tukla ih je artiljerija i dočekivali tenkovi.

Sutradan je stigao i jedan puk Crvene armije. Nije bio ni utegnut ni uparađen: dosta boraca još u ljetnjim uniformama, poneki zakrpljeni ili u njemačkim čizmama, mnogi neobrijani, raskopčani, s različitim torbama. Zagrljaji, poljupci, rukovanja i onda dogovor za napad na njemačke položaje na ivici Kragujevca. Između bataljona Šeste i Petnaeste majevičke raspoređuju se bataljoni Crvene armije. S uzbuđenjem i oduševljenjem se kreće u napad. Treći bataljon Šeste na juriš osvaja bunkere i robove na prilazima gradu. Ali Nijemci zaustavljaju prodor u grad. Pada noć.

Idućeg dana zorom Nijemci prelaze u napad. Prema bataljonima Šeste kreće streljački stroj sa šest tenkova. Borci Trećeg bataljona dočekuju ih iz rovova rafalima, pa bombama. Protivkolac tuče. Iz jednog tenka plamen. Malo kasnije i iz drugog dim. Ovog je pogodio ruski top. Međutim, dio bataljona Crvene armije na lijevom krilu Četvrtog bataljona Šeste uzmiče, ne obavještavajući o tome svog susjeda. Njemački tenkovi zalaze u pozadinu bataljona. Komandant Srećko Trikić okreće jednu četvu na neprijatelja. Njen komandir Branko Ljiljak ide s grupom boraca prema tenku. Ali i njega i komandanta zahvata rafal. Sekretar četne čelije Ivan Parac baca jednu, pa drugu bombu na tenk, ali ne dobacuje. Bosa Mitić, brigadni rukovodilac Skoja, tuče mašinkom. Bataljon se koleba, odstupa. Ali se poslije dvije-tri stotine metara zaustavlja i odbacuje neprijatelja.

Žestoke borbe za Kragujevac produžuju se 18. i 19. oktobra. Nijemci nastoje da odbace jedinice s periferije grada i da se dijelom snaga probiju ka Kraljevu, ali ih na svom sektoru zaustavljaju bataljoni Šeste i Petnaeste majevičke i jedinice Crvene armije. Najposlije, pred veče 19. oktobra, stižu i sovjetski tenkovi. Izjutra 20. oktobra artiljerijska kanonada i šištanje salvi »kaćuša«. U streljački stroj stižu i ten-

kovi. Sve jedinice prelaze u odlučan napad i prodiru u grad. Na kraju Nijemci, pod zaštitom svojih tenkova, vrše proboj i povlače se ka Kraljevu. Za njima kreću dva bataljona Šeste.

U gradu i u jedinicama slavlje. Oslobođen Beograd, oslobođen Kragujevac. Jedinice sumiraju rezultate borbe. Bataljoni Šeste su ubili 215 i zarobili 87 neprijateljevih vojnika i sami izgubili 34 mrtva, 106 ranjenih i kontuzovanih i 20 nestalih. Zaplijenili su 3 topa, 8 minobacača, 17 mitraljeza i puškomitraljeza i mnogo ratne spremice i uništili 3 tenka. 4 topa, 30 kamiona i 2 voza (od toga 2 tenka i 15 kamiona u sadejstvu s jedinicama Crvene armije).

Na ulicama Kragujevca mnoštvo žena i ljudi. Crvene zastave i trobojke s petokrakom. Poklici. Jesenje cvijeće na mitraljezima naših jedinica i na sovjetskim tenkovima. Iznose se darovi borcima i majke sa suznim očima pričaju o sutrašnjem pomenu svojim koje su njemački fašisti strijeljali 21. oktobra 1941. Miješa se radost slobode s tugom za onima koji slobodu nisu dočekali.

PROLETERSKA

Umor od borbe i neprospavanih noći savlađuje radost pobjede, uspjeha i spajanja s Crvenom armijom. Jedinice tonu u noć. Brigada je dobila odmor. Cete i bataljoni se sređuju. U njih stižu novi borci sa šarenim torbama i pretežno u novim crnim suknjenim gunjevima.

Šesta istočnobosanska brigada po svom boračkom sastavu postaje srbijanska brigada.

Mladići iz Toplice i Jablanice, iz Užica i iz Gruže s divljenjem gledaju borce, komandire i političke komesare koji su prošli kroz bezbrojne okršaje. Pita ju, razgovaraju, slušaju, uče.

U tom kratkom predahu poneko iz štabova skokne do oslobođenog grada, poslom ili iz želje da vidi

grad, ili da obiđe ranjenog druga u bolnici. Ti donose vijesti i povjerljiva saopštenja:

»Rusi odvlače mašine iz Vojnotehničkog zavoda.«

»Je 1' moguće! Zašto? Što će im to? Pa to je naše.«

»I štab divizije je intervenisao. Ništa nije pomoglo. Kažu: eto prikaz, i dižu, toware i odnose.«

Tri dana odmora brzo prolaze. Kolone Šeste i Druge krajiške brigade kreću ka dolini Zapadne Morave, kojom se valjaju pukovi i divizije njemačke grupe armija »E« ka Čačku, Užicu i dalje, za Bosnu.

Kad se već spustio mrak 25. oktobra, Prvi i Drugi bataljon Šeste krenuli su u napad na neprijatelja na Bumbarevom brdu. Čete se tiho razvijaju za borbu. Mnogim borcima je to prva borba, prvi napad. Naprijed su krenuli bombaši. Čete su stale zaklonjene mrakom. Minuti sporo prolaze. Bombe, pa rafali. Čete se dižu i kreću na juriš. Iz prvih zaklona Nijemci bježe. Poslije dvočasovne borbe na Bumbarevom brdu ostaju bataljoni Šeste. Sutradan zorom Nijemci vrše protivnapad. Bataljoni uzmiču, ali zadržavaju položaje koje su prethodne noći zauzeli. Pada noć — prekida se borba.

Od štaba brigade u bataljone stiže vijest:

»Za zasluge stečene u borbama od osnivanja do sada, našu brigadu je 25. oktobra maršal Tito nagradio najvećom nagradom za jedinice Narodnooslobodilačke vojske — imenom proleterske brigade«.

Vijest se prenosi četama s naređenjem da se priprema za napad. Čestitanja. Ponegdje i pokoji rafal — iz oduševljenja.

U ranu zoru 27. oktobra tri bataljona Šeste proleterske kreću u napad na neprijatelja: cestom napada Prvi bataljon, a kosama idu Drugi i Treći da obuhvate Švabe. Svitanje počinje artiljerijskom kanonadom, eksplozijama minobacačkih mina, rafalima. Sati prolaze. Neprijatelj se uporno brani. Odstupiti ne smije, jer pozadi njegovih položaja već odstupaju njegove snage. Položaji prelaze iz ruke u ruku. Na juriše se

odgovara protivjurišima. Prvi bataljon stoji, ali naprijed desno, u pozadini njemačkog puka — borba. Bataljoni Šeste su se probili do artiljerijskih položaja i rafalima razgone i kose artiljerce. Jedna baterija haubica tuče kartečom. Hiljade komada olovnih kuglica zasipaju streljački stroj Drugog bataljona. Osjetivši da je neprijatelj istrošio granate, komandant Drugog bataljona Rade Ćorak izlijeće pred streljački stroj i kliče:

»Naprijed, juriš, proleterii!«

Čete ustaju i u jednom skoku upadaju u položaje baterije. Oko topova nekoliko mrtvih Švaba. Ali desetak minuta kasnije Nijemci kreću u protivnapad na cijelom frontu. S pristiglim pojačanjem od oko hiljadu vojnika najprije potiskuju Drugi i Treći, a malo kasnije i Prvi bataljon. Ponovo pokušavaju da zauzmu Bumbarevo brdo, ali ih zadržava Prvi bataljon. Grmljavina artiljerije čuje se u Kragujevcu. U prvi sumrak na položaj Šeste stiže puk Crvene armije, ali noć prekida borbu. Sutradan je Šesta s tim pukom krenula u napad. O tome je zabilježeno sljedeće u brigadnom operacijskom dnevniku:

»Naša brigada u sadejstvu s jedinicama Crvene armije, oko 10 časova, poslije dobre artiljerijske pripreme — paljbe, izvršila je ponovni napad na neprijatelja, s tim što su Drugi i Treći bataljon napadali istim pravcem, a Prvi bataljon je pravio lijevi obuhvat preko s. Guncati. Neprijatelj je potisnut sa Popova brda do na samu cestu, a Prvi bataljon je uspio da ovlada dominantnim kosama iznad s. Guncati, Tomaševac (517), Poljci (289), dok jedinice Crvene armije nisu uspjele potisnuti neprijatelja«.

Nijemci su opet privukli pojačanja i ponovo povratili izgubljene položaje. Još nekoliko dana trajali su napadi, ali nisu urodili plodom. U zahvatu drumu ispred Bum.barevog brda položaje je preuzeo jedan bataljon crvenoarmejaca. Dva puta je išao u napad na Nijemce, ali se oba puta morao povući s dosta gubitaka. Naročitu teškoću je predstavljao brežuljak

iznad puta s koga su Nijemci branili prilaz svojim položajima.

U selu, u kući do kuće, bili su štabovi Prvog bataljona Šeste i bataljona Crvene armije. U predahu, kad prestane borba, jedni idu drugim, pričaju, dogovaraju se, večeraju, popije se pokoja čašica votke ili šljivovice i dižu zdravice.

»Zašto prvo ne zauzmete ovaj brežuljak?« pita Celestin, komandant našeg bataljona, svoje goste. »Ondae vas tuku, ginete.«

»Teško je prići«, odgovara jedan oficir.

»Treba noću«, kaže mu komandant.

»Njet, treba 'kaćuša',« odgovara Rus.

»Dajte da mi to likvidiramo«, nudi naš komandant i naređuje kuriru da pozove komandira Redu Golića.

»Ko, vi, njet, kak eto budete zdjelat?«

I ne slušajući šta mu Rus govori, Celestin naredi Redi da pošalje jednu desetinu bombaša i likvidira položaj na brežuljku:

»Znaš, Rusi su ih napadali samo danju, vi se privucite oko ponoći i bombama... «

»Razumijem«, odsječno pozdravi komandir i krenu.

U štabu se sedjelo, pjevalo i igralo. Vrijeme je odmicalo. Već su se gosti spremali da pođu na počinak. Išli su u dvorište. Domaćini su ih ispratili. Posmatrali su postideno kroz mrak, lj uteći se zašto Reda nije izvršio zadatak. Tek što su se oprostili — dva-tri bljeska, a onda eksplozije bombi i rafali. Ostali su napolju. Borba se brzo završila. Ispred se vidio plamen.

»Da proslavimo«, predložio je ruski komandant. »Idemo k nama.«

Ponovo se sjelo i ponovo su se izredale zdravice. Kad je komandir došao i raportirao šta je učinio (17 mrtvih i zarobljenih Nijemaca, zaplijenjen minobacač i 3 »šarca«), Rus je rekao komandantu:

»Daj orden«.

»Nema«, odgovorio je politički komesar.

»Kako!?«

»Koliko bi toga trebalo da imamo? Druže, tri godine mi ratujemo i ne dijelimo orden je... «, počeo je da objašnjava politički komesar Mišo Kovačević. Malo je zastao i dodao:

»Ovih dana smo svi odlikovani najvećim ordenom. Brigada je proglašena proleterskom«.

OD DRINE DO DRAVE

NA POZNATIM TERENIMA

Sve do sredine decembra je Šesta, u sastavu svoje divizije, vodila borbe u Srbiji. Najduže je ostala na položajima između Kraljeva i Čačka, sjeverno od Zapadne Morave. A kada je posljednji njemački korpus krenuo preko Čačka i Užica ka Višegradu, ona se uputila ka Drini. Već odavno se sastav Šeste sasvim izmijenio. Poslije Kragujevca imala je preko 2.000 boraca, više nego što je ikad u jednom trenutku ili u jednom periodu imala. Od starih boraca, koji su u njenim redovima bili u ljeto 1942. godine, ostalo je svega oko 50. Svi su sada vršili komandne funkcije — od komandira i političkih delegata vodova do članova štaba brigade. I oni drugovi koji su u njene redove došli 1943. godine, kojih je bilo više, također su sada bili komandiri i politički komesari jedinica. Ali Šesta je, i pored tako velike popune, ipak ostala po mnogo čemu ona stara. Njena tradicija i osobenosti koje su nastale u najtežem razdoblju rata i revolucije prenosile su se na svakog borca koji je dolazio u njene redove: drugarstvo, živa politička i kulturno-prosvjetna aktivnost i nadasve — udarnost, upornost i majstorstvo u borbi. Novembarske i decembarske borbe bile su prva ratna škola za većinu novih boraca, koji do tada nisu nosili pušku. Učili su u okršajima. Jedan broj njih je brzo bio izbacivan iz stroja. Zato su stari borci i kada se išlo u napad na neprijatelja, i kad ga je trebalo dočekivati, i u svakom predahu, kojih nije bilo mnogo, prenosili svoja iskustva i učili svoje po borbi mlađe drugove kako se gađa, prebacuje, privlači

rovovima i bunkerima ili kako se sačekuje neprijatelj. Zahvaljujući svemu tome, Šesta je u novembru i decembru postigla više značajnih uspjeha.

Početkom decembra stvorili su se uslovi da jake snage NOVJ pređu u istočnu Bosnu i da ofanzivom ka dolini rijeke Bosne ugroze neprijateljev front u Sremu i povlačenje jedinica grupe armija »E« iz Srbije, Crne Gore i Hercegovine ka sjeveru. Nijemci su bili svjesni svih tih opasnosti i sve do proljeća 1945. uporno će pokušavati da zadrže važne rejone istočne Bosne u svojim rukama. Zato će istočna Bosna biti poprište žestokih okršaja. U njima je učestvovala i Šesta brigada.

Poslije potiskivanja njemačkih snaga iz Kraljeva i Čačka Sedamnaesta divizija je orijentisana na komunikaciju koja od Užica vodi ka Bajinoj Bašti i Ljuboviji. Tu je Šesta vodila uspješno trodnevne borbe s njemačkim kolonama koje su odstupale, a onda je prebačena u Mačvu radi prelaska u istočnu Bosnu. Preko Drine je prešla sredinom decembra i u dvodnevnim borbama potisnula neprijatelja sa spoljne linije odbrane oko Bijeljine u sam grad. U to vrijeme Nijemci su Bijeljinu pretvorili u jako uporište, koje im je služilo za zaštitu desnog boka njihovog fronta u Sremu i za obrazovanje fronta u donjem toku Drine. Noću između 17. i 18. decembra su Šesta i Petnaesta majevička izvršile napad na grad, ali bez uspjeha. Poslije dvodnevnog predaha Šesta je, ovog puta sama, izvršila još jedan napad. Po blatnjavim semberskim poljima njeni bataljoni su prišli rovovima i bunkerima, mnoge od njih zauzeli, dohvatili se prvih kuća, ali dalje nisu mogli. Neprijatelj je bio utvrđen i suviše jak da bi se mogao savladati.

Narednih dana je došlo do žestokih borbi i kritične situacije na drinskom mostobranu blizu Bijeljine. Neprijatelj je grupisao jače snage i preduzeo napad na položaje Šeste, ali je bio odbijen. Nijemci su se brzo sredili i potisli Dvadeset treću brigadu Četrdeset pete divizije ka Drini. Malo kasnije napali su Šestu,

ali je ona izdržala na položajima i pred sam mrak ponovo krenula u protivnapad. Cijelu noć je trajala žestoka borba. Šesta i Dvadeset treća brigada su nešto napredovale, ali čim je svanulo, ako 3.000 do 4.000 neprijateljevih vojnika krenulo je u napad. Nijemci su uporno i sistematično napredovali i na kraju su razdvojili Šestu brigadu. Kada su potisli njena dva bataljona zapadno od drumu Dvorovi—Balatun, okrenuli su jakim snagama da bace preostale jedinice Šeste i Dvadeset treću brigadu u Drinu. Na badovinackom mostobranu siegle su se komore, ranjenici i dijelovi razbijenih jedinica. Nijemci su pritiskali i približili se obali. Bataljoni Šeste su stali i pustili neprijatelja da im se sasvim približi. Dočekali su ga bliskom vatrom i bombama. Nijemci su ustuknuli, ali su se brzo zaustavili. Na mostobranu na liniji s. Medoši—Bujaklića Ada—Popovi ostali su bataljoni Šeste. Borba za mostobran je nastavljena; još tri dana i tri noći smjenjivali su se prepadi i protivnapadi, juriši i sudari prsa u prsa.

O tim borbama u toku 25. decembra i naredne noći je u izvještaju Glavnog štaba Srbije Vrhovnom štabu ostalo zabilježeno sljedeće:

»Dva bataljona Šeste brigade na užem mostobranu, gde je ceo dan vođena oštra borba. Svi napadi neprijatelja odbijeni su. Noću između 25. i 26. decembra ova dva bataljona napala su i razbila 200 Nemaca kod s. Popovi. Neprijatelj je u toku iste noći privukao pojačanja i sa oko 700 vojnika izvršio napad na Dvadeset treću brigadu, koja se povukla i otpočela prebacivanje na desnu obalu Drine kod Badovinaca. Jedan bataljon Šeste brigade izvršio je protivnapad na neprijatelja, koji je bio prodro u južni deo s. Popovi. Posle oštre borbe prsa u prsa, neprijatelj je u zoru odbačen ka s. Amajlije. Oba bataljona Šeste brigade ostala su na mostobranu da štite prebacivanje Dvadeset treće brigade Četrdeset pete divizije preko Drine«.

Tih decembarskih dana u većem dijelu istočne Bosne bile su u toku žestoke borbe. Neprijatelj se grčevito branio, jer je bio svjestan toga da bi izbijanje jedinica NOVJ u dolinu Bosne imalo za njega teške posljedice. Zato su uskoro jake njemačke snage izvršile prodor sa Romanije preko Vlasenice u dolinu Drine.

Šesta brigada je poslije iscrpljujućih borbi oko Bijeljine upućena na kraći odmor na Majevicu, odakle je otišla na front prema Brčkom, uzela učešće u ponovnom napadu Sedamnaeste i Dvadeset osme divizije na neprijatelja u Bijeljini, sudjelovala u borbama u dolini Drine i u potiskivanju i razbijanju 22. njemačke divizije.

Bili su sve to teški frontalni sudari, koji su trajali po više dana i koji su odnosili veliki broj boraca i rukovodilaca iz redova brigade.

POSLJEDNJE BORBE

Proljeće je već bilo nastupilo. Pripremao se posljednji udar fašizma. Očekivala se opšta ofanziva za konačno oslobođenje zemlje. Teške frontalne borbe u Srbiji i istočnoj Bosni pretvorile su Šestu brigadu, kao i mnoge druge jedinice Jugoslovenske armije, od partizanske jedinice u vojnu jedinicu sposobnu za frontalnu borbu. U surovoj ratnoj školi stekla se navika za ukopavanje, a stekle su se i druge osobine koje su bile nužne za frontalni način ratovanja.

Prvih dana aprila počele su ofanzivne operacije divizija Jugoslovenske armije u sjevernom dijelu istočne Bosne. Neprijatelj je potisnut iz Bijeljine i preduzet je napad na Brčko. Šesta je među prvima upala u grad. Iz njega je počeo njen posljednji, dugi borbeni marš sa više desetina brigada Prve, Druge i Treće armije. Na tom putu, koji se završio kod Dravograda, ona je učestvovala u mnogim okršajima, napadima na utvrđene položaje, provela mnoge dane i

noći u borbi i marševima i učestvovala u oslobodenju Slavanskog Broda, Našica, Bjelovara, Rogaške Slatine i mnogih sela i varošica na marš-ruti kojom je prošla.

Kada je 12. maja izbila nadomak austrijske granice, svoj ratni put završila je trodnevnom borbom protiv njemačko-ustaško-četničke grupacije koja je pokušavala da se probije u Austriju i preda anglo-američkim trupama. U tim zadnjim okršajima Šesta je, zajedno s jedinicama Sedamnaeste divizije i drugih divizija Jugoslovenske armije, odlučnim udarima natjerala neprijatelja da položi oružje, da kapitulira.

U jednom od posljednjih napada poginuo je poručnik Redo Golić, zamjenik komandanta Prvog bataljona, plavokosi mladić, šumski radnik iz okolice Vareša koji je 1941. godine, iako nepismen, instinktom proletera pošao i do zadnjeg dana išao teškim i lijepim putevima revolucije. A koliko je takvih bilo! Oskudni, škrti brigadni dokumenti nisu zabilježili imena mnogih. Ovo sjećanje na jednu od posljednjih žrtava koje su pale za slobodu iz redova Šeste neka bude sjećanje na sve koji su ostali bezimni, jer je njih najviše bilo u borbi za slobodu.

UMESTO POGOVORA

Ratni put i život Šeste istočnobosanske proletherske brigade je trajao pune tri godine. Počeo je majskih dana 1942. u bespuću zeničkom kraju i završio se 15. maja 1945. godine kod Dravograda, na jugoslovensko-austrijskoj granici. O tom dugom borbenom putu ostalo je mnogo zapnsanih tragova. Nekoliko godina poslije završetka rata o Šestoj je napisao knjigu Rudi Petovar; brigada i njeni borci, komandiri, komandanti i politički komesari dobili su dosta mjesta u Zapisima Rodoljuba Colakovića; mnogo su članaka i sjećanja dosad objavili njeni borci i rukovodioci u novinama i knjigama. Šesta je prisutna i u mnogobrojnim knjigama iz Zbornika dokumenata koje je publikovao Vojnoistorijski institut JNA. U pisanju sam se oslanjao prvenstveno na te izvore.

U objavljenim dokumentima malo je, međutim, podataka o ljudima, borcima, o svakidašnjem životu ratnika koji su se s puškom, riječju i djelom borili za svoja uvjerenja, za slobodu. Toga je mnogo više u pomenutim i drugim delima, sjećanjima i člancima. U pisanju sam se oslanjao i na kazivanja drugova Miše Kovačevića, Čamila Kazimira Frankovića, pokojnog Pere Kosorića, Miloša Zekića, Ervina Salzbergera Stanka, Asima Hodžića, Spase Mičića, Cede Đukića, Save Pređe, Milojice Pantelića, Dragosava Mitrovića i drugih. Svima njima izražavam zahvalnost na pomoći.

Pišući o Šestoj, u čijim sam redovima proveo prvu godinu njenog ratnog života, stalno sam se sukobljavao s jednom teškoćom. U njenom sastavu se u toku rata borilo više od pet hiljada boraca i rukovodilaca. Životne puteve, ratničke podvige, krasne ljudske likove, revolucionarnu dosljednost, veoma je teško iskazati na prostoru koji je odredio izdavač. Zbog toga je, uprkos svim nastojanjima — ostalo poprilično toga što se moglo reći o borcima Šeste. Verujem da će to čitalac razumjeti.

Ahmed Donlagić

SADRŽAJ

Člavo yi p

RAĐANJE U BURI

Bosanski proleter —	— — — — —	5
Iz puča u puč — — —	— — — — —	11
Petnaest mrtvih proletera	— — — — —	15
Konjuh planino — — —	— — — — —	18
Partizanski Birač —	— — — — —	24
Odjeci borbe ispod Javor-planine	— — — — —	26
I na disciplini, druže, počiva revolucija —	— — — — —	32
Sta je opštenarodna imovina —	— — — — —	34
Brigada je dobila svoje ime — —	— — — — —	37

TITOVA »LUTAJUĆA« BRIGADA

Ispraćaj na Bunariću —	— — — — • — — —	42
Ustaše među usnulim borcima — — —	— — — — —	44
Pustoš na Romaniji —	— — — — —	47
Najposlije na Majevici	— — — — —	51
Put u neizvjesnost —	— — — — —	56
Preko Save — — — — —	— — — — —	58
Prekini vatru — djeca su u školi	— — — — —	62
Dvorac —	— — — — —	66
Fruška gora — — — — —	— — — — —	70
Nazad u istočnu Bosnu —	— — — — —	77

PLODOVI ISTRAJNOSTI

Nestala su dva četnička bataljona — —	— — — — —	80
Udrite, udrite, drugovi!	— — — — —	85
Vi ste mi neka vojska	— — — — —	88
Maleševci — — — — —	— — — — —	92
Ofanziva — — — — —	— — — — —	95
Opet u Birću — — — — —	— — — — —	99
Sjeme slobode nije iskopnjelo na Romaniji — —	— — — — —	102
Vatreno krštenje Glasinačkog bataljona —	— — — — —	105
Fon Paulus na pozornici u Šekovićima —	— — — — —	107
Još jedan poraz četnika — — — — —	— — — — —	111
U ustaškom uporištu — — — — —	— — — — —	115
Opet u Šekoviće — — — — —	— — — — —	118

NA SUTJESCI

Susret s glavninom —	— — — — —	122
Prve borbe — — —	— — — — —	126
Počinje ofanziva — —	— — — — —	129
Naprijed, Šesta, naprijed!	— — — — —	134
Vučevo — — — —	— — — — —	141
U proboj — — — —	— — — — —	144
Do posljednjeg daha —	— — — — —	147
Lome se obruči — — —	— — — — —	154

OD SAVE DO SARAJEVA

Nova iskušenja — — —	— — — — —	158
Tih dana u Posavini — —	— — — — —	161
Tuzla — — — — —	— — — — —	164
Pred Sarajevom — — —	— — — — —	171
Romanijo visokoga visa	— — — — —	174

IZMEĐU DVIJE POSLEDNJE NEPRIJATELJEVE OFANZIVE

Betanj — — — — —	— — — — —	178
Između njemačkih kolona	— • — — —	183
Ponovo na Tuzlu — — —	— — — — —	187
Od Drine do Zelengore —	— — — — —	192
Ne valja, vako — — —	— — — — —	196

PROLETERSKA

Čakor — — — — —	— — — — —	200
Preko Ibra — — — —	— — — — —	205
Kopaonik — — — — —	— — — — —	207
Od Morave do Drine —	— — — — —	212
Kragujevac — — — —	— — — — —	218
Proleterska — — — —	— — — — —	221

OD DRINE DO DRAVE

Na poznatim terenima —	— — — — —	226
Posljednje borbe — —	— — — — —	229

Recenzija
MILOŠ ZEKIĆ, general-potpukovnik

Jezička redakcija
SRĐA PETROVIĆ

Naslovna strana
ĐORĐE GORBUNOV

Tehnička oprema
ĐORĐE RAKIĆ

Korektura
RADMILO RISTIĆ

Stampa
BEOGRADSKI GRAFIČKI ZAVOD